

Արա, Գեղեցիկ

Համադրական-Բնական Ուսումնասիրություններ
Գրեց Գրեց. Հ. Աղեկաճյուզ Վ. Մարտիրոսյան

Միջազգային Տպարան

Վերջին 1930

Solar Anamnesis Edition

CCO 1.0 Universal

Բովանդակություն աղյուսակ

I	Եղգային Եղբիւրներ Երայի Մասին	6
I.1	Գրական ամանդոններն	6
I.2	Ժողովրդական ամանդոններն	11
I.3	Շամիրամ	22
I.4	Երաւէզները	45
2	Օրար Եղբիւրներ Երայի Մասին Եւ Համեմարոյններն	70
2.1	Երայ Գեղեցիկի Համադարասեան անասղելներ	70
2.2	Երայ Գեղեցիկ յոյն մարենագրութեան մէջ	98
2.3	Երայ անոնը Եւ ծագումը	120

Յառաջաբան

Ներկայ Ուսումնասիրությունն, որ 1923-ին ի վեր «Հանդեսի» մեջ պարբերաբար Հրապարակությունը, ցատկ է, որ ինքնին անկախ պարսկականությունը Հայկ- ալուսը կրնամ Հրապարակ Հանել: Թեև յապող մամբս գործը իր մեծ-մեծն ունի զոչ-ոչ ան- շատ է, սակայն դժբախտաբար նույնը չէ կարելի Հասարակել նաև պարսկական լեզվերուն ընդ- լիկն մեծորենակ-մեծան նկարմամբ, որոնց իրավանշի-րը կարծես պաշտոնը սրանցնա՞ծ ըլլար Ա-սորիոյ անգլիական պահանջին դրոշմը կրելո՞ւ իրենց ճակարկն: Տպագրական ուղղ- լիկներն առանցին ցանկ մը կաղմել Հարկ չեմ գրաններ. մեկայն մարտեր կ'ընեմ որ պարսկական 12⁵⁷ լեզվը մամ- ոյ պակ դեւելո՞ւ մեջոցին սխալմամբ արդ- երո՞ւ երևաւ-մեծն արեւը ըլլալո՞ւն էջ 179-180 իմաստի բա- ական մեծ խանգարո՞ւմ մարտ է. «Հանդեսի» մեջ արդեն անգամ մը ուղիղ պո- տ- ած նախնականը սրաւալո՞ւ Համար պեղ- է էջ 179-ի կերջին արդ- յաջորդ էջին 5⁷⁷ արդեն կերջը գերեզել- յեպոյ էջ 6¹ «Պղարմենի վոյ»ը կարդալո՞ւ է «Պղարմենի վոյ»:

Հոս պարզա՞ծ կը Համարիմ յիշարակել երկո՞ւ գործեր, որոնք ուսումնասիրո՞ւ- լեանս ընթացիկն անմարչելի մնացին ինձի. մին է Լրարար Լեւոնի, Էջմիածին 1918, ուր Լ. Մելիք- լեւոն Բեկեւան Լրար- լեւոն- Հայոց «Մի՛ վանի խօսի Լեւոնի պաշտոն- լիկ մասին» անոն- ու յորո՞ւմ մը Հրապարակած է. իսկ մե- սն է Dr. Bleichsteiner, *Kaukasische Forschungen*, 1. Teil, *Georgische und Mingrelische Texte*, Wien 1919: Լեւոնի մեջ Մելիք- լեւոն Բեկեւան կը խօսի Լեւոն- լեւոն «Լեւոնի-ր» շնասիրո՞ւ- մանս մասին և զրոյց մըն ալ կը Հրապարակէ, ուր իբր Հերոս կը ներկայանայ Լեւոն, որ «Բոլոր դեւերը կը սպաններ. «Օր մը գողո՞ւնի կերպով մօրեցան և կապիցին մեղադրե՞ ժապա- լեաներով և կո-րացրե՞լով՝ սպանեցին նրան և չգեցին խորը ջրհոր փռն մեջ: Երբ նրա շները վերադարձան, փնտ- րեցին իրենց արեւը: Բայց չկարողացան Հանել ջրհորից: Շները երեք օր երեք գիշեր լի- ում էին Լեւոնին, որի վերադարձին է՝ կեանք է՝ արեւոց ու- լիկն» անոր 125-126: Լեւոն Հեղափոխական զրոյցին նման նի- լեւոն կը զբաղի նաև Dr. Bleichsteiner լրար- մանս Հրապարակած «Երկո՞ւ Լեւոնի» անոն- ու վրական զրոյցը, որ սակայն ա- լիկն սեր- պիտի մեջ կ'երկայ ուսումնասիրո՞ւ- լեանս էջ 32-40 ներկայացո- լած Բոյր և Լեւոն զրոյցին Հեղ: Dr. Bleichsteiner գործը երբ չե- լի անցաւ, իմ Հրապարակածս արդեն պո- տ- ած էր: Չրոյցը երկո՞ւ մասն կը բաժնո՞ւ, որոն- երկրորդ մասը յա- լեւոն- ած է իմ կարծիքով: Լեւոնի մասն է բո- լեւոն Հեղափոխականը, որ ընդ- Հանրապետ- Հեղ- լեւոն է. Լեւոն մը որդի մո- լեւոն, որ որսի ժամանակ գրե- լեւոն որ գոմեշ մը և անոր յագը վագրէ մը գիշարո՞ւ- լեւոն վրայ էն, կը յարձակ և վագրը կը սպաննէ: Գոմեշը ասոր վրայ շնորհակալ կ'ըլլայ ար- լեւոն և իբր վարձի իր յագը կո- պայ անոր Բիշ արեւեն արդ- ան կը գրե- լեւոն, որ փոքրիկ գոմեշը Հրաշալի- լեւոն է աւագին ո- լեւոն և ամեն բանի կարող: Լեւոն վրայ նստած օդոյ վրայէն լե- լեւոն կո- լեւոն կը Հաննի մինչ- լեւոն մը, և որ վանցի ո- դեւերո՞ւ լեւոն- ու- լեւոն արեւ վ'ըլլայ: Բայց իր սխալովը գոմեշը լեւոն էլած վիշտակցի մը կը սպաննո՞ւ, որ վերջին շո- լեւոն չար- ած Հերոսին կը Հրամայէ, որ իր մեծ ու- պե, որպէս գլխ անով իր ոյժը սրանայ և ոսկրե- լեւոն լեւոն, որոնցմէ երկո՞ւ շները յառաջ կո- լեւոն:

Յեպոյ կերթայ մայրը կը բերէ, որ վիշտակցի- լեւոն ան- լեւոն կո- լեւոն: Իմ Հրապարակած զրոյցին պէս Հոս ալ Հերոսին կեանքին դարանակալը (Հոս մայրը) երեք անգամ Հի- անդը կը յիսնայ և առողջանալո՞ւ Համար արդ- ան դժո- արին չե- լեւոն- լեւոն- լեւոն- կը մղէ, որոնք ի Հարկէ իմ Հրապարակածէն վիշ մը պարբեր էն: Լեւոնի անգամն- ու մայր խոս մը կո- լեւոն, երկրորդին սիրամարգ մը և եր- րորդին անմահ- լեւոն աղբի- լեւոն ջո- լեւոն: Միայն վերջնայն առ- լեւոն- Հերոսը Միշ- լեւոն (Հար- լեւոն չար- լեւոն- ած) աղջկան կը Հանդիպի, որ գրե- լեւոն կը գո- լեւոն- աղջնէ, Բայց նա մի- լեւոն չի գրե- լեւոն ասոր վրայ աղջիկը կախարդական գա- լեւոն մը կո- պայ իրեն, որով Լեւոն երկո- լեւոն կը ճեղ- լեւոն և անմահ- լեւոն ջո- լեւոն կ'առնո՞ւ, Բայց անկից դառնալո՞ւ մեջոցին շներե- լեւոն փակո՞ւմ կը մնան: Մայրը ճարակաւ արդ- ուն ոյժը փոքրիկ կո- լեւոն շղթայով մը չե- լեւոն- լեւոն կապելով, երբ շո- լեւոն անգամն- ու արդ- ան շո- լեւոն- լեւոն շղթան ալ չի՛ կրնար խլել, Հոս առ- լեւոն- լեւոն արդ- մը պահ- լեւոն- լեւոն վիշտակցի- լեւոն արդ- ան շղթան ալ չի՛ կրնար խլել, Բայց նոյն մեջոցին շներե- լեւոն կո- լեւոն և իրենց արեւ շղթան- լեւոն կապելն և վիշտակցի պարսո- պարսո- կրնեն:

Երկո՝ գրոյցներոն՝ Ըսմէմասրական նմանութիւնները այնչափ պզտիկ էն ի յայտնի, որ այս մասին մանրամասնութիւններո՝ իջնալ աւելորդ էր նկատեմ ի յատաժաքանի մը աստմանէն ալ դորոս:

Գործին ամբողջութեան Ըսմար եղած այս երկո՝ փոփոխիլ յաւելումներոն էր կցեմ նաև որիշ կէտ մը, որ ըստ ինչիւն իմ մտադրութեան վրիպած փոփոխիլ սխալանի մըն է. այսինքն էջ 333ին «Լիդրիսի առաստելէն յայտնի կ'երևայ, որ նաև Սիբեղէ Լիդրիսի Ժննդականը չի գրներ» խօսիլը իր այս ընդհանրո՝ ի Բայասական իմաստով ճիշտ չէ, վասն զի՝ ինչպէս յետոյ մտադրիլ եղայ որիշ ցարբերակի մը Ըսմաշայն (*Arnobius*, 5. 14) դիպոհին անդամը ոչ միայն էր գրներ, այլ ի առանձին արարողութեամբ ալ էր ըսողէ: Թէև գիտնականներէն շատերը ինչ ինչ տեսակէրներով Լուսնիսի դիպաբանական տեղեկութիւններոն ընդհանրապէս կասկածով էր մերցնան, Բայոյ որչափ կ'երևայ, իր ըսածները գէթ ինչ ինչ վաղափնիրո՝ Ըսմար որոշ Հիմմոնին:

«Սիբեղոն ի անոններոն՝ ցանկ ին մէջ առնոսած էն ինչ որ դիպաբանօրէն նշանակութիւն մոնի որիշ կարգի նիբերէ միայն կարեորները:»

Վեղինակը

Ներածորեն

«Արօնի ծագումը և դիցաբանություն» ուսումնասիրությունների մեջ Գրոսսը խոսքի մեջ է, որ առաջին հայտնի էր հայտնի: Սույն աշխատությունները գրելով ուրիշ նպատակ չունեն, բայց եթե թե՛ Կրօնի և թե՛ դիցաբանությունների մարդկային ճշգրիտ կենսական մեջ իրադրությունը պեղել ցանկանալու, ընդհանուր առմամբ դիցաբանություններն ու նկարագրերը և՛ ժամանակի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդոն աշխարհաճանաչությունների հետ կը նույնանա, մասնաճյուղները նաև այն աշխարհաճանաչություն, որ նախապատմական շրջանին մեր ազգին մեջ կը պիտի: Մորզաֆ որ այս կարևոր խնդրին իր գեղը ընդհանուր գծերում մեջ պարզ ուսած չէր, անհնարին էր մեզի հայ պատմությունների մերջնակ, և այն ժամանակ իբր պատմական-գործարանա-որ ամբողջություններն մը ընթերցող հասարակությունները հայտնի: Սակայն և՛ ամեն ազգային պատմություններն դիցաբանական աշխարհաճանաչությունը մը սկսած է. հետևաբար մեր անցեալն ալ իր կենսական բազմապիսի և բազմաբան լինելովը պիտի է որ երևայ ամփոփոխ դիցաբանական շրջանին մը վրայ: Հին առաջին անգամ հայ միջին արեգակը կը ծագի և հայ ճշգրիտ աղբյուրներ մը պէս դուրս կը ծայրէ մարդկությունների խորհեր:

Սյա կէտը հայ պատմական մը մարդություններն էրբեք վերադառնալու չէ. մեր պատմությունների գործնական ճանաչողը հոս է. Լեզեֆանդեր Մեթին պէս ճանաչողը կորելով՝ այսինքն հայ դիցաբանություններն ըստ մասին անմշակ մէկ կողմ ներկայով՝ պատմություններն գործնական մեզի գեղեցիկ մարմին մը կը ներկայացնեն առանց գլխոս և առանց գլխոս մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով չափ անճանաչելի է: Ընդհանուր ալ մեր առասպելական երբեմնի վեհ դեմքերը կը ներկայացուին առ հասարակ կամ որպէս թուրքական անգոյն և կենսապարհ կմայելներ և կամ մէյմէկ անիմաստ ցնորդներ, որոնք հայ դիցաբանական հորիզոնն իրենց առեղծոսական բնույթով լուսաւորելու անհաշիւ կը միջանեն: Մոլորական ամենաճին բայց և կենսա-նախ կենսական է պատմական ծնողն և անոնց սկիզբնապարհաւոր. նախ այն խորհրդաւոր կենսական լեզուն հասկնալու՝ ենթալազ գոյություններն է ըմբռնել ոչ միայն ինչ որ ազգային և օրար մարտնագրություններն հայ դիցաբանությունների մասին մեզի կ'անդէ, այլ և՛ քանակներով մը պիտի մնան մեզի համար անլուծանելի շարք մը պատմական հարցեր և այն՝ երբեմն նաև շարք կարևոր հարցեր: Հարկ կ'այ յիշեցնելու՝ թէ այն առասպելներ ծնանող և կերպող նախապատմությունների կենսական պակասին թուրքական մարած չէ. դարերով շարունակ ազդած է նա մեր մշակույթին վրայ և այսօր իսկ անոր ազդեցությունները կարծոսածն անելի մեծ է: Քաղաքակրթությունների արեւմտեւոր և դաւարագեղ կանանչությունները ծածկոսած մարդկային սովորական քրտնություններն կը վազէ նա անարգել աղպոսն առնական մը պէս ժամանակի յարափոխ ճոխքներ և երբեմն ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իր խոր անկողնէն՝ ցոյցնելու համար թէ ինչի դեռ կ'ապրի, թէպէտ ոչ այնչափ ձգիտ և կենսա-նախ, ինչպէս յառաջ, բայց և՛ կ'ապրի և՛ կ'իշխէ հայ ժողովրդական արդի ամենաբնական խորշերուն վրայ: Ե. Լեման բնա- շի ծայրայեղեր երբ իր հայաստան ըրած ճամբորդությունների քաղաքությունները *Archiv für Religionswissenschaft*՝ թերթին մեջ հրատարակած միջոցին կը յայտարարէ թէ հայերը իբր խիստ տալիս իր խիստ էն և հաւատարիմ, բայց իրենց շարք մը բարեկրթ և հայեացիներով հեղանոս հայենի քաղաքություններն չունին:

Սերը յիշոսած աշխատությունները կարդացողը դիւրս- պիտի համոզուի հոս

¹1903, I, II

ըստ-աշխերո-ն ճշմարտութեան: Անդրազոյն պօրաոր ասացոյցներ պիտի մասնակարարէ նաեւ ատաղջիկայ ոսոմանաւորութիւնն, որ ատաղջնոյն բնական մէկ Հէրա-նութիւնն է: Ըրայ Գեղեցիկը մեր դիպաբանական շրջանին ամենակարկառուն դեմէրէն մէկն է որ իր փնտոյշ Լամայիշ արարկերովը այնպէս պայծառ կերպով դո-րա կը ցայրեցընէ Հայո-ն խրոխր բայց Լամայիշ Լամայիշ Լամայիշ: Այս ատապալեւական դեմէն իբրեւ ճշմարիտ բանաստեղծ մը Հայո-ն բանաստեղծ է Հա-սարմօրէն անոր փայլերո-ն որ որ ալ գալարէ է նա. ինչն ալ չգաւէ է անոր Հէր իր Հին Հայրենիքը, շրջաւ է դարերով երկրէ երկր մինչ և այն վայրկեանը, երբ մեր նախնիներն իրենց շրջո-ն կեանքին վերջ դնելով Գեղա-որո-ն վերջնականապէս Հնո-նութեան ամենանշանա-որ գերերո-ն Եփրատի և Տիգրիսի կեանքի դո-րա մայր երկրին վրայ, Գրա-նելով անոր բերրաւ գիւղերունը ոտագո-ւած կանանչաւարդ Ժողովարան Հովիւներէն և շինաղ Գեղեցիկ-նութեամբ պճնո-ւած երկնաբեր ճակատ Լեւո-ններէն, որոնք օրաւ ատապալեւ-նութիւնն պաճո-ն կրնային իրենց ամո-ր ատապալեւարանի դեր ալ կարարել: Ըրայ Գեղեցիկն ոսոմանաւորութիւ կը նշանակէ Հայ ազգին Ժագման միջին դարերը ինքնաշարժ և փնտոյշ-նութիւնն էր Եփրատ-ն ինքնաշարժ, այն ատապալեւ որ շարք մը Գեղեցիկներ մինչ և անգամ անոր Հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին և կամ ըստ մասին ուրաջան և ատարական արարանք մը նկարագրին: Հայերն ալ երբեմն սեմական օմանցմէ ալ դո-րանէն նկարագրեցան իրենց մարդաբանական կապ մին ինչ ինչ յարկո-նութիւններո-ն արարա-ն: Սակայն փնտ-նութիւնը Հոս շո-րով մի-նութեան վարագործը վերցո-ց և ճշմարտութիւնն երեւան բերաւ: Ար յո-սանք ինչ Ըրայի ատապալեւն ալ, որ մեր դիպաբանութեան բեկորներո-ն ամենէն ազնիւ- գոճարն է կրնանք ըսել, որ ինչ բանաստեղծ պիտի շարժանանայ: Գրո-նութեան նկարագրն է անոր Հայկական նկարագրին ոչ միայն փրկել և ալ ա-եւել ևս յառաջ երթալով փորձել ցո-ցընել ո-ն և ատապալեւ իր ամենանախնական յիշ-մէք Հնդ-երոպական մայրա-աղբեր-նէն կը բխէ և Հէրա-նութեան Հնդ-երոպական ազգերո- գեղն որոշ մէկ խմբին Հասարակաց աշխարհաՀայեացքին մէկ մասը կը կապ մէր:

Ար անմիջական Գործը պիտի ըլլայ նաեւ և յառաջ Ըրայի մասին եղած ազգային Գրական ատապալեւ-նութիւնը փնտ-նութեան բովէ անցնել, պիտի մալրել ինչ որ յա-եւո-ւած է մարեմագիրներո-ն կողմանէ և իրեն շի վերաբերի մէկ խօսքով մարեմացոյց ընել Գեղա աղօր կերպով այն ատապալեւն, որ Գեղա դարերո-ն Հայ Ժողովրդեան Հեղինակական Հայեացքներո-ն Գեղա-որ ատարկաներէն մէկն էր և պինդ կարծո-ւածէն ա-եւել կը պիտի ցընէր: Սակայն Հայ ատապալեւագիրո-նութեան փնչ ինչ շարք Ժանոյն Գեղեցիկներ մը Համար պարզ է ինչ Ըրայի կնճո-որ խնդրոյն Համար ազգային աղբեր-նութեան անբա-ական էն. անոր բանալին մէկը բո-ն ինչ Համեմատական փնտ-նութիւնը պիտի ընշե-ն, որո-ն մէք պիտի աշխարհնէ Համեմատական նոյնօրինակ ատապալեւներով Լո-սա-որել ինչ որ ազգային աղբեր-նութիւնը միջին կը թողո-ն, ամբողջացընել պակաս և Հէրա-նել արարական այն յառաջարկ-նութիւններո-ն, որոնցմէ անցած է Ըրայ Գեղեցիկը մինչ և որ Երդ դարո-ն իր վերջնական կերպարանին արարա-ն: Այս Համեմատական փնտ-նութեան պիտի յաջորդէ ա-եւել մասնական և այն շարք շահագործողական Հարց մը, այսինքն՝ Ըրայ Գեղեցիկը Պղարարմէնի փով. ամենո-ն պակար պիտի կապ մէ Հէրա-նութեան անկարել մը ամբողջին վրայ, որ պիտի աշխարհնէ նաեւ Ըրայի անո-ւան դո-րա-արին Հարցը Լո-ս-ել:

²Եր. Տեր-Սիմեոնեան. Բաբելոն և Սո-րբ Գիրք, Յա-եւո-ւած Գեղեցիկի վեպը, Սարգսյան, 1908. — Բամաշխան. Բակական արարմո-նութիւն Հայոց, Պոլիս, 1882. — նաեւ Համեմատական Հէրա-նութիւն մեր Յարակիւց և Բաբելոնացի Մերովրդէն, վեպերի 1898:

1 Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին

1.1 Գրական ասանդոքներն

Արայի ասանդալէպին վրայ խօսող երեւի գլխաւոր աղբիւրը ունենի՝ Անանոսն, Եղնիկ և խորենացի, որոնց մէջէն կարեւորագոյնն ասանդ ցարակոսի Անանոսն է. այն խորհրդաւոր ըստինն Հեղինակն, որ որիշ կողմանէ մեզի Փաւստոս անոսամբ ալ ծանօթ է՝ Եղնիկ ընել ասանդելին մասին մեզի իմնի մը շար Հեղափոխական մանրամասնութիւններ կը Հաղորդէ, Բայց ամբողջ խորիւրն ասելի Հարեանցի կը շօշափէ, իսկ խորենացին, յարգելով Հանդերձ իր որիշ շար մը Բարեմասնութիւններն, Հոս Գրեթէ պրկօրէն Անանոսի Հեղիւնով շոնի այսօր այլ ևս այն արժէքն ունշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր: Մեր խորենացոյ Հանդէպ Բոնաթ այս ընթացին անշոշարդութիւն մը պիտի նկատուի. անոր Համար ընդհանրաւորաւ երեւայ կարգ մը Գրեմականներոս, որոնք խորենացոյ երբեմնի փառքին փայլէն Գրաւորած և մասամբ նաև յափշտակութեամբ ամեն ճիգ կը ըստինն անոր նախնական Բարձրագոյն Գրեթէ փրկելու՝ Համար: Սակայն կը յոսանի ըն Հայ պարմախոյսներոս երեւի ոչ ամենքն՝ Գրեթէ մեծամասնութիւնը Գանդաղ խոյլերով, Բայց վերջ ի վերջոյ այն Համոզման պիտի Գայ, որ Հայ ասանդին պարմագիրը, Հայ Հերոդոտոսը Խորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի, այլ Փաւստոս, Հնոս-Բեթէ ընդհանրապէս, Բայց ամենէն ասելի ինքնին իսկ խորենացիէն այնչափ անարգութեամբ այն պարմագիրը, որ Լայնամիր Հեղափոխութեամբ և Երդ Գարոս մեր որիշ մարեմագիրներոս ինքն շրեանութեամբ խոշորութեամբ յանդերձութիւնն ունեցաւ՝ ալգային ամբողջական պարմութիւն մը Գրելու, ասանդ զանց ատելու՝ ալգային Հին Հեթանոսական Հերոսներն ու ասանդելներն, որոնց մինչև իսկ Եղնիկ Հեղոսն մեզին մօտեցած է: *Cuique suum* սկզբունքը Հոս ալ իր արժէքն ունի: Խորենացոյ պարմական արժէքն ոչ ոք կ'որոշուայ, մանաւանդ ըն որոշ կարգի Հարցերոս մէջ Բացարձակ է իր Հեղինակութիւնը, Բայց որ որ Անանոսն-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի Սորեան և Ղազար Փարպեցոյ յայնը Լուելի կ'ըլլայ, Հոն պարզապէս արձագանգի Գրել կը կարարէ Խորենացին, Հեղիւնը է և աշակերտ, Հակառակ իր իսկ կամքին և Բաղձանքին:

Հոս Գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի Բերեմ Անանոսն և Խորենացոյ Արայի նկարմամբ Հարոսածները, որպէս զի մեկ կողմանէ ասելի ևս շօշափելի եղանակաւ երեւան Գայ Անանոսի ասանդութիւնն ու սկզբնականութիւնը որոն Արեւելի Գեղեցիք՝ Գրեթէ 30 Գրեթ յառաջ մարտիր եղած էր, և մեզ կողմանէ ասելի Գրեթութեամբ և վարաւորութեամբ կարենանք վերլուծել ամբողջ ասանդելն սկզբնականին մերձեցնելու՝ Համար:

Ըսելէն վերջը ըն Արայ Գեղեցիկ Արամայ որդին է, «որով անոն իսկ Գաշտին այնորիկ կ'ընեցաւ՝ յանոն Այրարադ», այսպէս կը շարունակէ Անանոսն. «Եւ Համերամ կ'ընէ Ասորոս արդային Նինոսի, իմնել Լոսա՝ վասն Գեղեցիկութեան նորա, կամեցաւ ատենել ընդ նմա Բարեկամութիւն, որպէս զի կարարեցէ զկամա նորապոսնկութեամբ. իմնել ըստ Լրոյ Համբոսոյ յոյժ Գրեթաւ էր ի վերայ անին և Գեղոյ նորա Գեղեցիկութեան: Ջի ոչ Գրանիւր յայնմ Ժամանակի նման նմա այր ոք ամենին»՝ այր պարկերաճոյ, յղէ աս նա Հրեշտակա պարարագաւ՝ և կոչէ զնա աս ինքն ի Նինոսէ: Իսկ Արայն ոչ զպարարագին նորա ընկալաւ՝ և ոչ յանն ատենոս երթալ ի Նինոսէ աս

³ Հմմտ. Հ. Բ. Մարկիէան, Անանոսն կամ Արեւի Սեբէոս, Վիեննա 1913 (Ալգ. Մարենապր. Թ. 70):

⁴ Zur armenischen Götterlehre, 1895, S. 125, 127:

Համերամ, ապա առնո՝ պալատն իր Համերամ, և գնալ ի վերայ նորա ի Հայո: Գալ Հասանէ ի դաշտն Երայի, Հարկանէ պալատն և ապանանէ պալատն ի պարտապահման: Եւ Հրամայէ Համերամ ցանել պտի նորա ի վերնադռնն ապարանից իրոց և ասէ. Ես ասացից ապրոտածոց լիպող պալատն նորա և կենդանասցի. Իսկ իբրեւ ներկայա՝ դի նորա ի վերնադռնն, Հրամայեաց Գաղտնի բնկենո՝ ի վիճ և Ժաշկել: Եւ պարտապահման պահումն ի Հոմանեաց իրոց այր պարտաճող և Համբա՝ Հանէ պալատն լիպող ապրոտածոց և յարոցանել: Ունի [պնա] ի Ժաշոկ և ոչ ոմէվ ի Ժանա-Բից նորա ցոցանէ պնա և այնպէս Հանէ Համբա՝ Երալեպաց ցիկնն Համերամ:⁵

Այս պարզ, անբռնազբօսիկ և դորս Հանելով փանի մը կէտեր՝ իսկապէս ժողովորդական պարտաճիւնն փոխարէն Խորենացին մէկի կ'ընթացէ քան մը, որ ամէն կարեւոր Հարցերո՝ և պարագաներո՝ մէջ Անանոսնէն կախոմ ունենալով Հանդերձ ունի նաև կարգ մը աննշանակ խորորոմներ, որոնք սակայն ինչպէս անշուշտի կը ցրենո՞ր, կամ ինչնին իսկ առասպելէն առնոտած պոքր անշուշտի խորհրդածո-Բի-ններէն և կամ ուրիշ աղբիւրներէ, օր. Համար Եւսեբիոսէ փաղած Ժանօրոն-Բի-ններ: Այսպէս Խորենացին շեղեղով Անանոսնէն, որոն Համաշայն Հայաստան մինչև Երայի մահը քողորովին անկախ էր և առաջին անգամ Համերամի Ժամանակ ասորեական թագաւորութեան ցահ կ'իյնայ, կը գրէ. Իսկ Սինոս թագաւորեալ ի Սինոնէ, յիշարակ ձինո՝ պնանոցն իրոց պէ՛հայ ունէր ի մարի, ի պրոցաց ունէալ... Այլ երկիւղ կասկածանայ խորհրդանակ լինելոյ իրոց թագաւորութեան պայտիսի Համարեալ իրագործո-Բի-նն Ժաշկել պարտա-Բի-նն (այսինքն Հայ ցեղն անճեպ ընէլո՝ միտիլ)՝ և Համարչակո-Բի-նն ցայ նմա (=Երամի) վարսակալ ածել մարգարեայ և երկրորդ նորա կոչել:⁶ Որ է ըսել՝ Խորենացոյ Համաշայն Բի-ն Հայաստանի ամբողջական գրաւմը Համերամէն կարարոտեցա՝, սակայն Հայաստան անկէ յառաջ Սինոսի արքան արքէն Խորենացանի վերին իշխանութիւնը ճանչցած էր: Խորենացին գլխաւորաբար Եւսեբիոսի Քրոնիկոնէն⁷ գիտէր որ Սինոս Բեղեան այսինքն Բելի սերնդէն կ'անոտնո՞ր, այն Բելին, որ ըստ իր առջև եղած Հայ աղբիւրին Հայկայ դէմ մղած պարտապահման մէջ ինկած էր. Հետեւեալ ըստ Խորենացոյ Սինոսի պէս փառ թագաւոր մը չէր կրնար մոռցած ըլլալ եղած նախադիման և պիտի ուզէր վրէժը լոծել, քայց որովհետեւ մէկ կողմանէ այն ալ գիտէր, որ ըստ Հայ աղբիւրին Հայերը Սինոսի Հեպ պարտապահման չեն ունեցած, քայց միւս կողմանէ Եւսեբիոսի Համաշայն⁸ Սինոս Հնդկաստանէ դորս քողոր Եւրայի ցիրած էր, երկո՝ աղբիւրներն ալ իրարո՝ Հեպ միացնելո՝ Համար ճարարարութեամբ մը Երամին Սինոսի միայն վերին իշխանութիւնը ճանչցընել կո՝ ցայ Հայաստանի վրայ, թող լով պէնի ուժով ամբողջական գրաւմը Համերամին: Անոր Համար Երայի պարտա-Բի-նը այսպէս կը սկսի Խորենացին. «Երայ սակա՝ ամօվ յառաջ փան պախճանելն Սինոսի խնամակալեաց իրոց Հայրենեացն, նոյնպիսոմ շնորհի արժանաւորեալ ի Սինոսէ. որպէս և Հայրն իր Երամ: Բայց վառաշն այն և քորքորիտնն Համերամ ի քաղոմ ամաց լոտեալ պալատեցկո-Բի-նն նորա՝ ցանկայր Հասանել, այլ ոչ ինչ յայտնապէս պայտիսին իշխէր գործել: Իսկ յեպ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Սինոսի ի Սերտէ, որպէս Հաւանեալ էմ, Համարչակ պարտելով Համերամայ պախն առաջէ Հրեշտակաւ առ Երայն գեղեցիկ... կամ առնոտ կնո-Բի-նն և թագաւորել ի վերայ ամենայն՝ որոց ցիրէր և Սինոս, և կամ կարարել պնան

⁵Անանոսը կամ Սեղծ-Սեբեոս. Սիննա 1913, էջ 80-81:

⁶Սինոսի Խորենացոյ Պարտա-Բի-ն Հայոց. Տիգրան 1913, էջ 44:

⁷Անդ, Բ, էջ 62. Ա, 82:

⁸Անդ, Ա, էջ 98. նաև Բ, էջ 62:

ցանկոթեան նորա և դառնալ մեծա- պարարագօժ և խաղաղ ոթեամբ ի Կեղծի ի-ր» (էջ 48): Ընա դարչեալ Հայոս-աթ մը Բազմաթի- միջարկո-աթ յա-եւո-աթնէրով, որոնցմէ միայն մէկը՝ այսինքն՝ Նինոսի Սրբաբէ փախչիլ օտար աղբիւրէ է, իսկ մի-անէրը ամենն ալ լոկ անշնական անդրադարձոթի-նէն էր և էնթադրոթի-նէն էր Եւրակացո-աթ ո-ղակի Հայ ա-անդոթի-նէն, կամ Ընանո-նէն: Համերամի Ըրայի սիրաՀարոթի-նը Նինոսի կենդանոթի-ն ժամանակ դնէլով՝ կը շեղի նոյնպէս ի Հարկէ Խորենացին Ընանո-նէն, Բայց անոր շահակաեւո- Համար կամ նկարելով Համերամի անապար զիճակը՝ կա-եւցնէ թէ Համերամ իր սերը կը ծածկէ մինչև Նինոսի մահը:

Ինչպէս յայտնի է, Ըրայ Համերամի Բաղձանիք յանցն շատնւով՝ Համերամ պարերապմի կ'ելլէ Ըրայի դեմ Ըրայի դաշտին այսինքն Ըրարարայ մէջ: Հոս ալ Խորենացին յա-եւո-աթ մը կ'ընէ և այն՝ շար անյաջող կերպով. «Բայց որչափ ի դիմացն էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել, ցնա և ի Հաւաթել փոթայր, փնի թէ ի նո-աճել կամ Գթո-ամբ ածել, ցի լցի Գկամս ցանկոթեան ի-րոյ...: Ե- ի լինել ճակարո-ն պարո-էր ցայ զօրապէրաց ի-րոց, թէ դեպ լինիցի Հնարել զԸրայն (էջ 49):» Խորենացին այս կորորով միայն Բա-ականէն ա-եւի կը ցո-ցընէ թէ ինչը Հայ ժողովորդեան քերնէն չէ առաթ առ-ասպել և չի Գիտեր այն ամենապարարական օրէնքներն, որոնք կը արիւն նման առ-ասպելներո- մէջ: Հերոսո-Հին Բարկացաթ է Ըրայի դեմ և Բարկոթի-նէն պարերապմի կ'ելլէ Հոս այլ ևս սիրոյ և խանդաղարանի Կեղծի չկայ: Ըյս է առ Հասարակ ամեն դիցաբանական դի-ցապէրական առ-ասպելներո- լեպո-ն. Հերոսը կամ Հերոսո- Հին կը սպաննէ իր Հակառակորդը, որ սակայն մահո-ընէ զերջը սովորաբար յարոթի-ն կ'առնո: Ը-եւի անյաջող է յաջորդ յա-եւո-աթը. «Իսկ ի Գրգոթել մի-սանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պարերապմի ընդ արկնոջն Համերամայ, փնախոթի լինել մահո-անն Ըրայի՝ ասէ Հրամայեցի ասորո-աթոցն իմոց լիպո-լ զզերսնորա և կենդանապի» (էջ 50): Խորենացին Ընանո-նի զերջին Հարո-աթը միամտօրէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս թէ Ըրայի մահո-անն զրայ Հայերն ա-եւի ևս Գրգոթո-աթ ըլլալո-ն Համար յարկապէս Համերամ՝ «Ես ասացից ասորո-աթոց լիպո-լ զզերս նորա և կենդանապի» պարագամը կը Հանէ և Ըրայի նման մէկը իջրէ Ըրայ Գեղեցիկը Հրապարակ կը Հանէ, մինչդեռ՝ ինչպէս Հիմայ պիտի ցո-ցընէ՞, Ընանո-նի այս զերջին Հարո-աթին ցակ Բոլորովին ո-րիշ չԳրո-մ կայ: Բմաթին յա-եւո-աթ մըն է նոյնպէս Խորենացո-յ «ասորո-աթոցն իմոց» ը, զոր Բասմաջեան զարմանալի կերպով իջրէ ասացոյց կ'առնո- Ըրաւեւներո-ն ասորեպանեան ասորո-աթներ ըլլալը ցո-ցընելո- Համար:⁹

Խորենացո-յ պարմոթի-ն ամեն մէկ էջը լեցո-ն է այսպիսի յա-եւո-աններով և փմաթին միկնոթի-նէնէրով, որոնց Հայ Գիտնական միկնոթորին զրայ ո-նեցած ապրեցոթի-նէն այնչափ Բո-ոն է, որ այսօր մինչև անգամ Ժանր Գիտնականի Համբա- զայելող պարմախոյսներ և Բանասէրներ չեն խորշի զանոնք Գործածելէ, եթէ երբեք Հարկ ըլլայ կնճոոց խոթի մը լո-ծել կամ փաղափական եր-ոյթի մը ներքին շարժառիթներն փնել և կամ եր-ոյթներո- յարակից պարագաները լո-սա-որել: Թէ ինչ զարմագա-որ ծո-ղակ մըն է Խորենացին ճշմարտոթի-ն Ընանո-նի չԳրող պարմաբանի մը Համար, խօսիով դժո-արա- թէ կարելի ըլլայ Բացաբերել: Սարժենք Հարկ չկայ այլ ևս շեշտելո- թէ Խորենացին այս Կեանկերով ո-սո-մնասիրողն ինչպիսի մեծ Ժառայոթի-ն մարտո-ցած կ'ըլլայ թէ՛ Հայ պարմափննոթի-ն և թէ՛ միանգամայն Հայ մարտնչարոթի-ն պարմոթի-ն: Պարմախոյսներո- ակամայ սայթափո-մներն

⁹ Համեմարական Հերալդիկոթի-ն, էջ 5

դրական կը նոսալին այնուհետև և Խորենացոյ մատենագրող անշնորհութիւնն իր խնդիրներէն ճշմարտական գալով՝ իր մատենագրական արժեքն ալ աւելի որոշ և անճարական գոյնէրով կ'արտայայտուի:

Անանոսը Արայ Գեղեցիկին առասպելին Համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը յայտարարելով՝ չենի որդեր ի Հարկէ զինքն ներկայացնելիքն ամենաՀաւասարեմարգման Հայ ժողովրդեան Հեթանոսական Հայեացիներուն և սովորութիւններուն: Հաւասարմութեան արեւելիքն իր Խորենացիէն առաւելութիւնը յարաբերական է, ոչ թէ բացարձակ: Ինչն ալ իբրեւ իրիպոնեայ մատենագիր՝ մանաւանդ նկատելով թէ առջեւը նորադարձ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբոնուս սիրով Հեթանոսական երգերո՜ւ և բարիքերո՜ւ յարած էր և չէր կրնար անոնցմէ բաժնուիլ, պարզա՞ծ արեւած է առասպելին ամենանշանակալից Հարո՜ւածը իւրաքանչիւրէ՛լ՝ Արայի յարո՜ւթեան Հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը դրուելով: Հնորակալ ըլլալու՝ էնի իրեն անկեղծութեան, որ այս կարեւոր կէտին գէթ ուրիշ մեկնութիւնն դրուելով բաւականացած է և զայն չէ ջնջած իսկապէս: Ոչ ոք կրնար ի Հարկէ իրմէ պահանջել, որ Հաւասար թէ Հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող Հերոս մը իրապէս յարո՜ւթեան առած ըլլայ: Անանոսն նոյն ժամանակուան իրիպոնեայ մատենագիրներուն Հեղեւելով՝ առանց արարկութիւն Հեթանոս ասորածներն պարմական իրական անշնորհութիւններ կը Համարէր: Այս ըմբռնումը կը պայտքայանէր նաև Ագաթանգեղոս¹⁰ երբ կը գրէր. «Այլ զոր դո՛ւր կոչեա մեծ Անաճիք արկին՝ լեալ իցն արդեօք մարդիկ ո՞վ յայնժամ երթեմն ժամանակի:» Այս իրիպոնեական արիւղ ըմբռնումն Անանոսին միամտութեան չէր ներեր որ, Արայի մինչև անգամ յարո՜ւթեան առանդովէպն, որ իր իրիպոնեական միջին և խղճին ուղղակի կը Հակառակէր, իր ամբողջութեամբ իբրեւ ցնորական կեղծիք մերժէր առանց այլ և այլի: Հոս անգամ պարմական իրողութեան մը կորիզը կը նշմարէր, անոր Համար Արայի դիմելը թէ իր գաղափարով կը ների և կ'ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Համիրամի կողմանէ Հերոսին նմանադիպ անշ մը իբրեւ իրական Արայ մեջ արեղ Հանել կո՛ւ դայ, որով թէ՛ իր իրիպոնեական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ և թէ՛ չափով մը նաև առասպելը:

Այս պարզամտի մը ճարտարութեամբ Հնարո՜ւած միջադէպը դո՛ւրս Հանելով՝ առասպելին Երդ դարո՜ւ սկզբնական շինն կը վերաբերին իմ կարծիքովս՝ Արայի գոյութիւնը, անոր շնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն և այս իսկ պարճառաւ՝ Համիրամէն կամ Համապարսխան ուրիշ դիպոցներէ մը սիրո՜ւթը, պարբերաւմը, Արայի պարբերաւմի մեջ իյնալը: Բայց յետոյ վերնադաս մեջ Արաւելներո՜ւ լիւզելով յարո՜ւթեան առնուլն ու կենդանանալը: Անարդ կը մնայ միայն այն թէ Արայ Գեղեցիկին արդեօք Հայ Հին Բագա՜որներո՜ւ ցանկին մեջ մո՜ծանողն առաջին անգամ ինչն Անանոսն է թէ իր ժամանակ ուրիշներէ ալ արդէն մարդկային էակ մը կը նկատուէր: Որչափ կ'երեւայ, Հաւանականը վերջինս է և Հեղեւելուս Անանոսը պարզապէս նոյն Հասարակաց ըմբռնումը գրի առած է: Թէ ըստ առասպելին Արայ Գեղեցիկին իրօք յարո՜ւթեան առած է, կը ցոյցո՜ւ նաև Եղնիկէն. «Ե ոչ ի շանն ինչ ելեալ, կը գրէ Եղնիկ, եթէ ընդ աներեւոյթ զօրո՜ւթեան ինչ կեցցէ, և յորժամ վերա՛որ ո՞վ անկեալ ի պարբերաւմի դնիցի թէ լիւզիցէ և ողջացո՜ւցանիցէ զոր արաւելն կոչեն. ալ ամենայն առասպելի էն» էջ 99: «Արեւ և զարաւելն և ո՞վ կարիցէ ասել, կը գրէ ինչ մը աւելի վար, թէ և զայն ուրո՜ւք արեւալ իցէ. և թէ յառաջին ժամանակն արաւելի լիւզէին զվերա՛որս և ողջացո՜ւցանէին, արդ

¹⁰ Ագաթանգեղոսի պարմութիւնն Հայոց. Տպ. 1909, էջ 33:

ընդէ՞ր ոչ լինիցեն և ողջացոցանիցեն. ո՞չ նոյն պարերազմո՞ւնէ՛ն և նոյնպէս
 վերաորէ՛ անկանին: Այլ յայնժամ, ասէն, դի-ցազո՞ւնէ՛ն: Ե- մէ՛ն զդիցն իսկ
 պաճանջեցո՞ւն ի նոցանէ: Մարմնա-ո՞րէ՛ն էին արդեօ՞ւն դի՛ն, ի՛նչ անմարմինէ՛» Եջ
 100: Այս շատ Հեղատրիքական Հարո-աթով ոչ միայն Արայի յարո-իւն առնու-
 ասանդո-իւնը յայտնաբերման կերպով կ'ապացո-ցո-ի, այլ և այն ի՛նչ Ի. րար Հեղանոս
 Հայոն Հա-արիին և ըմբռնման Արա Գեղեցիկը ասար-աթապի կամ ասար-աթ-
 էր և շ. ինչն իսկ Եղնիկ պայն ասար-աթներո- կարգը կը դասէ երբ իրեն եղած՝
 «Այլ յայնժամ, ասէն, դի-ցազո՞ւնէ՛ն» առարկո-իւնն իբր պարասխան անմիջապէս
 ասար-աթներո- վրայ կը դարձնէ իր խօսիչը և Անանոնի պէս ինչն ալ կը ջանայ
 ցո-ցընել ինչ ասար-աթները «մարդիկ էին և զմարդկան ո-րո-ականս ի պաշտօն առեալ
 դիս անո-անէին» (անդ): Որ է ըսել եթէ Երդ դարո- ձրիպոռնեայ Հայաստան Արա
 Գեղեցիկը մարդիկներէ սերած մարդ դի-ցազն մը կը նկարէր, Գրդ դարո- կամ ա-ելի
 ճիշդ նախնի Հեղանոս Հայը պայն կը Համարէր ազգային պարերազմիկ ասար-աթ մը,
 որ կը մեռնի, բայց վերադին կը կենդանանայ:

1.2 Փողովորդական ասանդո-թիւն

Երայի Երդ դարոս ասանջնայարոկ պարկերին վերլո-ծոմն րաւէն յեդոյ՝ քնականաբար խնդիր պիտի ծագի թէ կարելի՞ է ասասպելին ճեղքէրը գրանել նաև ներկայ ճայ ժողովորդական զրոյցներուն մէջ:

Հարցմանս դրական պատասխանն էր՝ դայ Ե. Լաւայեանց ճրարարակելով Երայի մասին ընդարշակ ասանդովէպ մը,¹¹ զոր իրեն Սաճակ Սաճարեան անոնով Կարնեցի ճարի-րամեայ ծերոնի մը պարտեր է եղեր: Սաճարեան զայն Մշոյ Հայերէն Լսեր է եղեր և պարտոսածին ալ զանազան զասասբարբառներով խառն ըլլալուն՝ Լաւայեանց պաճաճ րեւեր է ճրարարակոթեան մէջ լեզունին միտ շրնել ի ճարկէ ասանց զրոյցին նկարագրական զաղափարներն ու ասոթի-նները զոճելոս: Որչափ որ ալ ասանդովէպ շար ճեղքաթրթրական նորոթի-ններ կը պարոնակէ և իր շար մը գողորիկ փափկազայ և վսեմ ճայեացիներով ճայ ժողովորդական արշակ քանասրէղծոթի-ններուն լասագոյներոս կարգը թերեւ կարելի ըլլայ դասել քայց կը ցա-նի՜ որ Լաւայեանցի րոսած երաշխասորոթի-ններով ճանդերջ արիպոսած են՜ շար կասկածելիօրէն վերաբերոթի ասանդովէպին, որ ճասնօրէն կեղծի՜ է, որի՜ ոշին՜:

Ջրոյցին քովանդակոթի-նը ճամաոորիս այս է: Ճար դարեր յաոսջ կ'աղեր Երամ թագաորը Մոսոս Գաղաթը որ է Նինոսէ: Ըոթի պէս Գաղ մարդ էր նա, քայց յանկարծ կոյրնալով՝ ալէպար ծերոնի մը իրեն խորճորդ կոս դայ երե՜ գողինէն մին ճամիրամի զրկել, որ աշի՜ րեղ ոնի և կրնայ զինի՜ն երիասարդացնել: Երամ յանջն շաոնոս ասաջարկն ըսելով որ ինի՜ն ճամիրամի ճեղք թշնամացած է և թէ ճամիրամի միտ ոնի իր Երայ որդին յափշտակել: Ըսկայն Երային աղաշանիներուն վրայ Երամ թոյլ կոս դայ և Երայ իր երկոս երէց եղբայրներուն ճեղ ճամքայ կ'ելլէ րեպի վան, որ ճամիրամի մայրաթագայն է եղեր: ճամքան երե՜ թերդերոս կը ճանդիպին, որոնց իրաթանաշի-րին րերերը մէյմէկ րեեր են եղեր: Ըսոնի՜ մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ յափշտակած՝ քանարակած են թերդերոս մէջ և իրենի՜ սովորաբար և այն ցերեկին դոս և՛ ըլլան, երբ Երայ Գեղեցիկն իր եղբայրներուն ճեղ աղջիկներուն օգնելով կը յաջողի թերդերը մրանել և գրասել: Իրաթանաշի-ր թերդին րերերը սպաննելէն վերջը ասաջնոյն աղջիկը կոս դայ իր երէց եղբօր կնոթեան, երկրորդը միջինին, իսկ երրորդը, որ ամէնէն գեղեցիկն է և անոնը Ջոսարթ, ինի՜ն կ'սոնոս: Ըոսաջին թերդին գրասման ժամանակ զրոյցը Երային և աղջկան թերանը խօսի՜ն կը րեն, որոնի՜ մրարորոթեան արթանի են, այնինի՜ն րեւ րակաին դոս և՛ ըլլալուն՝ Երան կը ճարցնէ աղջկան՝ «Լյոօր ո՛ր կողմն է գնացել նա»: «Իեպի արեմոսրի՜» կը պարասխանէ աղջիկը, ոսկից Երա կը ճեղքեցնէ, «ոթեմն արեւելից կը վերարաոնայ»: Ըսկից կը րեանոթի որ շեն պակիր ասասպելին մէջ իրապէս րիցաքանական րեասգծեր (*Motiv*), որոնի՜ իրենց ճնոթեամբը զմեկ եր րանին կը ճացընէն մինշ րիցաքանական շրջանը, որ իր կարգին երկնի՜ն քայց յարկապէս ասարղներոս արեոս և լոսանի երեոյններոս ամենալօր ալ րեցոթեան րակ էր: Երեւ, լոսին և ասարղները միշտ րեպի արեմոսրի՜ կ'ընթանան և ասնդարամէր իջնալով՝ արեւելի՜ն դարձեալ մէջ րեղ կ'ելեն: Ըսպէս նաև մարդիկ ասնդարամէր կ'իջնան արեմոսրի՜ն և իրենց կ'անի՜ն ոս լոյսը կը սրանան արեւելի՜ն: Եոս որովճեղիս արեւ, լոսին և ասարղներ և ամէն անջնասորոսած լոսասոր երեոյն վիշապներէ և րեերէ

¹¹Մ. Գ. Հանդէս. Թիֆլիս 1902, էջ 144-159:

կը Հայ աթոռ-ին, յա-իթենական և անվերջ կենածոր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւմո-յրէն արեւելի և արեւելիէն արեւմո-յրէ:

Առասպելը շարունակելով կը պարմէ, թէ Ջո-արթ Լաւելով Արայի Համերամին երթալը շար կը ցրտմի և կ'աշխարհի գինիքը եր կ'եցընէ: «Համերամի մօ-ր, կը քաղաքանշէ Ջո-արթ, վա-յ ինչ Գո- ալ ևս չես վերադառնայ, նրան քանելով, կը մոռնաս Ըօրդ էլ, ինչ էլ: Երբէ-ի, կը պարսխանէ Արայ, Թո-ղ վկայ լինին ասոր-աթները, որ նոյն իսկ Համերամը չի կարող խլել ինչ ինչանից:» Ջո-արթը ճարակաւ իրեն խորհո-բո- կո- ցայ Համերամի շագացած Հանդիպել անպարճառ ալեկարդ թերի մը: Արայ կը խոստանայ կարարել իր քաղ շանին ո- կը մեկնի: Ար Հասնի վերջապէս թերո-ն-ոյն և կը դնէ իր խնդիրն անոր առջև. «Դժո-արին քան խնդրեցիր, կը պարսխանէ թերո-նին, Թո-շո-նը իր թևով, օջը իր պորպով չէն կարողացել Համերամի երկրը մտնել, որովհետեւ ինչ պէս չորս պաճապան ո-նի սաճմանի վրայ: Զորորորը ես եմ և մեր յետից ոչինչ չէ կարող սարքել: Բայց ես վեկ խոստացայ չմնալ... և ես կը ներեմ ինչ, որ իմ երեկ ընկերներին սպաննել ես, մենի քո-րոս էլ կ'ախարհէր ենի և ինչ կ'երպարանի կամենանի, կ'ընդո-նինի նրանի, դե-ի կ'երպարանի ենի մտել սաճմանը Լա- պաճապանը Լա-մար:» Այս կը Հրամայէ որ խոն Եղած Ընկայ Ժառը քարշրանայ և անկից 40 րե-ի վաղէ: Արան կը կարարէ Հրաման և յետոյ կը Հրամայէ որ քեր-նե-րէն մեկը շրթո-նիներո-ն մեջ դնէ և մտնէ շար քաներ շանցընէ և քեր-նե-րէն յիշէ «և իսկոյն աշխարհն սկսեց աշի-ի առաջով. անցընել, աճա իր Հայրը Արամ, կոյր, Գո-ղ-Գո-ղո-ն անցա- առջ-ից, աճա Եղբայրները ո-րախ զո-արթ իրենց կանանց Հե-ր և աճա Ջո-արթը, թախիժն երե-նին:» Ամենէն վերջը կը դնեն Համերամ, քայց անով զո-Հ շըլլալով կ'ո-գէ իրեն երթալ: Ծերո-նին կը ճամբէ գինին խոսք ցալով որ պաճապաններո- Հանդիպելո- պաճո-ն, «Գո- Հանի մի քեր- Ժոցիցը և շրթո-նիներով քո-նի, նրանի իրար կը խառնո-ն, ինչ կ'որոնէ, Գո- նրանց կը դնեն, նրանի ինչ չէն քանէ:» Արան այսպէս կ'երթայ կը մտնէ Համերամի սենեակը, դեղը կ'առնո- քայց յարշարկո-ած Համերամի գեղեցկո-թենէն, որ Հանգիստ կը նեջէր, «կո-ացա- մի վարդ վաղեց նրա երե-նից (Համբո-րեց) և ի-ր մարանին դնելով նրա մարը, նրանն ինչն առա- և շարապով Հե-ո-ացա- նեջարանից:» Արշալոյսին Համերամ կ'արթննայ և «իրեն թո-ո-մ էր թէ մինը մօտեցել է իրեն:» Իսկոյն անկողնէն ելլելով կ'ոչեց իր 40 նաթիշքներն իմանալո- Համար թէ «ով է մտել այս գիշեր իմ սենեակը:» Անոնի Լո-ր շո-նե-ն, քայց երբ սկսա- Լո-ացո-նի, նկատեց որ մարանին իրենը չէ, այլ վրան գրո-ած է Արայ Գեղեցիկ, որդի Արամ թագա-որի: Արի-նը անմիջապէս գլո-խը պարկա- և գոչեց «Ո-րեմն նա' էր, որ քեալ, այն ի-նչ թո-շո-ն էր որ յետիցս թո-ցրի:» Այս պօրի ժողո-ած պարերապմ կը Հրապարակէ Արամի դեմ:

Արայ Ջո-արթը, և իր Եղբայրներն առած շո-րով Ըօրը կ'երթայ և աշի կը քո-թէ, քայց Համերամի քանակը արդէն Հայաստան Հասած ըլլալո-ն՝ Արամի խորհո-րդ կո- ցայ շարապերապմի. «Ո-շ է, Հայրի կ' ոչ ես, ոչ իմ թո-րն ո- զօրէր կարող ենի մի քան անել, մինչ և մենի կը պարսխարո-ենի նա կը մտնի մեր վաղ աշի և մեր քո-րոս գերի կը քանի:»... միայն ինչ թոյլ Գո-ր մենակ, անպէս գնալ անշամբ քանակցել նրա Հե-ր: Արամ չ'ոչե-ր, ըսելով որ Համերամ վեկ պիտի շարշակէ արդէն ինչ Համար եկած է. «Լա- է, Հայրի, ինչն գերի լինեմ, իմն ալ գը, ինչն կորչեմ, իմն Հայոց գաճն ո- Հայոց զօրէր:» Արամ սրիպո-ած թոյլ կո- ցայ և Արայ 30 Հոգո-յ Հե-ր կ'երթայ Համերամի ներկայանալո- և Համերամ գինին քանելո-ն պէս կը քո-նէ և երեկ քարի խոլը կը պաճէ: Երրորդ քարին Արայ Ժո-րո-ած կը քանի Հայաստան: Համերամ կարաղ ո-թենէն երկրորդ անգամ պարերապմի կ'ելլէ և կը Հրամայէ անինայ ջարդել Հայոց զօրէր:

«Միայն զօրվի գլխա-որին, որ երկար մաղերով, բարձրաձառակ և աննման մի երիտասարդ է, չսպաննե՛վ, այլ կենդանի ինչ մօր բերե՛վ:» Սակայն Արան կ'իյնայ, պարերսպ մի մեջ և Համիրամ կ'ոթով ու ողբով զինվի կը Թաղէ:

Անտրավէպ մըն է այս, որոն մեջ ի Հարկէ կարգ մը իրապէս դիցաբանական գծեր մարգարիտներու- պէս ասորին անդին ցիր և ցան օփո-ռ-ած էն ինչպիսի է օր. Համար վերը յիշո-ածէն պար նախ կախարդական միջոցով մը ամբողջ աշխարհէն, Արամ, Ջո-արի, Համիրամ ևն Արայի աշվերո- առջիւնն անցընելը, որ Ողիւն-սի սանդարամէրի մեջ եղած իր սիրելիներն ու ծանօթներն Գեանելը կը յիշեցնեն: Սակայն ամբողջ պարմո-ածվին իսկականը, արմատն ու Հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդական անխառն աղբիւրէ չէ, անդրադարձ միվի գործը է, օրար ցարը մը՝ Հի-սո-ած Գրիպակցաբար ժողովրդական ուրիշ առասպելի մը կամ առասպելներու- Հեղ: Հի-սո-ղին անչն երկրորդական է, ամէն պարագայի մեջ անիկա բոլորովին անդիւշեակ չէր Հայ Գրա-որ ա-անդական պարմո-թեան: Արամ, Մինո-է, Սան՝ վերջիններս իբր թագա-որանիս փաղափներ մեր ըսածին առաջին ապացոյցներն են: Ժողովրդագիտուն (folkloristisch) խօսելով անձնար է թէ Հայ ժողովո-րդը 2500 ցարի է ի վեր կործանո-ած Մինո-է փաղափին յիշարակը պահած ըլլայ իր զրոյցներուն մեջ. կործանո-ած փաղափը սովորաբար ցեղի կո- ցայ ուրիշի մը, որ ի Հարկէ կամ իր աշխարհագրական դիրքով և կամ փաղափական և ցեղական նշանակո-թեամբն ու և է մերձա-որո-թի-ն մը կամ նմանո-թի-ն մը ունենալու- է նախընթացին Հեղ: Փաղափներուն շփոթն-թի-նն, այսինքն Մինո-էի Հայաստանի և Սանայ Համիրամի մայրափաղափ Հըռ-չակոմը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած սովորաբար պարմո-ղներու- ցարիտ-թեան, Հոս թերեւ ցեր մը խաղապած ըլլայ նախ այն պարագան, որ այսօր Սանայ բնակչո-թի-նը՝ Հա-անօրէն ապ-ո-ած Խորենաց-ոյ ա-անդո-թեան, որ Սան Համիրամի երկրորդ մայրափաղափը կ'անո-անէ, իր փաղափը Համիրամի իրական մայրափաղափը կը ճանչնայ և ոչ թէ Հայոց: Ըսոր Հակառակ Գրական ա-ստ-ո-թեան խորորոմ է Արամի բերանը ցրած այն խօսքը թէ Համիրամ միտի ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Անանո-նը սիրոյ այս պայժարը, ինչպէս վերը ըսինք արդէն, Արայի ապար և ինքնիշխան թագա-որ եղած ժամանակը կը ցնէ. Խորենացին ալ նոյնը կ'ընէ, այն ցարբերո-թեամբ որ կը պարմէ թէ Համիրամ Մինոսի կենդանո-թեան ժամանակ արդէն Արայի սիրաւարո-ած էր, բայց կը ծածկեր: Հար կ'սկսածէն է նոյնպէս աստ-ածներն վկայ կ'ոչելը, բայց մանա-անդ Համիրամի Արան թողել ցալը: Մերելի՝ է կարծել թէ Հայ ժողովո-րդն ա'յապէս խայրառակ կերպով վերջ ցայ իր Գերմարդկային կարծո-ած ամենանշանա-որ Հերոսին կենսիկն: Եթէ իբրեւ պար մական անշնա-որո-թի-ն Գոյո-թի-ն իսկ ունէ. նար Արայ և Համիրամն՝ Հայաստանի ամենամեծ Հակառակորդէն ապանո-ւ-եր, Հայ ժողովո-րդն՝ եթէ երբեք չայն դիցաբանական զրոյցներու- նի-թ ընէր, անշո-շար Հնարվը պիտի Գրանէր կերպով մը զինվն ապրեցընելու, ինչպէս ըրած էն մեր Հեթանոս նախնիները զինվն յարո-թի-նն առած նկարելով: Ի՞նչ ըսելն է այն Հարո-ածին մասին, որոն Համայն Արայ ոչ միայն Համիրամը կը Համբո-րէ Գրա-ո-ած անոր Գեղեցկո-թեանէն, այլ մինչև իսկ կը փոխէ իր մարմանին անոր մարմն-ոյն Հեղ, որոնք երկո-վն ալ ցրամագծօրէն կը Հակառակին ոչ միայն Արայի Գրական ա-անդո-թեան, այլ ինքնին առասպելին նպաստակին, որ է ցո-ցնել թէ Արայ Համիրամը չսիրելու-ն Համար կը մեռնի: Հար ա-ելի անվերական է Արայի իր Հօր ցո-ած այն յո-սաւար խորհո-րդն որով նա Արամը Համիրամի ցեմ պարերսպ մեղէն էր կը կեցընէ: «Ու-է Հայրի՛կ ոչ էս ոչ փոթո-րն ու զօրվը կարող ենք մի բան անել» և կո-պէ ինքիւր բանակցո-թեամբ լմացընել կամ Գերի երթալ: Լա- է ինքն Գերի յինեմ, փան իմ ապ-ը, ինքն կորչիմ, փան Հայոց Գաճն ու Հայոց

զօրփր:» Որչափ խօսի, այնչափ մեղ է ընդդէմ ճշմարիտ գրոյցներու- Հոգ-ոյն: Իրական
Ըերոսն այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսիով՝ Լալայեանցի Լւրան կը ներկայացոյն-ի Հոս իբրեւ
անչ մը որ մարդկային ամենաճամբար չիրէրով օժտուած պարզ դի-ցապնի մը անո-ան
իսկ արժանի չէ:

Լւրայի և Շամիրամի մասին ցարբերակ մըն ալ Խ. Լեոնեան¹² գրած կը կարծէ և՛
ինչպէս ինչն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ Հայկական, այլ իրդական աղբիւրէ: Պօլի
(Հայոց չորի մէջ) շար իւրացի և զօրա-որ թագա-որը, այսպէս կը սկսի առասպելը
ըստ Լեոնեանի, օր մը սիրաճարո-ելով Սանի բերդին այրի թագո-Հոյն, որ շար
Գեղեցիկ էր, պարգաճա-որ կը զրկէ անոր և չեղի կ'ու-լէ: Սանի թագո-Հոյն թէ-
չէր ու-լէր անոր Ըեր ամո-անանալ, որպէս զի իր երկիրներն անոր իշխանութեան ցա-
կ չիյնան, բայց նոյն արեւն ո-ղ զակի մերժելէ վախճալով աւարելո- Համար դժո-արին
պայման մը կ'առաջարկէ: Պայե-ի, կ'ըսէ պարգաճա-որներո-ն, և չիւր թագա-որին ըսէ-
թէ կ'ընդո-նի թագո-Հոյն իր առաջարկը, եթէ իր սաճանին մէջ Գրնո-ած մէծ ջրէն
(Շամիրամայ ալը) մաս մը ջրանցով Խոշապ Գեղին վրայէն մինչև Սան բերէ և անկից
ալ իմ բերդին Գլո-իւր Հանէ: Թագա-որը շո-րով կը կարարէ ինդրո-ածիւր և երբ
Լւրամէր կը Հասնի, թագո-Հոյն զարճո-րած ո- շփոթած եթէ մինչև Լւրամէր Հասա-
կ'ըսէ, անշո-շար իմ բերդին Գլո-իւն ալ պիտի Հասնի և յո-սաճարո-թէնէն ինչ զինչն
բերդէն վար կը ներքէ և կը մեո-նի: Եղածին վրայ թագա-որը սասորի կը ցա-ի, բայց
մոգերո-ն կը Հրամայէ, որ իրենց թաւիսմաներով զայն կենդանացընէն. րեանելով որ
չէն կ'ընար, կը Գրա-է բերդն ո- անոր թագա-որո-թի-նը:

Իրդական աղբիւրէ վաղ ո-ած առասպելս իր այս Համաո-օրո-թեան մէջ իսկ
Լալայեանցի Հրապարակածէն ա-ելի Ըերդիւրդական է, Ըերեւա-բար նա- Լո-րջ
մարդրո-թեան արժանի ոչ միայն նկարելով իր ժողովրդական անարո-եայ և անխա-ն
նկարագիրը, այլ մանա-անդ իր բովանդակո-թեան պարճաո-ա-: Լւրայի ա-անդալէպին
Ըեր Համեմարական Գծերն ալ ա-ելի զգալ են և բնական. մին կը սիրաճարո-ի մե-սին
և մե-սը չ'ու-լէր իրեն եղած սիրոյ առաջարկը ընդո-նի, որո-ն Ըերեւ-թեամբ ալ
կը մեո-նի, բայց սիրաճար թագա-որը արդի ցա-էն կախարդներո- կը դիմէ, որպէս զի
զինչն կենդանացընէն:

Լնարոյգ է, բայց ամէն պարագայի մէջ չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր
նախնական յի-ին մէջ թերեւս կենդանո-թի-ն իսկ կը շնորՀէր մեո-ած թագո-Հոյն:
Ի-երերո- շրջո-մը, որով Հոս սիրողը կ'ըլլայ թագա-որը, իսկ Լւրայի մէջ Շամիրամ
թագո-Հոյն, այնչափ Ժանրակշիւ- զարդո-ղո-թի-ն մը չէ, վասն զի նման շրջո-մներ
ցանցաո- երեոյթներ չեն: Իժո-արին է ի Հարկէ դարձեալ առասպելս Լւրայի
ա-անդալէպին մէկ րերբերակը Համարիւ, ինչպէս Լեոնեան միամարտէն կ'ընէ առանց
նկարողո-թեան առնելո- որ Հոս սիրողը՝ այսինչն թագո-Հոյն յո-սաճարո-թէնէն
ինչ զինչը կը սպաննէ, մինչդրեւ Լւրայի ա-անդալէպին մէջ Լւրայ կը մեո-նի
պարերամի Ըերեւ-թեամբ և պարերազմը Լւրայի առասպելին Համար Հիմնական
նշանակո-թի-ն ո-նի: ԼնՀնար է ո-րեմէն այս կարեւոր պարագան անրեւ ընելով երկո-իին
միջև պարճաո-ական աղերս փնտրել. կամ այս կէտին մէջ առասպելը վնասո-ած
յարարարելո- ենի, որո-ն բա-ական պարճաո- չո-նինի դժբախտապար:

Լառասպելս Ըերադիւրդական Համարելո-ս բո-ն իսկ պարճաո-ն անոր մէջ Հի-սո-ած
վանի ջրմո-ղներո- շինո-թեան ժողովրդական ա-անդո-թի-նն է: Պարմանալի է, որ
ըստ իրդական աղբիւրին թագա-որ մըն է շինողը ջրմո-ղները, մինչ անդին Լեոնեան

¹²Լնարոյս 1911, էջ 2-4:

ձրդական երգ մըն ալ յառաջ կը բերէ (անդ- եջ 2), որ Հայկական ասանդո-ն-նէան պէս
Համերամին կը վերագրէ անոնց շինո-ն-նէան:

«Տէրէ Լիւթամարէ = Եկեղեցին Լիւթամարին
Գոմարէն Ոսրանէ = Գմբէթը Ոսրանին
Ճո-Հա Հաճմարանէ = Լոռոն Համերամին
Մկկիւն-նէ Խիւանէ = Մկկիւն Խիւանին
Տարինջ Եղնէանէ = Սանդո-ն-նէ Պնէանին
Որ փրէ Պաշմանէ = Որ կամո-րջը Պարմանին
Սէաթ Խարապ նարապէն = Բնա- պիտի շա-րո-ն-նէ:»

Քրդական «Հաճմարան»ը պարսկական «Հեմերան» չին ղրայէն կազմո-ած է,
որ կը նշանակէ Համերամ: Որչափ կ'երեւայ, ջրմո-ղ ներո- շինո-ն-նէան ձրդական
ասանդո-ն-նէան այս վերջին չիւ Հայկական ասանդո-ն-նէան մէկ արջագանգն է: Լայս
պարագային բնական է մեր առջեւ երկո- Հնարա-որո-ն-նէան պիտի ելլեն. երկո-վէն
որը նախնականին էրէ ոչ իսկական, գէթ Համեմարաբար ամենամերջա-որ չիւ մեկ
կ'ընծայէ, Հայկականը թէ ձրդականը, որ անշո-շարդապի Հայ գիւղացո-ն-նէան
ալ ծանօթ ըլլալո- էր: Իրա-ն-նէ ձրդականին կողմն է, երէ պարմո-ն-նէան
Հարցնէնէ, վասն զի ինչպէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արշնադո-ն-նէաներէն,
ջրմո-ղներո- շինո-ղը Սինո-աս Լ. է, որ Որարպայիներո-ն ամենամեծ թագա-որն
էր և առասպելին Հերոս թագա-որն ալ փաջո-ն-նէան և զօրո-ն-նէան կողմանէ՝ գէթ
զրոյցին նկարագրո-ն-նէան դարեւով՝ անկից վար չի մնար: Բայ անկից որովհետեւ
Լնանո-ն-նէ Համերամի ընծայո-ած այս կոթողային Հակայ գործին մասին բան
մը չի Հաղորդէր, զոր և ցարօրինակ պիտի Համարէի, երէ Երդ դարո-ն իրօվ
գոյո-ն-նէ ունենար նման ասանդո-ն-նէ մը, և մի-ս կողմանէ յոյն մարենագիրներէն,
ինչպէս Գիորգոր Սիկիւնիպիէն բայց մասնա-որապէս Ե-սեբիոս Սեաթիպիէն,¹³ որ
Խորենացո-յ գլխա-որ աղբի-րներէն մէկն էր աս չէ, այն ալ գիտէնէ, որ Համերամի
առասպելային փաջագործո-ն-նէներո-ն կարգէն էն նա- կամո-րջներ, փաշապիներ,
ինչպէս նա- ջրո-ղներ և ջրանցիներ շինելը, կրնայ ըլլալ, որ Խորենացին Հոս ալ
իւր սովորական ոճով էնթադրո-ն-նէ մըրած և այսպէս Համերամի ընծայած ըլլալ
Վանի ջրմո-ղներո- շինո-ն-նէ, մէկ կողմն թողլով ազգային բնիկ ասանդո-ն-նէան
ի Հարկէ երէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՛վ գիտէ թերեւս վերը յիշո-ած
և Լ-ոնէանէն ձրդական յորջորջո-ած առասպելին ա-ելի Համարապարտանէր:
Խորենացո-յ էնթադրո-ն-նէ մը Հնարածէն դի-րա- կրնար այնո-Հետեւ ազգային
նոր ասանդո-ն-նէ մը ծագիլ՝ երէ նկարող ո-ն-նէան առնո-նէ այն ազգեցո-ն-նէան
զոր Խորենացին գործած է Հայ միա-որականո-ն-նէան ղրայ: Եւս կասկածով կը
վերաբերո-նի Խորենացո-յ ջրմո-ղներո- ասանդո-ն-նէան, պարզապէս իր Հանրածանօթ
անվարաւելի-ն-նէան և բոնած սովորական ընթացիկն պարճաո-ս, ապա թէ ոչ ըստ
ինվէան անկարելի-ն-նէ մը չկայ պարմո-ածիին մէջ, նկարելով, որ Հա-անօրէն
վաղո-ց արդէն մո-ց գրած ըլլալո- է Համերամի առասպելը Հայոց մէջ և որչափ
կ'երեւայ բա-ական մէծ էր աս իր ազգեցո-ն-նէան Հայաստանի գլխա-որաբար
Հարա-ային նաՀանգներո- վրայ:

Պարշաճ կը Համարիմ ամբողջ ո-ն-նէ մը Հրապարակել Հոս բոլորովին նոր զրոյց մը,
որո-ն ծանօթացած էմ Հայրենիքն Խորհրդո-ր էր աս միջոցին. իբր զրոյց թէ- Բոլորովին

¹³ Մամանակագրո-ն-նէ Ե-սեբիոս, 2, էջ 64:

նոյն չէ Լեւոնի Գրական ասանդավէտին Ընդ, Բայց կը կարծեմ, որ զբոյցս անճամբանայ
աւելի նշանակալից է նոյն իսկ Լեւոնի ասանդավէտին Համար, առանց նկատող ուրեան
առնելու այն պարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր և յոնական արգոնա-որդեւերո-
նշանա-որ ասաստելիքն միջև:

«Ասոր շէտար, կ'ըսէ զբոյցը, Բագա-որը մը կար որ երեւի որդի ունէր: Արդարեւ օր մը
պալարէն վար նայած արեւն կը տեսնէ որ Բագա-որն մը Բոշաներո- վարը դաշտին
մէջ մաղ կը շինեն: Լմենքն աւելի աշի կը վարեն աղջիկ մը, որ շար Գեղեցիկ
ըլլալուն՝ կը սիրէ և կ'երթայ մօր կ'ըսէ որ զանկա պալար ասանուն: Մայրն ալ
տեսնելով կը Հաճի և կը Հրամայէ Ժառանգորդն որ պալար Բերեն: Երեւցէ՛վ ինծի և
ասոր Գեղեցիկ, արեւոյական զգեստներ, կ'ըսէ այն արեւն կրտսեր տղան, և քո-էվ ինծի
իմ Ժառանգորդն, վասն զի Ես կ'ուզեմ իմ այս ձրոջս Ընդ Ընդ- երկր երթալ և
Հոն զինքն երջանիկ ընել: Գանձարո-նը կը պաշտպանէր աճապարեօր ասոր-ծ մը և
Բանալին անոր Բաներո-ն ասոջն էր. մօրմէ դորս ոչ ոք կրնար անոր մերջնալ: Մայրը
վերջապէս տղո-ն աղաչանքներո-ն կը զիջանի և երկու-ձին զգեստներն ալ կ'ու- րայ և
Հագո-ած զարդարո-ած կը մեկնին: Արեւն և շի Լմենար, և այսպէս օրերով փախելէն
յետոյ ծովո- մը ասոջն կը Հասնին, որ զիւրեւի դժո-արին կացութեան մը կը մարտն-
չանկարծ Ժողը կը փրփրայ, ալիքներ կը սկսին և կը տեսնեն որ Հսկայ, վերիարի Բան մը
Լողալով իրենց կ'ու- րայ: Եւ շիւր ունէր, որ Բոցավառ արեւո- պէս կը փայլէին և կը
ծիծաղէր մարդո- պէս: Թեա-որ ասոր-ծ է եղեր այս պարմանալի Էսկը, որ ցամաք
եւելելով կը Հրամայէ երկու-ձին ալ իր վրայ նստիլ, որպէս զի զիւրեւի դժո-ար անցընէ:
Ինչ զարհուրելի ատաղարկ երկու-ձին Համար: Սակայն ասոր-ծը կը սպասեայ զիւրեւի
ո-րել Լափել, երբ շահապանդին: ՃարաՀար կը նստին ասոր-ծին վրայ, որ զիւրեւի
Լողալով ողջ և ատողջ Ժողո-ն մի-ս կողմը կ'անցընէ: Երկու-ձին ալ ո-րան-Բեան
այլ ևս չափ շէտար և շէնին Գիտեր ինչ ո՛վ փոխարինել իրենց եղած այս Բարո-Բեան:
Բայց ասոր-ծն իրենցմէ ոչ միայն Բարի- շէր սպասէր, այլ կ'ուզէր իր կեանք իսկ պալ
անոնց երջանկո-րեան Համար: Յամա՛վ եւելելուն պէս պարանոյն կը Հրամայէ որ զինքն
սպաննէ. Գլո-խը պար Բաղէ, իրանն ալ պար և աղիքներն ալ պար և մէկ շաբաթ
վերջը երթալ դորս Հանէ Բաղ ուսածները: Պարանին կը վարձորի և ամէն
ճիգ կը Բաղէ Բարերար ասոր-ծը այսպիսի ատաղարկէ մը եր կեցընելո-: Բայց ասոր-ծը
կը պնդէ և պարանին սրիտո-ած անոր կամէր կը կարարէ:

Ա՛յլ շաբաթ վերջը կ'երթայ նախ իրանը կը Բանայ և ինչ տեսնէ. յանկարծ Ըրեղէն
չի մը փոսէն դորս կը ցարկէ և օդ կը սլանայ և ապա իջնալով պարանոյն ասոջն
Ժո-նիկ կ'ու- րայ, որպէս զի վրան նստի: Պարանին կը նստի և օդոյ վրայ երկայն
ճախրանքներ ընելէն վերջը դարձեալ կ'իջնայ. յետոյ Գլխո-ն փոսը կը Բանայ, ուսկից
Հրացայտ աշիւրով շորս շներ երկինք կը վերանան և իրենց վնկվնկոցով օդը կը
Բնդայընեն: Լմենքն վերջը կը Բանայ աղիքներո- տեղը, և նոր պարմանալի մըն ալ
Հոն կը տեսնէ, վասն զի աղիքները զենի եղած էին, որով զինո-ած Ըրեղէն չին կը
Ընծանէ և օդ կը Բարձրանայ շրջակայ վայրերը զննելո- և Գեղեցիկ պալարի մը
շինո-րեան տեղն որոշելո- Համար: Իսկ մը ամէն կը Բարձրանայ Հրաշալի պալար
մը Ժողո- եւելելի վրայ շրջապարո-ած սաղարթախիտ անտառով մը, որո-ն երկնագոյն
Ժառանգ իրենց պարկերալիքը շո-վն Ժողո-ն վճիտ և արծաթափայլ ջրոյն վրայ չգլելով՝
Հմայիչ և անպարմելի քրտ-որդն մը կը Բողո-ին մարդո- վրայ: Պարանին կը
դնէ իր սիրելին նոր պալարին մէջ և ո-րան, զո-արեւ իրենց օրերն կ'անցընեն:

Օր մը պարանին որտե՛ Գացած ըլլալով՝ և Գրեթէ ամէն օր որտե՛ կ'երթար աղջիկը

3անչորս-թեմեն պարտեւ կ'ելլէ և կը սկսի ծովը գննել. նոյն արեւն կը քանակէ, որ սե-
 մարդ մը լողալով իրեն կո- գայ և կը խնդրէ, որ գա-ապան մը երկնցընէ, որպէս զի
 ցամաք ելլէ: Ըղջիկը վախէն՝ ուսածը կը կարարէ և փերին կը քանի քո-նը: Փերին ինչ
 զիննէն ալ ևս անվարանգ քանակով՝ ամէն միջոց՝ կը բանեցընէ պարանին ապանելու-
 ճամար: Ուսոր և կաշխարի աղջիկը ճամբուել թէ եղբայրդ զիւր կ'ո-սէ ապանել:
 Ըղջիկը սկսեալ չ'ուլեր ճա-արալ, բայց յետոյ կը ճամբու-կ ըստ-ածնէրո-ն և
 կ'ո-սէ ամէն գնով ապանել եղբայրը: Լսոր վրայ փերին իրեն խորճո-րդ կո- րայ որ
 ճի-անդ չ'անայ և անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գայ և զիւր ճի-անդ քանակէ, պիտի
 ճարցընէ, ինչ ո-նիս, խորի՛կ, ինչ կ'ո-սէ, այն արեւն ըսէ ճեռո-ն, շա՛ր ճեռո-ն
 շիւղ ճառալի պարտեւ մը կայ, որո-ն ծառերո-ն վրայէն աշխարհիկ երաշշարկան
 ամենանշանա-որ գործիչները կ'ախո-ած են, գնա՛ և ճոն եղած փնարը բեր և զարկ,
 որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ պիտի երթայ և ալ ևս եր պիտի չ'առնայ: Ըղջիկը
 փերինն ըսածը ճշդի- կը կարարէ և պարանին լսելով իր սիրել-ոյն խնդիրը կ'աշխարհի
 արագ-թեմա՛ք կը ներս-ի չի-ո-ն վրայ և օդ կը վերանայ: Ե- ինչ քանակէ, ճեռո-ն,
 շա՛ր ճեռո-ն ապրիկ, սիրո-ն և ճակայ պալար մը՝ սփռնելի պարտեւով և շո-րջը
 ընդարձակ, անդա-մը: Ար արանայ դէպք վար, կ'իջնա՛յ կ'իջնա՛յ և կը ճանի պալարին
 առջև: Ճոն կը թողո- չին և շնիկներն և ինչը կը մտնէ ներս ընդարձակ արած մը, ո-ր
 կը նստի ո-րիշ թագա-որի մը նապելի աղջիկը, զոր առաջադէն մինչ- և գերին
 երկարող սարդի ոստանի ոսկեղէն սփռնելի ճի-սէ մը պարանին կը բաժնէր:
 Բարեկա՛մ, ինչո՛ւ եկած ես, ինչ կ'ո-սէ, կը ճարցընէ աղջիկը և պարանին կը պարմէ
 եղելու-թի-նը, որո-ն իբր պարանին, կը խաբո-ի՛ս, կ'ըսէ, աղջիկը, եթէ կը կարծես
 թէ խորդ ճի-անդ է, անիկա զիւր ապանել կ'ո-սէ: Պարանին առոր վրայ ինչ զիննէն
 սասորի վերա-որո-ած զգալով՝ սո-րը կը փաշէ, որ աղջիկը ապանէ, բայց աղջկան
 ապառնալիքներո-ն վրայ կը ճանդարդի: Դժո-ար է զիւր ճամբուել, կը դիմէ աղջիկն,
 անոր ճամար գէթ միտ դի-ր ինչ որ կ'ըսէ: Ըն պարտեւը, ո-ր երթալ կ'ո-սէ, ամէն
 կողմանէ փակո-ած է և ճապարա-որ փերիներ պաճապան-թի-ն կ'ընէ. խորդ դո-ո-
 մալ ո-նի, զոր կը պաճապանել ճիւղարի արջ մը և ցո-լ մը. արջո-ն առջև դո-ո-ած է
 խորդ և ցո-լին առջև միտ, դո-ն միտ արջո-ն քո-ր և խորդ ցո-լին և անմիջապէս ներս
 մտի-ր և փնար առ, ինչի եկո՛ւր: Դի՛շտ այնպէս կ'ընէ, ինչպէս թագա-որին աղջիկը
 կ'ըսէ: Երբ փնարը առած դո-րա կ'ելլէ, պաճապան փերիները կ'արձնան և կ'ապաղաբար
 կը սկսին իր երե-նէն վազել, բայց պարանին չի-ո-ն զարնելո-ն պէս օդ կը սլանայ և կո-
 գայ աղջկան, որո-ն պաճապան 500 փերիները պարանին ճալածողները կը ապանեն:
 Պարանին փնարն առած կ'երթայ իր խորջ, որ քակա-ին պառկած էր: Մէկ շաբաթ
 շարունակ փնար կը զարնէ, մինչ- և որ խորը անկողնէն կ'ելլէ: Պարանին ճանդարդած
 դարձալ որսի կ'երթայ, փերին ճիւղայ ո-րիշ ճնարի մը կը մտնէ: Եղբայրդ, կ'ըսէ,
 լարած թակարդէս ապարեցա-ս, բայց այս երկրորդէն կարծեմ ալ ևս պիտի չ'ալարի:
 Դո-ն դարձալ ճի-անդ չ'ապի-ր և եղբորդ գալո- արեւն այսպէս ըսէ՝ իրեն. ճեռո-ն
 շա՛ր ճեռո-ն դաշտ մը կայ, ո-ր անթի- անճամար ոշխարներ և խոյեր կ'արածին: Լսոնց
 մէջ կայ թուորովին սե խոյ մը. գնա, անիկա բեր և մորթէ՛, որ ո-րեմ և առողջանամ:
 Պարանին նոյնպէս ճիւղէն չին սլացած՝ կ'երթայ կը ճանդարդի թագա-որին աղջկան:
 Միտ դի-ր ինչի, բարեկա՛մ, կ'ըսէ աղջիկը, այն ճորին երթալ շար վարանգա-որ բան է,
 անոր պաճապաններն են կ'ապաղի առի-ծնէր, արջեր և բազմաթի- փերիներ և փանինէ՛ր
 այն խորդ առնու- ո-սած և մեռած են: Լսկից գացած արեւդ խորդ դաշտի մը պիտի
 ճանդարդի, որո-ն մէջ աճապին բարձր-նի մը կայ: Դո-ն նայէ, որ երթաւ և դաշտին
 մէջ եղած այն բլու-րին վրայ կ'ենաս: Երբ ճորը գայ իւրի մերձեայ, դո-ն օդը

Բարձրացի՛ր, սասարկո-թեամբ իջի՛ր վար և Բունե առաջին խոյը, որ խնդրո-ւած խոյն է և շո-րո՛վ դարձեալ օդ Բարձրացի՛ր և Եկո՛ւր ինչի: Հապ- Բե պարսանին աղջկան բաժին պէս խոյը առած օդը Բարձրանայ, աճագին աղմո-կ մը կ'ելլէ Ըօրին շորս կողմանէ, արջերն, առի-ժնէրն ո- փերինները կը սկսին Գալանաբար դէպի աղջկան պալապր դիմել, Բայց անոր պաճապան, փերիններն ամենն ալ կ'որո կ'որո կ'ըլլան: Պարսանին Դագա-որին աղջկան շնորհակալ կ'ըլլայ և խոյն առած կը դառնայ իր ցո-ւնը: Բոյրը խոյը մէկ շաբաթ ո-տելով դարձեալ կ'առողջանայ և կեղծա-որաբար շնորհակալ կ'ըլլայ պարսան-ոյն, ո-ր ոչինչ կը խնայէ իրեն ճամար:

Մեր Ըերոսը դարձեալ որսի կ'երթայ. այս անգամ փերին Բոլորովին մրաշկոյտ ցորամադրո-թեամբ պաճարանէն դո-րա կ'ելլէ, ո-ր միշտ կը պաճո-ւորէր պարսան-ոյն ցո-ւնէ եղած ժամանակ: Մէկ միջոց մնաց այլ-եւ, կ'ըսէ աղջկան, այս ալ եթէ շյաջողի, ա՛լ չեմ գիտեր ի՛նչ ընենք: Դարձեալ Ըի-անդ յե-ացի՛ր և եղբօրդ ըսէ որ Ըեո-ւն, շա՛ր Ըեո-ւն լիճ մը կայ, որո-ն ջո-րը ոսկո-յ պէս կը փայլի, Գնա՛ և ան ջրէն Բեր որ իմեմ և առողջանամ: Պարսանին Դե-կասկածելո- կը սկսի, Բայց իր խոջ սիրոյն ճամար այս վրանգն ալ յանջն կ'առնո- և կ'երթայ: Ար զարմանամ ձո- վրադ, կ'ըսէ իրեն այս անգամ Դագա-որին աղջկը, որ յամառաբար կը շարո-նակէս ձո- խաջագործո-թեաներդ այն ապերախոր խոջդ ճամար: Այն լիճը, ո-ր երթալ կ'ո-ւլէս, կը Գրոնի- Երկո- մէժ լեռներո- մէջդ, որոնք Ըինգ վայրկեան մէյ մը լիճը կը Գոցեն: Անոր ճամար նայէ, որ Ըինգ վայրկեանէն ջրէն ելլէս: Պարսանին յի-ո-ն խնան մը զարնելո-ն պէս կը Բարձրանայ երկնի, կ'երթայ և կը ալանայ, մինչև որ լիճը կը ճանին: Լիճը Բոլոր-թեան սխնշելիք մը, Ըրաշակերտ մը, որ իր Ըմայիչ, Յգող Գեղեցկո-թեամբ խանի՛ խանի՛ Ըերոսներ կո-լ ցո-ւն է: Մեր Ըերոսը Գրոնալով մօրալ ո-տ վրանգը՝ ճեպով ջո-րը կը մտնէ, կո-ժը կը լեցունէ և անգամ մըն ալ իր սխնշելի յի-ով լողալէն վերջը կը սրանայ դէպի անցառ-ին պալապր առանց մրադիրը ըլլալ ո-ր ինչը Ըալի- վրանգէն ապարած էր և շնիկներն լճակին մէջ փակո-ւած էն: Ընիկներո-ն կորո-սորին ցա-ը աննկարագրելի էր, անո՛վ ինչ զինքն կը միջնարէ, որ Բեր-սա ապարին և դարձեալ զինչը Գրոնէն:

Փերինն ալ, աղջկան ալ Ընարգներն ապառ-եցան և շէին Գիտեր, ի՛նչ ընեն: Ո-տրի և յո-սաճադ միջոցի մը կը դիմեն, այսինքն՝ կ'ո-ւլեն իր ճարպկո-թեան և զօրո-թեան Գաղաթնիկն իմանալ: Աղբայր, կ'ըսէ, օր մը աղջկը, ի՛նչ ոյժ է այս ձո- ունեցածդ, որ ամէն վրանգէ և դժո-արո-թեանէ կ'ապարիս: Ար կ'ապէ յե-րոյ Ըերոսին յեո՛վերն աճագին շղթայով մը, զոր սակայն պարսանին առանց մէժ Բո-նո-թեան ընելո- կ'որո կ'որո կ'ընէ: Մերելի՛ս, իմ յեո-վերս կրնաս միայն խոզի մալերով կ'ապէլ, ո-րիշ Բան չի կրնար զիս զապէլ: Աղջկը ո-րախացած խոզի մալ կը Բերէ և կը կ'ապէ: Ա- Երբ պարսանին սասարկո-թեամբ կ'որել կ'ո-ւլէ, մալը կը մտնէ մտն մէջ և արի-նը կը սկսի Ըեղեղի պէս դո-րա Ըոսել: Անոր վրայ աղջկը փերին շո-րո՛վ դո-րա կը ճանէ պաճարանէն և կը Ըրամայէ, որ եղ Բայրը սրանէ: Բայց փերին ի՛նչ պէտք կայ սպաննելո-ւ, կ'ըսէ, ցանինի ներքինի խոր Ըոր մը, խեղճը Ըոն արդէն մէկ երկո- օրէն կը մեռնի. և այնպէս ալ կ'ընեն: Հերոսը արեան Ըոսո-մէն և ցա-երո- սասարկո-թեանէն մաճո-ան դո-րը Ըասած կը մրաշէ իր յի-ո-ն և շնիկներո-ն վրայ, որոնց առաջինը իր Բոնելո- պաճո-ն փախած էր և մի-աները լճին մէջ փակո-ւած: Ֆանկարծ զնկզնկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ. իր շնիկներն էին, որոնք իր Ըեժկը-ո-ն ո- աղաղակն լսելով Ըորն կ'իջնան և իրենց ակոսներովը մալը կը խնկեն և վերիները կ'առողջացնեն: Հերոսն այլ ևս զօրացած՝ դո-րա կ'ըլլէ Ըորէն և յի-ն ալ Գալով Ըեո-ւնէ, կը Ըեժնէ և կը սրանայ ո-ղջակի իր ցո-ւն: Իր ապերախոր փերին Ըե-ր սեղանի նստած կը Գրոնէ, որոնք երկո-վն ալ զարճո-րանիէն

Վար կը կտրեն: Ընմիջապէս փերին կը Հրամայէ, որ ապերախօս աղջիկը կտոր կտոր ընէ: Յետոյ ինչն ալ փերին զինէր շաղանակելուն Համար միայն մէկ ոտքը կտրելով կը վերատառնայ անդամին մէջ գրնո-ող աղջկան զոր իրեն կնո-թեան կառնո- և յետոյ երկո- մէք թագա-որո-թի-նն ալ իրարո- Հեց միացնելով՝ Հակայ թագա-որո-թի-ն մը կը կազմեն և իրարո- Հեց երջանկո-թեամբ կ'աղբին երկար ո- երկար ցարինէր:»

Ժողովրդական զրոյցի մը մէջ ասկէ ա-ելի պայծառ և որոշ չէր կրնար նկարագրո-թի Լրալէզներո- Հին առասպելն, որ մեր գրական ա-անդո-թեան մէջ Լրայի ա-անդամէկուն Հեց ամենաերջ կերպով կադո-ած ըլլալո-ն՝ բովանդակ առասպելագիր-թեան մէջ բռնած իր բացատրիկ դերովն ո- նկարագրովը առանձնայարո-կ զարմանալի կնիք մը դրոշմած է անոր վրայ: Հոս նկարագրո-ած շնիկներն ալ երկնային էակներ են, օդոյ մէջ կ'աղբին, օդոյ վրայէն կը թռչեն. և որ ամենէն կարեւորն է՝ վերա-որեն կը կենդանացնեն, բո-թելով անոնց վերիւրը: Սորոյ գէ, թէ ինչպէս կը բո-թեն մահամերջ Հերոսին վերիւրն, առասպելին մէջ չի յշարակո-իր, բայց կարծեմ շար բնական է ենթադրել, որ եթէ ակո-աներով մարմնոյն մէջ մտած մալը կը կտրեն, անշո-շար վերին ալ լեզո-ա- կը բո-թեն: Ընկալայն ափ պարզ է, որ և ոչ իսկ իօսել կ'արժէ այս մասին: Հարկ կը Համարկմ մտադիր ընել նա- այն պարագային, որ ժողովրդական առասպելներո- մէջ մէկը Հորը ներքեւ կամ իջեցնելը շար անգամ ապանել կամ անդարմա-իր իջեցնել կը նշանակէ: Եթէ դժո-արեն է այսո- Հանդերձ զրոյցս Լրայի առասպելին Հեց նոյնացնել, Վանի որ երկո- զերար սերունդները Հոս ինչ թէ շար ցարբեր ցեազթերով կը ներկայացո-ին, սակայն մի-ս կողմանէ այն ալ չէ կարելի ո-րանալ, որ նա- այս նկարմամբ, այսինքն՝ սիրոյ երկակող մանի յարաբերո-թեան ցեազեցով շար Հեցա-իրական նման-թի-ններ և լո-առ-որո-թի-ններ կ'ընչե-մէկի առասպել: Հոս ալ Հերոսը կը Հալածո-ի իր սիրականէն, որ անոր թշնամիէն ո- Հակառակորդէն գրգո-ելով և Համոզ-ելով որ զինէր չի սիրեր, ամէն Հնարք կը Հնարէ, որպէս զի Հերոսը մէջցեղէն բառնայ, և թէ- Հերոսը գերմարդկային վազագործո-թի-ններ կը գործէ, բայց և այնպէս իրեն դէմ լարո-ած թակարդին մէջ կ'իյնայ և մահամերջ վիճակի կը Հասնի, թեր-ս մինչ- իսկ կը մեռնի ո-սկից կ'ապրի իր շնիկներո-ն օգնո-թեամբ, վերջ դնելո- Համար իր Հակառակորդներո-ն կենդանի: Եւս վերջին կէտը Լրայի ա-անդամէկուն մէջ իր Համապարասխանը չո-նի, անոր Համար ալ բոլորովին առեղծո-ածային կը մնայ մեկի Լրայի յարո-թի-ն առնելն վերջն ո-նեցած կենդանի ո- գործո-նեո-թի-նը: Ո-սկից յայտնի է թէ ո- ըշափ բնական է մեր զրոյցին վերջա-որո-թի-նը:

Օ՜անօթ էն ինչի նման վերջա-որո-թեամբ նա- երկո- զրոյց, որոնցմէ մին ընդարձակ ըլլալո-ն՝ Հոս յառաջ չէմ բերեր, իսկ մի-սն լսած էմ Իզմիր Մշեցիէ մը և ընդ-Հանրապէս Հեթե-եալն է. Դի-ցալն մը կայ եղեր, որ գերմարդկային ոյժ ո-նենալո-ն՝ Հապարա-որ փերիններ կը ապանէ և ամէնո-ն աւ կը պարծառէ: Օր մը մօրը Հեց կը ճամբորդէ Հեո-ո- աշխարհ մը, ո-ր կայ եղեր մէք անդառ մը սխիւշելի պարբիւրով մը լեցո-ն ամենազգի անո-շաՀամ պրո-ղներով և պէսպէս ծաղիկներով: Պարբիւրն ցերեն է գեղեցիկ, բայց և Հո-թկո- աղջիկ մը, որ ոչ ոք ներս կը թողո- և մտնողը կը ապանէ, ըլլալ այն մինչ- անգամ փերի կամ Հակայ: Մեր Հերոսը լսելով այս պարբիւր մասին, կը մտնէ ներս և կը սկսի խաղող վաղել: Յանկարծ աղջիկը մէջքի վրէլէլէ ծաղո-ած պարբերակական զգեստներով: Երկո-վին միջ- աՀագին մեծամարդո-թի-ն մը կը սկսի, որո-ն մէջ սակայն աղջիկը կը պարտո-ի. և երբ Հերոսը զինն իր ծնկո-ըներո-ն ցալ առ-ած՝ կո-զէ ապանել, աղջիկն անմիջապէս կո-րծիւր կը բռնայ, ցո-ցընելո- Համար թէ ինչի աղջիկ է, որո-ն վրայ Հերոսը զարմանիւն էր

կը փաշտոն: Յէրոյ երկո-վն ալ իրարո-ւն հա-կա-մո-սնանան, Բայց աղջիկը փերիէ մը խաբո-ւելով՝ անոր սատրապնո՛վ կը ջանայ ամեն կերպով Վերոսը սպաննել: Սկսեան շի յաջողիւր, Բայց յետոյ կը Բոնո-ի Վերոսը. փերիին խորհրդովն աշխերը կը կոյրցընեն և կը քանին անտառին մէջ քեղ մը կը ներկեն, ո-սկից ատո-ակ մը կ'անցնէր: Հերոսին մայրը կ'իմանայ եղելո-ւնը և կո- Գայ քղո-ն փով և ի'նչ քեանէ երկո-ւ երե-վ օր վերջը. փանի մը Գորգ յարձակելով ո-րիշի մը վրայ անոր աշխերը կը Հանեն, Բայց անիկա քեանակ մը խոր աշխերո-ն կը փնէ և դարձեալ Բուրոսին կ'ատողջանայ: Սայրն ո-րախացած կ'առնո-ւն այն խորեն և կը փնէ Վերոսին աշխերո-ն և կ'ատողջացընէ: Ասոր վրայ Վերոսն ատանց վայրկեան միակ սպասելո-ւ, կ'երթայ կը մտնէ քո-նը, ո-ր իր ամո-սինը փերիին Վերո սեղանի վրայ կը Գտնէ: Հոն երկո-վն ալ կը սպաննէ, կորո կորո կ'ընէ և կը դառնայ իր մօրը:

Ինչպէս կը քեանո-ի. Հոս ալ աղջիկն է Վերոսը սպաննել փորձողը՝ դրդո-ած իր ո-րիշ մէկ սիրականէն, որ Վերոսին Հակա-ակորդն ըլլալո-ւն ժողովրդէն սովորաբար փերի անո-ւմէ կը յորջորջո-ի: Առասպելիս մէջ կան ո-րիշ դեռ-շարք պարմանալի նորո-ւններ, որոնք սակայն մեր ներկայ նի-ւնն շվերաբերելո-ւն կը չգե-մ ատայ-մ ապագային, անցնելով Արգոնա-որդներո-ւն ատասպելին, որո-ն Վերո այնչափ նմանո-ւնն ո-նի մեր նախնիքաց ատասպելը:

Արգոնա-որդներո-ւն ատասպելն Հոմերոսի Իդիականէն և Ոդիականէն վերջը յո-նական ամենանշանա-որ պրոյցն է, որո-ն պարգայման և նորանոր քեանա-գծերով (*Motiv*), ինչպէս նա- Բանաստեղծական ամենանո-րք երանգներով ո-ւ պարտերով ճոխացման մասնակցած են յոյն եր-ւելի Բանաստեղծներ ո-ւ մարենագիրներ:

Չկայ Գրեթէ յոյն դիցաբանական Վերոս մը, որ այս նշանա-որ արշա-անին մէջ Գործ ո-նեցած չըլլայ, ասոնց մէջն է նոյն իսկ Ἀργεοντιος որ ըստ յո-նական ատանո-ւնեան Արգոնա-որդներո-ւն Սողոմոնի դարձին Հայաստան անցած և Հոն Հայերո- նախաՀայրն եղած է: ԱՀայ այս ատասպելին Վերո լեր-ւս մինչ և իսկ պարճա-ական աղերսի մէջ է մեր Հրապարակած պրոյցը: Հայ պրոյցին երե նայինք, Վերոսն ո-ւ իրեն ընկերն ոչ լե արեւանական, այլ ա-ւելի սիրոյ կապերով իրարո-ւն հա-կա-մո-սնանան: Այսո-ւն Հանդերձ չե-մ Համարձակիւր փոյր և եղբայր յորջորջո-ւմը ջնջել պրոյցին մէջէն՝ նկատելով յարկապէս Արգոնա-որդներո-ւն ատասպելը: Ասան պի Հոս ալ եղ Բայր և փոյր, այսինքն՝ Բրի-փոս և Հելլէ լեռնով իրենց Հայրենի քո-նը կը մեկնին դեպի Ժող. ո-ր ոսկեգեղ մով լե-ա-որ խոյ մը իրենց կը Հանդիպի, որ մարդո- խելի ո-նէր և կը խօսէր ո-ւ կը Ժիշաղէր մարդո- պէս: Հայո-ն առի-ժը Հա-անօրէն անով կը մեկնո-ի, որ Հայ ատասպելներն արդարեւ կարգի մէջ յարո-մ ո-նին առի-ժի քեանա-գծին և ո՛վ Գրիէ փանի պրոյցներ այսպէսով փոփոխո-ւնեն ինքարկո-ւած են: Արդ խոյր Հայո-ն առի-ժին պէս երկո-վ ալ կը Հրամայէ, որ Վերոն իր վոս, որպէս պի պիւնի Ժողո-ն դիմացի կողմը, այսինքն Սողոմոն (= Հայաստանի մօր սահմանագա-ատ մը) ցամաք Հանէ: Հելլէ Հեղեպոնքոսի մէջ կ'ընայ խոյնի վրայէն և կը խեղդո-ի, ո-սկից է նա- նեղ ո-ցին անո-նը: Յո-նականին այս փոփոխի 2եղ ո-մը Համեմատաբար աննշանակ է. փիշ մը վերջը երկո-ւ պրոյցները պիւր դարձեալ կը Գտնեն, վասն պի խոյր Բրի-փոս ցամաք Հանելէն վերջն, անոր դարձեալ կը Հրամայէ, որ պիւնի սպաննէ: Բրի-փոս կը կարարէ Հրամանը, ոսկեգեղ մն ատա-ժ Արեւի նո-րո-ւած մայրին մը մէջ կը կախէ, իսկ խոյնն ատա-ժին մասն երկնի կը խոյանայ:

Այսո-ւն Վերո Արգոնա-որդներո-ւն ատասպելին Վերոսը կը փոխո-ի և անո-նն է Յասոն: Ասոր Համար ալ շարերը¹⁴ երկո-վն ալ իրարմէ անկախ երկո-ւ ատասպելներո-

¹⁴ Հմմտ. Pauly, Encyclopädie 3, «Argonauta.» նա- Müller, Mythologie der griechischen Stämme 2, էջ 158:

կրողներ կը Համարեն: Սակայն այս խնդիրը մեզի Համար երկրորդական նշանակոթիւն ունի: Միատարր-թեան արժանին այն է, որ Հայր Հոս ալ կարեւոր կէտերոս մէջ շարժեղեցիկ կերպով կը զոգակցի յոնականին Հետ: Սորոք է Հայր շոնի յոյնին Մեզոս նաւը, որով Հերոսներն Սող լին կ'երթան ոսկեգեղմը Բերելոս- Համար, Բայց Հայն ալ կը յիշէ Ժով մը, որոն էրկոս- կողման լեռներն ոս Ժայռերը անընդհար իրարոս- կը զարնոսին: Եթէ Մեկնաս զիցոս-Հին իր ասորոս-աթային ատանջինն օգնոթեամբ յոյն Հերոսները կը փրկէ այս վրանգոս-որ րեղէն (Քոսոփոր), Հայոսն մէջ ալ անորոնն աղջիկը (Գիցոս-Հին) կ'ապարէ մեր Հերոսը:

Հար աշխի զարնող նմանոթիւններ կարելի է գրել նոյնպէս երկոս- Հերոսներոսն ալ իրենց Հակաոսկորդներոսն կողմանէ եղած վրանգոս-որ ատաջարկոթիւններոս- պարմոս-աթներոս- միջի, որոնի երկոս- զրոյցներոսն ալ գաղափարաշարիին գլխասոր Ժանրակէտը կը կ'ադմեն: Ատաջարկոթիւններոսն նպարակն է Հերոսներոսն կ'անիւր մէջրեղէն Բառնալ. Ի Բէի սոյն ատաջարկոթիւններն իբրիս- այսպիսի միւնոյն նիթերոս- շէն Հայր, ըսր որոս-մ Մեկնաս Յասոնի ատջիւր կը դնէ Հերկել նախ Մեկնի նոթրոս-աթ արք մը Հոսր շնչող երկոս- աւոելի ցոլերով Ի յեոյ պայանել այն ղիշապը, որոնն պաւպանոթեան յանջաթ էր ոսկեգեղմը, մինչդեռ, ինչպէս վերը րեանի, Բոլորովին րարբեր ատաջարկոթիւններ էն որ կ'ըլլան մեր Հերոսին, Բայց Ի այնպէս երկոս-ին ալ շարիւր մը դարձեալ իրարոս- կը մերձենան, երբ Մեկնաս Յասոնի կոս- րայ ղիշապի ակոսաներ, որպէս զի երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յեոյ ղիթարի էակներ դոսրս կ'ըլլեն: Թէ ոսկի'ց էն այս ակոսաները դիւրախարար զրոյցն անորոշ կը յգէ: Աոս Հասարակ մոթ կը մնայ նախ իոյին պայանման ամբողջ պարմոթիւնը. զրոյցն այնչափ միայն կ'ըսէ, որ իոյին ասորոս-աթային մասն երկինի կ'ըլլէ Ի ոսկեգեղմն ալ Բրի-վասոն թանկագին գանջի պէս կը պաւոթ, Բայց մարմնոյ միս մասերոս- նպարմամբ Բոլորովին կը լոսէ: Անձնարին շէ, որ թաղոթելոս- րորոս-աթ ակոսաները իոյին ակոսաներն ըլլան, այս պարագային մեր զրոյցին Հետ նմանոթիւնն իւարկէ ատելի զգալի կ'ըլլայ: Մեզոս-որդներոսն զրոյցը շարոնակելով կ'ըսէ, որ Յասոն իրեն եղած երեի ատաջարկոթիւններն ալ ամենամեթ յաջողոթեամբ կը կարարէ, վասն զի Մեկնաս Մեկնի դոս-արը Ժաթոս-կէն իրեն սիրաւարոս-աթ ըլլալով ամէն անգամոսն կը յայրնէ եղեր անոր ատաջարկոթիւններոսն գաղտնիւր: Աւա մեթ զոգակցոթիւնն մըն ալ Հոս կայ, մեր զրոյցին անորոնն աղջիկն իր դերով Մեկնան է, որ Մեկնային պէս սիրաւարոս-աթ է Ժաթոս-կէն Հերոսին, ոսն նոյն մոգական միջոցներն, որոնցմով ամէն դիւրոս-արոթիւն կը Հարթէ Հերոսին ատջիւր Ի ամէնէն վերջն ալ Մեկնայի պէս կ'ամոս-անանայ Հերոսին Հետ: Արայի ատասպելին մէջ Համերամ իրեն մրցակից շոնի, նոյնը կը նկարէնի նախ Տամոս-զի, Մեկնիս Ի Մարիսի ատասպելներոսն մէջ: Սակայն ասպարոյցներ կան, որոնցմէ յայրնի կը րեանոթի Բէ այս պակասը սկսեանական շէ, այլ զարգացման յեարգայ շրջաններոս- գործ է:

Ժողովրդական ոթիւ զրոյց մըն ալ կայ որոնն մասին սակայն յեոյ:

1.3 Համիրամ

Հնո-բի-նն և առ Հասարակ մեթոդ անցեալը մինչև ժժրդ դարո- 50 ական
 Բո-ականներո-ն Համիրամ կը նկարէր պարսկական իրական անշնա-որո-բի-ն մը իբրե-
 Բագո-Հի մը Հադո-ագի-դ իր սեռին մէջ, որ իր պարսկական կորովովն ո- առնական
 նկարագրովը Հնո-բի-նն գրեթէ քովանդակ վաղ վականի աշխարհին կը քրեւ, մեռնելէն
 վերջն ալ չգիշերէ Հոկայագործ շինո-բի-ննէր և գեղեցկաշէն վաղափնէր իբր
 յա-իքնական յիշարակ իր մեծո-բի-նն և արդարեւ կարգի շիրիքո-ն որոնց շնորհ-
 մինչև իսկ յեղագայ սերնդէն կ'ասորո-ածանայ և ասոր-բաբելական պանթեոնին
 նշանա-որ դեմէրէն մէկը կը դառնայ: Եյս բմբունո-մը քրեւ էր քակա-ին, երբ
 Պաթրէան իր Հոշակա-որ Տիւղերական պարսո-բի-նը կը գրէր: Սակայն Հեղու-Հեղե-
 գրնո-ած սեղագիւր արշանագրո-բի-ննէրն այս բնդ-Հանո-ր Հա-արփն այն ասորիճան
 խախտեցին, որ պարսկական շրջանակներո-ն առջև փնայո-րկ և յեղարմական
 կը Համարո-էր, ով որ Համիրամի պարսկականո-բի-նն վրայ կը պնդէր: Եյնո-Հեղե-
 Համիրամ նկարո-եցա- դիցո-Հի մը, ասոր-բաբելական Իշարաի Հեղ նոյն
 քոլորովն, պոր յեղոյ յոյն մարնագիւրներո- Ե-Լմերական քանապարհո-բի-նը իր
 բնական ճգրո-մովն ո- բերո-մով ասորո-ածո-բի-նն բարձր-նվէն իբր Բէ իջեցնելով
 կը մարտարնէ և ասոր-բաբելական ԳաՀին վրայ կը բազմեցնէ իբր յաջորդ Նինոսի
 իր ամո-անոյն և Նինո-էի Հիմնադրին, որ ոմանց Համաշայն ինվինին իսկ Համիրամէն կը
 սպանո-ի և ըստ ո-րիշներո- բնական մահո-ամբ կը մեռնի:

Եյս բմբունո-մը մնաց մինչև ժժրդ դարո- վերջերը, այն արեւելէն ասորին
 պարսկական Հորիդ ոնը քա-ականաշափ պարզո-եցա- շնորհի- Գրնո-ած ո-րիշ երկո-
 շար կարե-որ արշանագրո-բի-ննէրո-, որոնց մէջ որոշ կը յիշո-ի Համիրամ անո-ամբ
 կին մը, Բագո-Հի Եսորեպանի, Ժագամբ բաբելացի, որ կ'արեւը Բրիսպոսէ յառաջ
 Թրդ դարո-ն սկիւբները: Նշանա-որ պարսկականի սկսան նոյն իսկ ասորո-բի-նն
 Համիրամին և պարսկական Համիրամին միջև պարսկական աղերս փնտրել և նա-
 Հասարակ: Եսոնց մէջէն ամենէն էո-անդո-նն է *Lehmann-Haupt* «Հայաստան երբեմն և
 այսօր» գործին Հեղ ինակը:⁵⁵

Արշանագրո-բի-ննէրո-ն առաջինը բաբելական Ներոյ ասոր-ծոյն նո-իւրո-ած
 արշանի մը վրայ գրո-ած է և կը սկսի այսպէս. «Նեքոյ Հոօր և վեՀափա-
 ասոր-ծոյն, որո-ոյն Սո-գիմո-դ (ԷԼա) ասոր-ծոյն, սիրել-ոյն Բելի քերանց
 քերին, անո՛ր, որո-ն պորո-բի-նը իրեն նմանը շո-նի, առանց որո-ն երկինք ո՛րե-
 որոշո-մ չ'ըլլար, մեծ քրեւոջ և իր իշողին կը նո-իւրէ և կը կանգնէ այս արշանը
 Եդադնիրարի Եսորեպանեայ Բագա-որին կեանքին Համո-րամմար, պալարին
 քիկնոջ և իր քրեւո-Հոյն կեանքին... և իր (Եդադնիրարի) Հոգ-ոյն կեանքին
 Համար... որպէս զի իրեն որե-Հի-անդո-բի-նն շՀանդիպի: Ով որ ալ ըլլա Դո-ն
 յեղոյ Գալիքի, վարածէ Նեքոյի վրայ և ո-րիշ ասոր-ծոյ վրայ յոյսդ մի դնէր:»
 Երկրորդ արշանագրո-բի-նը յիշարակարան մըն է նո-իւրո-ած որչափ կ'ըլլայ ինվինին
 իսկ Համիրամի. «Եյս է կորոջ Համո-րամմարի պալարին Տիկնոջ, Սամսի-Եդադի.
 քիկեւերի և Եսորեպանի Բագա-որին, մորը Եդադնիրարի, քիկեւերի և Եսորեպանի
 Բագա-որին, Սաղմանասարի աշխարհի շորս կողմերո- Բագա-որին:»

Ո-րեմն այս արշանագրո-բի-ննէրո-ն Համաշայն Համո-րամմար Սաղմանասար

⁵⁵ *Armenien einst und jetzt, Leipzig 1910, Bd. 1.* Յաջորդ երկո- Հարրնէրը քակա-ին անդիւ էն: — Համիրամի
 մասին Հմմտ. *Die historische Semiramis und Herodot, Beiträge zur alten Geschichte, Klio 1.*, էջ 256-281. — *Röscher, Lexikon der*
Mythologie, Semiramis, էջ 678-701 (*Lehmann-Haupt*). — *Nöldecke, Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen 1910.* —
Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Vol. 3., 1899, էջ 18 և-ն:

Գ. ի որդի-ոյն Սամսի-Մարտի կենն էր և մայր Արարի-Պարի Գ. ին, որոնն Հայրը Ռազա-որաթ է 826-8II: «Լսորէսրանէան պաշտօնական վա-երագրո-թի-ննէրո- մէջ կին մարդո- մը յիշատակո-թի-նը արդարեայ կարգի բան մըն է, կըսէ իրա-ամբ Լեման-Հան-պր»,¹⁶ և այս պարագան արդէն ըստ ինքեան բա-ական է ցո-ցընելո- Համար թէ Համո-րամմար նոյն ժամանակո-ան Հրապարակական կեանքին մէջ աղբիւրի կ'էր մը խաղաղած ըլլալո- է:» Համո-րամ մարի այս բարձր դիրքը ա-ելի եր-ան կո- գայ ելէ նկարէնէ նա- այն պարագան, որ արդո-նիքի Տիկին այսինքն գորո-Հի և իշխող, կ'անո-անո-ի ոչ միայն իր ամո-անոյն, այլ և որդի-ոյն գաւաւակո-թեան ժամանակ. վերջինն՝ ինչպէս արշանագրո-թեանն ալ կը պէտք-ի, արդէն իսկ որոշ կերպով «իմ գորո-Հի» կը յորջորջէ պինդը: Ե- որովհետեւ կապած չկայ որ Համո-րամմար Համիրամի ասորէսրանէան չին է պարմանալի չէ որ բազմաթի- գիտնականներ ա-անդո-թեան Համիրամին Հեղ նոյնացընէն այս ասորէսրանէան Հզօր Ռազո-Հին: Երկո-վին նոյնացո-ցման մեծապէս կը նպաստէ նա- Հեղեւալ պարագան. ա-անդո-թեան Համաշայն Համիրամ նա- Բաբելոնի Ռազո-Հի է, որիշ խօսով Բաբելոնի է, նոյնը կը Հաստատէ նա- սեպագիր արշանագրո-թի-ննէրը և այսպէս. Բաբելոնի Մարդո-կո-Բաւար-իգէի և Բաո-աւ-իգի Ռազա-որնէրը գրգո-եւով Լսորէսրանիներո-ն դեմ, Սամսի-Մարտի երկո-վին վրայ ալ պարբերաւ կ'ելլէ և վերջինը որիշ բազմաթի- իշխաններո- և պնտ-ականներո- Հեղ ի միասին մինչ անգամ գերի կը բռնէ. ասոնց մէջն էր նա- Համո-րամմար արվայորո-սորը, զոր իրեն կնո-թեան կ'անո- և այսպէս Բաբելոնի Ռազա-որո-թի-նը Լսորէսրանի Հեղ կը միացընէ: Բաբելոնիները սիրաշահելո- Համար սկսա- զոհել Բաբելոնի ասորո-ածներո-ն թերեւս դրդո-ած ինքնին իսկ Համիրամէն: Նոյնը կ'ընէ նա- իր որդին Արարի-Պարի, որ բարեացական վաղախանո-թեան մէջ ա-ելի յառաջ երթալով՝ Հօրը բռնած գերինէրը բոլորն ալ դարձեալ ապար կ'արշակէ և կաշխարի ամէն գնով Բաբելոնիները Լսորէսրանի Հեղ Հաշտընէլ:

Այն արդէն միայն թերեւս դժո-արին ըլլար Համո-րամմար Համիրամի Հեղ նոյնացընէլ, երբ ցո-ցո-էր թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ Համանո-ն որիշ ա-ելի նշանա-որ Ռազո-Հի մը կամ գէթ դիցո-Հի մը գոյո-թի-ն ո-նէր: Արդ ասոնցմէ և ոչ մէկը այսօր ծանրօրէն խորոյնի-թ կրնայ ըլլալ: Սորոյ գէ Դեի-ել-Բաւա (*Deir-el-Qala'a*) գրնո-ած յո-նարէն և Լարինէրէն երկլեւո-եան արշանագրո-թեան մը մէջ Սիմա անո-ամբ դիցո-Հի մը կը յիշո-ի, զոր *S. Ronzevalle*¹⁷ կը բաղձայ Համիրամի Հեղ նոյնացընէլ, սակայն ինչպէս շատ Լա- կը դիցէ արեւելեան խորհրնէրով զբաղող Հանրածանօթ թերթ մը,¹⁸ Համիրամ ծագած է Բաբելոնական Լամո-րամմարէն, որ Հա-ասար է ասորէսրանէան Համո-րամմարին: Հետեւեալ թէ մինչ և անգամ Սիմա, որո-ն ասորական չին է և նախնականն ըլլալո- է ՌՊՍՑ = Լաիմա,¹⁹ Համիրամի Սամո-նախարմարին Հեղ ներքին աղբիւրի մէջ ըլլայ, անկից ցաւա-ին երկո-վին նոյնո-թի-նը չի Հեղեւ-ի:

Աւագիր արշանագրո-թի-ննէրն Համիրամի մասին ա-ելի բան մը չՀաղորդելով՝ պարմախոյնէրը սորոյն-ած էն ա-անդո-թեան և ժողովրդական ասասլէլներո- դիմէլ, զորոնք իբրեւ պարմական աղբիւր գործածելո- Համար ի Հարկէ մեծ զգո-շո-թի-նն Հարկա-որ է: Բարեբախտաբար ներկայ ո-սո-մնադրո-թեանն

¹⁶Roscher, *Semiramis*, էջ 68r:

¹⁷*Revue Archéol.* 1903, 2, p. 38-44.

¹⁸*Altorientalische Literaturzeitung* 1903, էջ 479:

¹⁹Հմմտ. *AOZ*, 678:

Բերամաճ մենի Հիմա, այս Հոգերեն շափով մը ազապ էնի. անոր Համար սիրով և յօշարո-բեամբ կը մերձենամ առասպելախառն և դի-ցախառն Համերամեն, որ իր գերազդեցիկ դեմիզին ոչ միայն Բազմաբն-առասպելներ և ասոր-աթո-բի-ններ չո-լած միացո-ցած է իրեն Հեթ, այլ և զբաղցո-ցած է իրմով գրեթե Բուր Հին պարմագիրները, որոնի իր վաջագործո-բի-ններեն այնչափ գրա-ո-ած էին, որ Էսպես թերի պիտի Համարեն իրենց գործիքը, եթե գեթ վանի մը ցողով շնշարակեն անոր կեանին ո- գործո-նեո-բի-նը:²⁰ Հոս պիտի օգտո-իմ ա-ելի Դիոդոր Սիկիլիայէն, որ մեզի Հասած Բուր մարենագիրներն մեջեն ամենեն մանրամասն գրողն է այս մասին և նախընտրել է ինչի առա-ելապէս անոր Համար որ իր գլխա-որ աղբի-րն եղած է Սիլիսիոս, նշանա-որ յոյն պարմագիրը, որ ժողովրդական զորոյներո- նախասիրո-բի-ն ցո-ող իր Հանրածանօթ Բերո-մովը ի Հարկէ ա-ելի վարածել է և մարտո-բեան արժանի դիցաբանո-բեամբ պարասողի մը Համար:

Համերամ դո-սարն է Դերկէրոյ ասորի դիցո-Հոյն, որ ընկեցիկ կ'ընէ զինիք անապարին մեջ, որ աղան-նները զինիք կաթով և պանիրով կը սնո-ցանեն: Յետոյ Սիմա անո-նով Հովի- մը զինիք գրանելով, կը քանի իր ցո-նը և կը կրթէ: Համերամ ամելով Հասակա- և գեղեցկո-բեամբ կ'ամո-անանայ Ոննէսի՝ Սինոսի խորհրդականին Հեթ. որմէ երկո- զա-ակ՝ Հի-պարէն և Հի-դասպէն կը ծնանի: Սանակից կ'ըլլայ Սինոսի Բակարիական արշա-անիին, որո-ն միջոցին իր ցո-ցո-ցած առնական վաջո-բեամբն ո- ցո-ած իմաստո-ն խորհո-րդներովը Սինոսի սիրքը կը գրա-է, որ զայն կ'նո-բեան կը պաճանջէ: Սինոս ասկէ յառաջ արշա-անի մըն ալ ըրած էր Հայաստանի Բարզանէն թագա-որին դեմ և զայն դաշնակից և Հարկաբո- ըրած:²¹ Ոննէս Համերամի ամո-սինը Սինոսի պաճանջիին վրայ յո-սաՀարո-բեանն ինի զինիք կը կախէ, որով Համերամ կ'ըլլայ կին Սինոսի, ո-սկից կը ծնանի Սինիա: Ար մասնակցի նաև Սինոսի ընդդեմ Սարայ արշա-անիին և անոր մաՀո-ընէն վերջը իբրև մեհաժան թագո-Հի կը կանգնէ շիրիմ մը անոր գերեզմանին վրայ և կոթողային կամո-րջ մը Սիփրայի վրայ. ինչպէս նաև շէղ քաճար մը Բելի նո-իրո-ած: Ար շինէ վերջապէս արժո-նական մեծ պողոտայ մը և Հսկայ ջրմո-ղ մը: Սի-ս կողմանէ սակայն յայրապ, և շո-այրո-բեան քաղով ինի զինիք երե- կ'ըլլայ շար մը սիրականներո-, զորոնի յետոյ ամենն ալ կը ապանեն: Ամենէն վերջին գործը կ'ըլլայ Հիդիկներո- դեմ արշա-անիք, որ շար անյաջող ելի կ'ո-նենայ, իսկ ինիք յետոյ կամ կը ապանեն-ի և կամ աղա-նոյ կը փոխո-ի:²²

Բազմապիսի գծերով նկարո-ած պարկեր մըն է Հոս մեզի ընծայո-ածը, որո-ն մեջ դիցաբանական ո- մարդկայինը, առասպելականն ո- պարմականը այնպէս գեղեցիկ կերպով իրարո- Հեթ միացած են: Դերկէրոյ ասորական Սիլիսիոսի դիցո-Հին է, որ փի-նիկէան Սարարի և ասո-րաբաբելական Իշարի կը Համապարասնանէ: Սոյն մայր դիցո-Հին է, արգասա-որո-բեան և սիրոյ դիցո-Հին, պաշարով թէև յայրապ, անբարոյական, Բայց իր ազդեցո-բի-նը կը քարածէր Բուր Սեմական ազգերո- և առ-Հասարակ ամբողջ յառաջակողմէան Սիիոյ վրայ: Իրեն նկարագրական յարկո-բի-ններո-ն մէկն ալ էր ըլլալ պարկերայմի դիցո-Հի Բաո-ին ամենաճիշդ առո-մով: Սո-իրական կենդանիներն էին աղա-նին և չո-կը. ինիք իսկ շար անգամ

²⁰Diod. Sic. 2, 4. Ստով Հեթիմ Համոդ ո-ած էնի, կ'ընէ յոյն մարենագիրը, որ Համերամ Բուր կանանց մեջէն ամենէն նշանա-որն է, անկարելի է որ Բան մը շարինի անոր մասին, մանա-անդ եթէ նկարենի որ ամենապոտաՀ լիճակէ այնչափ փառ-ի գագաթնակէքը Հասա:»

²¹Diod. 2, 1.

²²Diod. Sic. 2, 3-20. Հմմտ. նաև Հերոդոտոս I, 184, 3, 155. Առնոթիոս, *Adv. gentes* I, 5 ևն.

աղաւնոյ կամ չկան կերպարանքի ցանկ կը պաշտօնէր:²³ Նոյն նկարագրին ունի նաեւ իր դոստոսը Շամիրամ. մանաւանդ թէ դոստոսը չիշ արեւնէն մայրը գլխից, այնպէս որ Քրիստոսէ յառաջ Պրոք դարձն Շամիրամ էր մեծեաններոյ ճշմարտակէր թանոգը չուէլուով իրեն ճիշտ մայրն ալ, նմանաբոյն ալ իր չգիշ և չափով մը նաեւ ամենապարզակն նկարագրովը:

Գիցաբանական երեւոյթ մըն է եղածը և ամենատոյժ որական երեւոյթ: Աստուածներոյ ինչպէս նաեւ ատասպելական ո՛ր և է դեմովերոյ իրարոյ ճիշտ-մը կը աւարտաստոյն սոսորթաբ մին միւսին որդին կամ դոստոսը ճշմարտակէլով: Միւսնոյն յառաջաստ-թէնէ անցած է նաեւ Մարդուկ Բաբելոնի աստուածը, որ յետոյ Սեմական գերագոյն աստուածոյն Բեւի ճիշտ միացաւ. Թագադար-Քաղասր Լ. պայն ցականին կ'անոն-անէ «Բեւ որդի Բեւի» այնինքն յառաջոտ-ան Բեւին: Ի Հարկէ անդրադարձ միտն ալ այս կէտին մէջ որոշ դեր մը խաղացած է, սակայն աւելի գիցաբանոց երկակայոթի-նէն է, որ զինով շրջապատող գիցաբանական թաղմանի երեւոյթները կը ջանայ պարզաւորական օղակներոյ շրջանի մը վերածելոյ, անով կրօնական-աշխարհայեցական դիւրամբանելի միտ-թէնէն մը գալոյ: Համար: Մեր խնդրոյն մէջ յառաջաստ-թիւնը դիւրամբանց է մանաւորապէս անով որ աստուածաբանական ըմբռնման Համաշխարհային թագաւորները ուրեմն նաեւ Շամիրամ իբրեւ թագաւոր, աստուած թաղման է և սերած էն մայր դիւրամ-ճիւնէն = Իշտարէն: Բաղմանի- արշանագրոթի-նէնէն մէջ թագաւորները յայտնապէս. պարզամ կ'արշակէն թէ ծածած ըլլան Նին Լրագրի կաթը,²⁴ որ ինչպէս յայտնի է, Իշտարի ուրիշ մէկ անոն-նէն է: Անոր Համար ալ աստուածաբանական թագաւորները ցեաններ աստուածներ էին կարծես, օժտուած «կենաց և մահոյ» թացարշակ իշխանութեամբ. օրենքը իրենց կամին էր և կոյր Հնապանդոթի-նէն թագաւորական գերագոյն պարզամը:

Մարդուր-թէնէն արժանի է նաեւ Ոննէնի անշնաւորոթի-նէնը, որ ըստ ատասպելին Շամիրամի ատաջին ամոն-սինն էր: Ոննէնի նախնական չին էր Ոննէն, որ կը Համապարտանէ Լա ատմերական-թագելական ամենաճին աստուածոյն: Լա ջրոյ Աստուած էր, ինչպէս նաեւ Իշտար-Շամիրամ, անոր Համար ալ չկան կերպարանքով կը ներկայացուէր: Ինչին էր իմաստութեան և արոն-տարներոյ աստուածը, ինչպէս մարդկան զգօնութիւն և արդարութիւն սորվեցընողը: Աճա ասկից է, որ Լա իր երթեման թարջը դիւրին կորանցելով Հանդերձ ատասպելական Նինոսի խորհրդական կ'ըլլայ և Շամիրամի ալ ամոն-սիննը: Շամիրամի պարզաւոր- Նինոսի և Ոննէնի միջև եղած սիրոյ պայմարին շար նման է Գի-ճէն Լի-դայններոյ թագաւորին մասին պարզամածը: Բար Շերոդոսոսի (1. 8) Գի-ճէն կը Համոյէն, որ Լի-դայններոյ Սանդաւ-Լէն թագաւորին կ'ընը ծածոն-կէն պնէն. Գի-ճէն ակամայ կը Հնապանդի, թայց թագաւորն զինով ցեանելով կ'որոշէ վրէժն ատնո-լ. կամ թագաւորը կը սպաննէ, կ'ըսէ, և ինչի ճիշտ կ'ամոն-անանաս և կամ էս զվէկ կը սպաննէմ: Գի-ճէն ատաջինը յանձն կ'առնո և կ'ըլլայ թագաւորական ցեղի մը նախաճայրը: Աւելի պայծառ է ուրիշ ցարթերակ մը, որոն Համաշխարհային Գի-ճէն սպաննելով Լի-դայններոյն Սանդաւ-Լէն թագաւորը, կ'ըն-թէնէն կ'առնո անոր Հարանացոն: Իսկ ըստ Պղարոնի²⁵ Գի-ճէն Հովի-ը շար մը արկածախն. դրոթի-նէնէն յետոյ կը շահի թագաւոր-ճոյնները և թագաւորը կը սպաննէ: Լրդէն իսկ ուրիշ աղբիւրներոյ նայելով²⁶ Շամիրամ ալ նենգութեամբ կը

²³ Հմմտ. Սրօնի Ծագումը և Գիցաբանութիւն (Լի-ճ-Միտր. ՉԼ.) 1920, էջ 233-235:

²⁴ O.L.Z. 1908, էջ 234.

²⁵ Politeia 2., 359.

²⁶ N.col. Damasc. Fragmenta H. Gr. 3., 343. — Melian (Plin. n. h. 35, 10):

սպաննե՝ Նինոս և ուրիշ շատ մը սիրականներ,²⁷ իբրև Հա-աքարիմ յաջորդ Իշդարի, որ իրա-ամբ ապերախի դիցո-Հի կանո-անո-ի:

Մինչև Հիմայ ըստ-աթներէն կը գլխնո-ի, որ ըստ ինչիւն ա-ելի պարսկական է դիցաբանականն Հեթ շո-լո-ողը և ոչ թէ Հակառակէն. Հեթա-աքար մեր խնդրոյն զալով՝ դիցաբանական Իշդարն է, որ Համիրամի կեանքէն պարսկական գծեր կը սրանայ իր նկարագրին վրայ, և ասոնցմէ մէկն ալ՝ ինչպէս կ'ենթադրո-ի՝ Համիրամ անո-նն է: Սանսն զի ասորո-աթականին բարձրացողը և անոր Հեթ շո-լո-ողը Համիրամ է և ոչ թէ Իշդար: Ըստ փայլո-ն օրինակ մըն ալ Սրական ասանդո-թի-նը կ'ընծայէ մեզի: Հոս Հրապարակա- շնորհակալո-թի-նն կը յայտնեմ Սիննական Համալսարանի ուսուցիչ Գևորգ Բլայսշլայսերի, որ Հաճեցա- ինձի ցրամագրել իր վրական աղբի-րներէ խղած առասպելներո- ճոխ Հա-աթաթո-ն, որոնցմէ յայտնի կը գլխնո-ի, որ Սրաց Թամարա նշանա-որ թագո-Հին ալ ժողովրդական զրոյցներո- մէջ կը նոյնացո-ի Հեթանոսական դիցո-Հոյ մը Հեթ, որոնց գեոագծերէն (*Motiv*) դադարով՝ զարմանալի է, որ զրեթէ ցարբերո-թի-նն շո-նի Իշդարէն: Ըստպէս թերեւ զգնո-ող թամարա ըստ-աթ դղեակին մասին ասանդո-թեան մը մէջ կը պարսո-ի, որ Հոն թամարա կը սիրահարո-ի երեքասարդի մը, զոր սակայն յաջորդ օրն արդէն կը սպաննէ: Ուրիշ ցարբերակի մը Համաշայն թամարա Գորի բերդը շինելո- միջոցին կը սպաննէ երեքասարդ մը, որ զինչը կը սիրէր:²⁸ Թամարա ալ կը շինէ խղափներ, կամո-րջներ, դղեակներ և վանի-ի: Ը-ելի Հեթափրկական է ավանական բանաստեղծո-թի-նն մը,²⁹ ուր թամարա կը նկարագրո-ի իբրև յի-ն վրայ նստած ճամբորդ մը, որոն Հանդիպողը կ'ըսէ թէ ո՛ր է փողո-ր, ո՛ր է կօշիկդ, ո՛ր է զգեստներդ: Իշդար ալ Տամմո-զ ապարելո- Համար ասանդարամեթ երթալո- միջոցին ամէն նոր Հանդիպած կայանին զգեստը մը պիտի Հանէր, այնպէս որ ասանդարամեթի դիցո- Հոյն առջև կ'ելլէ Բոդրոփին մերկ: Բողը մասնա-որապէս առանջին նշանակո-թի-նն մո-նի Իշդարի Համար, որ շատ անգամ կը ներկայացո-ի փողարկո-ած վիճակի մէջ,³⁰ և իբրև այսպիսի ալ մեծ յարգանք կը վայելէր: Մանա-անդ թէ շատ ցեղեր զինչը առանց փողի գլխնո-րը, կը մեռնէր ըստ ժողովրդեան Հա-աթի-ն: Հայ Հա-անական է թէ այս փողա-որ Իշդարն էր, զոր Տո-շրաքա Հի-անդ Լմենովի-ն Գ. ին զրկեց զինչը առողջացընելո- Համար:³¹ Թէ պարսկական անշնա-որո-թի-նն մը ժամանակի ընթացի-նն կրնայ դիցաբանականի մը Հեթ շփոթո-իլ, կը գլխնո-ի նախ արաբական զրոյցէ մը, որոն մէջ Պալմիրական Ջենոբիա թագո-Հին յայտնադէնոյնացո-ած է Իշդար-Համիրամի Հեթ:³² Ըստ դեօվ չէ՝ կարելի նոյնը ըսել նախ մեր Սաթենիկի մասին: Զէմ Համարձակիւր Հասարարելո-ր, սակայն կը միտիմ մակաբերելո-ր դրդո-ած ինչինն իսկ անո-ան կազմո-թեան և պարսո-թեան:

Մէկ կողմ ընդլո-ր ուրիշ կարգ մը խընդիւրներ, որոնք կրնան դեռ Համիրամի կամ Իշդարի նկարագրէ յարո-ցո-իլ, և որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ Հիմայ նկարելո-ր Համիրամ ըստ ալգային աղբի-րներո-:

Ըստ աղբի-րներն առաք էն և Բալամայի. ամենո-ն ալ մեաշայն վկայո-թի-նն այն է թէ Համիրամ իբրև առասպելական դեմէ շատ զերագշի-ն դիւրի մը արժանացած է

²⁷OLZ. 1910, էջ 345:

²⁸Khachatur, Պարս. Սրական մարկնագրո-թեան (ո-ն-ն), էջ 61-63:

²⁹Sbornik materialov Kavkaskaja Tiflis, 10., 1. էջ 95-96. 35., 1, 185-186 և-ն:

³⁰DeAO 10. Die verschleierte Götin v. Tell Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).

³¹Kundtzen, El-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.

³²Winckler, Himmels- und Weltbild der Babylonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig 1903, էջ 47.

Դե՛ Լայ մարտնադրո՞ւթեան և Դե՛ միանգամայն ժողովրդական առասպելներո՞ մէջ: Պէ՛տ մինչև վերջերս Լայ շրջո՞ւններ վկայ կը կոչէին Սասարո՞րականի Հովիւներն ու Լայ Ժովո՞ւն գեղաժիծաղ ակերն, և մարով իսկ կը ցո՞ցընէին այն ցեղերն ու գործիւքը, որոնց Շամբրամէն ըլլալ ու ա՛նտո՞ւթիւնը կարծես մօր կաթին Ըկո Ժծած ըլլային, ա՛յնպէս վատ էին անոնի իրենց կենսո՞ւնակ երեւակո՞ւթեան մէջ: Եյս մարտնադրօրէն վկայո՞ւթ և ժողովրդագիտօրէն Լասարո՞րաւ իրո՞յնը իրող ութիւն է և չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էսպէս կը փոխուի, երբ Շամբրամի Լայ առասպելին ակնադէժնն որոնել ու ելլենք. փանի որ ազգային Լայեպիներո՞ վրայ պարտաւորաբար օրաբար արար մըն է այն, պարզ է Դե փնտրարի մը աշխարհը երո՞յնին արդարին կեղևով շէն կրնար գոհանալ, պէ՛տ է Բարձրո՞ն և զարո՞նն առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերո՞ւ ընթացիկն Լայ միջին կոսմոս դարձնաւ ի իսկականին Ըկո միացաւ էն և այս կրնայ ըլլալ միայն այն արին, երբ մարտո՞ւթիւնը Ըկոյինի փոխառո՞ւթեան, ինչպէս նաև Լայ գեղին վրայ ցեղի ունեցած պարզացման ընթացիկն, մինչև որ Բարձրն ունենան զարնանի ընել ու ա՛յն Ժամանակը, դէպքը կամ անձնա՞որո՞ւթիւնը, որ ասո՞րաբաժնեակն Շամբրամին առաջին անգամ չայսպիսի միջնա՞րա պաճոն կամո՞րջը դէր կարարած կամ առաջին Ըրաւերն կարդացած է: Եյս փշո՞ր և դժո՞ւարին գործին յեռնարկողն, ի՞նչպէս Բաւական Բարդ Ըրարի մը առջև կը գրնո՞ւի և ա՛յն է պարճառն որ այսօր Շամբրամի ա՛նտո՞ւթիւն մասին երկո՞ւ իրարո՞ւ գրեթէ արամաշափաղէն Ըկոսաւ ցեղո՞ւթիւններո՞ւ կը Ընդդիմանի. մին արմարապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւր աւելի պաճաւորական: Ընթացիկն գլխաւոր ներկայացուցիչն է Պր. Խալաթեանց, երկրորդինը Մ. Մեղեղեան:

Խալաթեանցի Ըամաճայն³³ Շամբրամի և Ըրայի առասպելը արո՞ւսական է թուորովն և յօրինաւ ի կարգ մը գրաւոր աղբիւրներո՞ւ վրայէն: Եյս աղբիւրներն են Մ. Պրիւի, Գիտոր Սիկիւրացին, Աղեմէն Ըղեփանդարացին, Եղնիկ և Փաւստոս: Եյս ցեղո՞ւթիւնը այսօր Ընդդիմ է և անընդունելի: Յաւալ է, որ Ընդգոցեալ անոնին Ուսոցաշաղկերը, որ ուրիշ կողմանէ արո՞ւթիւն անգին Ժառայո՞ւթիւն մարտո՞ւթ է Լայ պարմաններն և Բանասիրո՞ւթեան, ինդրոյ նիւթ եղող գրիկն մէջ սխալ սխալի վրայ Բարդած և Խորենացոյ անձնական յերիւրանիներ Ըամարած է Ըրայի զրոյցին Ըկո նաև չայկայ և ուրիշ Բազմաթիւ առասպելներ, որոնք կասկած չկայ որ ժողովրդական Ժագո՞ւմ ունին և որոշ շափով ալ իրարպէս ազգային զրոյցներ են և ոչ Դե այս կամ այն ազգէն փոխ առնո՞ւթ ասորանիկ: Միւս կողմանէ սակայն Խալաթեանցի գործն ունի նաև իր գնահատելի կողմը. եթէ Խորենացոյ աղբիւրներն նկարմամբ ըրած իր Ըամեմարո՞ւթիւններո՞ւ շարքը անյաջող պէտք է որ նկարելի, շարքին ալ պարմանալի պայծառո՞ւթեամբ և ճշդո՞ւթեամբ կարդարացրեն չանգոցեալին կասկածները ցոցընելով Խորենացոյ պարմած շարք դէպքեր իրենց իսկական լոսով և գո՞ւնով:

Սոյն գնահատականը արիւրաւոր է քալ չանգոցեալին մինչև անգամ իր ամենամեծ Ըակոսակորդը՝ Մ. Մեղեղեան, որոն ցեղո՞ւթիւնը ըստ ինիկեան շարքերո՞ւթիւն մը չունի Ըմինի կարծիքէն³⁴ Լայ Ըմինի Խորենացին իր պարմո՞ւթեան առաջին երկո՞ւ գրիկը փաղած է ժողովրդական երգերէ և զրոյցներէ, ոչ Դե Մար Մեթաւէն, որ գոյո՞ւթիւն չունի ըստ իրեն, այլ Խորենացոյ կեղծիք է: Մեղեղեան ալ անոնց ժողովրդական երգերէ և զրոյցներէ փաղո՞ւթ ըլլալը կը Ըստարաբէ, այն արարերո՞ւթեամբ, որ միանգամայն կը յայտարարէ Դե ուր որ Խորենացին գրաւոր

³³ Армянский Эпос, էջ 136-151:

³⁴ Սոսէն Խորենացին և չայոց Ընի վեպերը. Բարդ-Պր. Խալաթեանց. Թիֆլիս 1886:

Համերամբ առասպելը իր ներկայ կերպարանին սրացած է գրա-որ աղբի-րներո-կողմանե՝ գլխա-որաբար Լնանո-նեն և Խորենացիեն՝ ազդե-ութ Ե-սեբեոսեն, Լեփրիկանոսեն և ո-րիշ մատենագիրներե, որոնք նույնպե-ս իրենց կարգին Հերոդո-տոսեն, Դիոդոր Սիկի-րիացիեն և Արե-ստան: Ինչպե-ս վերը ցուցանե-լ, Դիոդոր Սիկի-րիացին մինչ-և իսկ Համերամբ ամո-սնոյն Սինոսի Հայաստան ըրած արշա-անի մըն ալ կը յիշե-³⁸ որ Հա-անօրեն Հե-ա-որ արշագանգն ըլլա-լո- է այն մեծամեծ արշա-անիներո-ն, որոնք զարմանալի զո-գադիպո-թեամբ ցեղի ո-նեցած են պարսկա-ն Համերամբ արեւները, այսինքն Լա-ո-րնասիրբաղի, թայց մանա-անո-սնոր յաջորդ Սաղ մանասարի կողմանե, որ Համերամբ ամո-սնոյն Հայրն եր: Երշա-անիներո-ն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իշխե-ր ոչ թե Բարզանե-ս, ինչպե-ս Դիոդոր կ'ա-նիցե-լ, այլ Երամբո, Ո-րարգացիներո- թագա-որը, որ իր ճարտար փաղափականո-թեամբը նոյն արեւո-սն Հայաստանի թու-որ արեւոյնները իրարո- Հե-ր մեացընելով մեծ դաշնակցո-թի-ն մը կազմեց Լաո-րնացիներո- դեմ: Ինչը պարտ-ելով յաջող ո-թեան դաշնին մնաց իր յաջորդներո-ն, որոնք Ո-րարգական պե-րո-թի-նը կամաց կամաց պարկա-տ-ելի թարջո-թեան մը Հասցո-ցին և այն Լաո-րնացիներո- վնասով:

Մանցինմ Հոս Համա-ո-րի- 202 ափե-լո- Համերամբ մասին եղած Հայ ժող ու-րդակա-ն նորագոյն ա-անդո-թի-նները, որոնք սակայն իրենց ծագո-մով շատ Հին կ'եր-ան և ըստ մասին նա- անկախ Խորենացիեն: Լսոնց մեջեն առաջին ցեղը կը գրա-տե «սո-րբ թոնի-րի» առասպելը,³⁹ ո-ր յիշած է նա- Եթեղեան,⁴⁰ իբր ո-րա- որ ապացոյց ի նպաստ Համերամբ Հայ առասպելին գոյ-թեան: Եյս թոնի-ր ըստ-ածը Լե-զի գի-ղին մօտերը կը գտնո-ի և ջրհորի նման աղբի-ր մըն է, որո-ն մեջ չկան կերպարանի-ով կին մը կայ եղ-եր և ըստ ժող ու-րդեան Հա-ա-րի-ն որո-ն որ եր-նայ, անոր թաղ չացածը կը կարարո-ի:⁴¹ Խալաթեանց անգամ կը ճանշնայ առասպելի-ս կար-որո-թի-նը, երբ կ'ը-տե թե-ր-ս Լաո-րի-ն մո-ր գրած ըլլա-լո- այն Հայաստան իբր Հնո-թեան մնացած թեկ-որ մը Իշ-դար-Համերամբ առասպելին:⁴² Լաո-ր նշանակո-թի-նը ան-վ ա-ե-լի կ'առ-ա-ե-լո-ս, որ թու-որովին ինչ-նո-րոյն ժող ու-րդակա-ն զրոյց մըն է և որչափ ինքի ծանօթ է մեր Հին մատենագիրներեն և ոչ մեկէն կը յիշո-ի: Լաո-ր մեկ ցարբերակն ալ Սա-ասարգեանց⁴³ Հրապարակած է իր Հա-ա-րի-ն մեջ, ո-ր զարմանալի կերպով ոչ Լե-զի-ի և ոչ ալ ո-րիշ ցեղ-ոյ նկարագրե անարկո-թի-ն կայ, պարմո-ածին ալ ինչ մը կը ցարբերի Սո-անչրեանցի ցարբերակեն: Եյսպե-ս չկան փոխո-ող երեցիներ» երբ նստած թոնի-րի շո-րթն Հայ կը թե-լ, աղ-վար մը կո- գայ Հայ կ'ո-ղէ, կո- ցայ կերակո-ր կ'ո-ղէ, կո- ցայ, գինի կ'ո-ղէ, կո- ցայ, (Վրոյց թրոյց 53). մինչդե-ռ ըստ Սա-ասարգեանցի երեցիներ Հայ կո- ցայ, աղ-վարը շառ-նո-ր այլ «պաշ կ'ո-ղէ»: Սոյնպե-ս ըստ Սո-անչրեանցի Համբոյրին վրայ կը Հասնի երեցը և կինը՝ Վախեն ինչ զինք թոնի-ր կը նե-րե: Սա-ասարգեանի փո-լ երեցը եղե-լո-թի-նը կ'նշ պարմե-լեն կ'մանայ և կինը երեցին Հրամանին վրայ թոնի-ր կը նե-րե ինչ զինք:

Լե-զի մասին մեայն Թո-մաս Երշո-նո-յ փո-լ շատ Հե-րա-րի-րակա-ն Հարո-ած մը կայ, որ դժբախտաբար խանգարո-ած է և թե-լ Բ. Պարկանեան և Եթեղեան զայն վերակա-մե-լո- փորձեր կ'ընեն, թայց Հա-անօրեն ցակա-ին նախնականը չէ

³⁸ Լնոր, *Diod.* 2, 1:

³⁹ Սո-անչրեանցի. Վրոյց թրոյց, էջ 53-45:

⁴⁰ Լնոր, էջ 538-539:

⁴¹ Եյս մասին ցե-ս նա- իմ «Արօնի ծագո-մը և դեցաթանո-թի-ն», էջ 234-235:

⁴² Արմ. Эпосы, էջ 150:

⁴³ Հայ ժող ու-րդակա-ն Հե-լե-լակներ, Լ, Թի-ֆլի-ս 1891, էջ 39-41:

մեզի բնծայո-ածը: Ամեն պարագայի մեջ խնդիրը Երայի յարո-թի-ն առնու- վրայ է և Եբեղեան իրա-ո-նի ո-նի ասոր և թոնրի առ-աստելին մեջ որոշ աղերս մը նշմարելու: Եւս խնդրոյ նի-թ էղող Հադո-ածը... և դաշիկ արարեալ յայնկոյս իւնս զՍանդոսոյ ի րեղ-ոջն արշանաշար իարակարկա- գոգաշի միջոցի երկո-ց Բլրակաց, որ Հայի յերիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզ-ոյ Գեա-ղջն, որ զօրացն Գեղեցիկ առ-աստելաբանեն սպիանաթ վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Համիրամայ: ⁴⁴» Պարկանեան (անդ) և Ն. Բի-զանդոսի «որ զօրացն Գեղեցիկ» կ'ընթեռնո-ն «որ զԵրայն Գեղեցիկ»: Իսկ «սպիանաթ վերայն սպանելոցն» Եբեղեան կը արբազրէ «սպիանաթ վերայն սպանելոցն» ⁴⁵ որով կը պրանանի. «որ զԵրայն Գեղեցիկ առ-աստելաբանեն սպիանաթ վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Համիրամայ»: Ինչպէս կը րեանո-ն նաև ա՛յս արբազրո-թեամբ նախադասո-թի-նը կաղ և մո-թ կը մնայ ցական-ին: Ինչպէս Թովմաս Երթրո-նին, նոյնպէս Սրո-անշրեանց, Հ. Ն. Սարգիսեան ⁴⁶ և առ Հասարակ Սանի աշխատան Հայո-թի-նը Լեզի անո-նը Լեզի Բանեն յառաջ կը բերեն և անո՛վ Երայի նոյն րեղ-ոյն Ընդ կապո-ած ըլլալը կը մեկնեն: Որչափ կ'երեւայ Եբեղեան ալ այս մեկնո-թեան կը միտի, որ սակայն ըստ ինիւնս ծնո-նոր է ա-եւի թող ուրդական ըստ-ած Լեզո-ագիտո-թեան, որո-ն առ-անշնայարո-կ չգրո-մներեն մեկն ալ Բառերո- արդարին նմանո-թեան շո-րով իրեն ակնկալած եղբակացո-թի-ններո- միտ-ին է: Ի Հարկէ ո-րի՛շ է անո-անս մեկնո-թի-նը և ո-րի՛շ րեղ-ոյն Ընդ կապո-ած թող ուրդական ա-անդո-թի-նները. միտն կառկածելի ըլլալէն ցական-ին մի-աներո-ն երեւակայական ըլլալը չի Ընդ-ին: Հերեւաբար Խալաթեանց Հոս ալ իր Ժայրայեղ սկեպարականո-թեան կը Ընդ-ին, երբ կը յայտարարէ թէ Երայի (ըստ իրեն Խորենացո-յ կողմանէ յերի-րո-ած) ա-անդո-թի-նը Թովմաս Երթրո-նին է առաջին անգամ Լեզի Ընդ աղերսի մեջ դնողը: Բերնէ բերան շրջող առ-աստելները՝ անգամ մը, որ պարմական Գոյն կը պրանան, իրենց բնական ընթացիւթի միշտ որոշ րեղ-ոյ մը կը կապո-ին. և ասոր Համար Բա-ական է երբեմն նաև պարզ պարագայ մը կամ պարշաշո-թի-ն մը և կամ արդարին որ և է նմանո-թի- ն: Եսկա Հայ առ-աստելագիտո-թեան մեջ կարծո-ածին շափ ալ արդաստո՛ր երեւոյթ մը չէ և ոչ ալ միայն Հայ երկնիին ցական աճող բոյս մը: Ենշո-շտ անդրադարձող, խորհող և մարենագրող միտին ալ շատ անգամ իր որոշ դերն ո-նի այսպիսի սրեղ-թագո-թի-ններո- մեջ և այս րեւակեցով թերեւս կարելի ըլլար Թովմաս Երթրո-նո-յ վրայ կառկածի, սակայն ցորշափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրա-ո-նի շո-նինի՛ լոկ մակաբերո-թի-ններո- վրայ յեցած մարենագրի մը անո-նն արարա-որելու:

Լեզի գրոյցէն զատ կայ նաև Երթրո-նի գրոյց մը, որ իմ կարծիքովս իր բոլորովին ինիւն-րոյն րեւագիտելովն ո- բովանդակո-թեամբ մեծ նշանակո-թի-ն ո-նի Համիրամի առ-աստելին վերակադմո-թեան Համար: Ջրոյցը Հրապարակած է առաջին անգամ Հ. Ն. Սարգիսեան, ⁴⁷ որ յայտարարելէն վերջը թէ իր պարմելիքը Խորենացո-յ «Ու-նի Համիրամայ ի թով» խօսիին թող ուրդական Բապարո-թի-նն է, այսպէս կը շարունակէ: Սրո-ն թէ Համիրամ Բագո-Հին անգամ մը Սասարո-րականի մեջ շրջագայած Ժամանակ կը րեանէ, որ մանո-կներ ու-լո-ններ Գրած կը զննեն պաննի: Համիրամ ու-լո-ններո-ն պարո-ականո-թի-նը ճանշնալով կ'առնո- պարանիներո-ն

⁴⁴Թ. Երթրո-նի, Պետերբուրգ 1887, էջ 215:

⁴⁵Լեզ, էջ 530:

⁴⁶Տեղագրո-թի-նի էջ 264-265:

⁴⁷Տեղագրո-թի-նի Փոփ և ի Մեծ Հայո, Սեւեթիկ 1864:

Յետի՛էն և կը սկսի անոնցմով կախարդութիւնն ընել և երկիրը աղաւանել չգիտով իրեն թուր երեքսարդութիւնը իր ցանկութիւնը յագեցունելու ճամար: Իրեն խորհրդական եղող ծեր մը՝ երկիրը այս անդամներէ կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գողնայ օր մը ուղոնները և կը փախչի, որոնք վրայ Շամիրամ սասորիկ Քարկացած շոքով պարսապիկի յիշուոյ իր երկայն ու թաւ մալերուն և աւագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած այնպիսի սասորկութեամբ ծերին ետեւէն կը նետէ, որ մալերն իրմէ կը թաշտոնին և ապառաժն ալ Մարգամէրի ինչ փոսի մը մէջ կ'իյնայ, զոր մինչև այսօր մարտով իսկ կը ցոցունէ Գեղոյն ժողովո՛րդը: Իսկ ծերը գողցած ուղոնները կը ցանի կը նետէ Սանայ ծովը և այսպէս կ'ազատէ երկիրը Շամիրամի շարոնութիւնէն:

Ջրոյցը գէթ եական կ'երթոն մէջ ժողովրդական աղբիւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաև որեւէ ցարբերակ մը Հրապարակութեամբ Բիւզանդիոնի մէջ:⁴⁸ Ջրոյցը Շամիրամի Գեղոնի Շամարան և որչափ կ'երթայ երկու իրարմէ ցարբեր մասերէ կը թաղկանայ: Սանս զի առաւ. ջին մասին մէջ զէնցի նիւթ եղողը վիշապ մըն է, որ անգամ մը Մարգամէր և անգամ մըն ալ Հաճ-Մարամ կ'անոնանոն: Երբ յայտնի է թէ մար պարսկերէն օջ կը նշանակէ, Հետեւաբար Շամարան այս պարսկային ըստ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր օջերո՛ւ պիտի = վիշապ օջ. միւնոյն իմաստն ունի նաև Մարգամէր (պարսկ. մարգամ): Եկնէր և որեւէ Հոս պարսկական աղբիւրութիւնը: Ջրոյցը շարոնակելով կ'ըսէ թէ վիշապը զարհո՛րելի վնաս կը Հասցնէր Գեղացիներուն և առջև եկածը կը կ'ըլլէր, այնպէս որ ինչ աղբիւն Գեղը կ'անայնայ, բայց ինչն ալ խաղաղորով մարդէ մը կը սպաննոն և կ'այրի:

Եկն վերջը զրոյցը նոր յիշատարմ մը կը սրանայ. և մեզի Համար Հեղափոխականն ալ այս վերջին մասն է: Պատաւ կ'իյն մը աղջիկ մոնի եղեր, որ իրեն պէս մոգութեամբ կը պարապէր և ինչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ ոք չէր ինչ կ'ընէր կ'ընէր կ'անոն եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ, բանձար խաղելու ճամար: Երկայն արեն կը փնտրէ նաև ճշնարօթի արմարը, որ Հրաշագործ յարկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց Հանելու ժամանակ ամենամեծ դժոխարութեան կը բանի ճշնարօթի փոփոխ արմարները Հողի մէջ թաղո՛ւած ոսկրի մը վրայ փաթոնելուն պարճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, և ինչ Գեղնէ. ոսկրին ամէն մէկ փշրանէն բոցավառ կայծեր կ'ելլեն և աղջիկը Հրաշագործիւն կը թմրի և կը ննջէ. ննջողի մէջ վիշապի վիշապն իրեն կ'երթայ, որոնք գլխոն վրայ լոսեղէն ակը ցականին կը փողփողէր: Մարմննայ և Հոն Շամարանի ոսկրներուն Հետ կը գտնէ նաև անոր անգին խաղը, զոր մալերէն ճամար շփելու ժամանակ յանկարծ խաբէրի մը երևալով կ'ըսէ իրեն ինչորէ՛ ինչ որ կ'ուզէ և կը կ'արարոն: Մ'ուզեմ որ կ'ըսէ այն արեն աղջիկը, այսպէս շոքով Գեղեցիկ Գոն մը կ'անգնոն, որպէս զի մօրս Հետ Հոն փոխադրո՛ւմ: Մոյն օրն արդէն վիշապն սպաննան Գեղոյն վրայ շփեղ պալար մը կը թարթնանայ, զոր յաջորդ օրը Գեղացիներն Գեղնէլով թուրն ալ իրար կ'անցնին և ոմանի կը վախնան: Իսկ պատառ ուրախութենէն աղջկան անոնը Շամարան կը դնէ և շորս կողմ առնալով կ'անալէ աւերելու ճամար թէ լոսեղէն անգին խաղը գտնո՛ւած է և թէ ինչն անով ամէն ուղածն կ'ընայ կ'արարել:

Եյն արենները Մարգամէրի մէջ պարսկական մը կար, որ Գեղին մեծին որդին էր և շար ալ Գեղեցիկ: Շամարան ասկիւ լսելով խաբէրի յետի՛ն պարսկական իրեն կը թերէ և կը սրիպէ որ իրեն Հետ ամոնանայ: Պարսկական կը սրիպոն, բայց առանց սրբանց յօժարելու, անոր Համար ալ Գեղեր մը յանկարծ կը փախչի և աներոյն կ'ըլլայ: Շամարան սասորիկ զայրութեն Սեմրոնի լեռան Գագարը կ'ելլէ և ծամերը

⁴⁸ Բիւզանդիոն 1900, Թի- 999 և 1000:

պարսապրիկ շինելով անկից Երրամեթի վրայ աճագին խար մը կը ներքէ գոր մինչև այսօր ալ կը ցո-ցընեն: Հրապարակիչը կը յա-եւո- թէ Շաճմարան կամ Շաճմարամ Երրամեթիցի գեղեցիկ պարանկանին սիրոյն ճամար Սան խաղաղը կը շինէ և պայն մեծամեծ շէնվերով և պալատներով կը պարտարէ և ամէն բանի մեջ յաջողո-թիւն կ'ո-նենայ լո-սեղէն անգին խարին պորո-թեամբ: Սակայն օր մը Սանի ջրմո-ղը շինելո- ժամանակ անգին խարը յե-վէն կ'իյնայ առ-ն, որո-ն վրայ ինվէն ալ կը մե-նի: Բա-ական ժամանակ յետոյ թե-խարը դարձեալ կը գրեւո-ի Ոսրան գի-ղին պարանկներէն, բայց կրօնի պաշտօնեայ մը պայն անոնց յե-վէն առ-նով կը ներքէ Սանի ծովը, որպէս զի այլ ևս արամորդներո- յե-վէն չիյնայ:

Ջրոյցի մեջ ցիրող երկո- գաղափարներ կան, որոնք երկո-վն ալ ատասպելագիտական երկո- աշխարհներ կը ներկայացընեն. մին օշին ինչ ինչ ատանջնայսո-կ եր-ոյններէ առնո-ած բլլալո-ն ճամար բնապարմական կ'ըսո-ի սովորաբար, իսկ մի-աը բառ-ին բո-ն իմաստով ատասպելական-դիցաբանական: Օշին ատասպելական միկ նկարագիրը ճանրածանօթ եր-ոյն մըն է և չկայ կարծեմ ազգ մը, որո-ն աշխարհայեացիին մեջ իրեն պարշաճ ցեղն գրա-ած շրլլայ: Հնո-թեան մեջ մինչև անգամ պաշտո-ած է իբր աստո-ածո-թիւն և այսօր իսկ պաշտամո-նիք ատարկայ է ցական-ին բնազգերո- խով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս խաղ խին դիցո-ճին օշի աստո-ածո-թիւն մըն էր և օշի կերպարանով կը ներկայացո-էր:⁴⁹ Սոյնպէս Իսկո-լայի Եպիքա-րեան մեճեանին մեջ կենդանի օշի կը պաճո-էին և կը պաշտո-էին:⁵⁰ Եւսօր ամբողջ Եգիպտոսի ցարածո-ած է օշի պաշտօնը: Եմերիկայի մեջ մասնա-որապէս Բրազիլիա նշանա-որ է այս ցեղանկերով. Հոն սեմորթներո- խով օր. ճամար մեծ յարգո-թեան մեջ է վիշապ օշը, զոր Դանգ-թէ կ'անո-անեն. մեճեանին մեջ յագ մըն ալ կը անո-ցո-ի, որո-ն միայն խո-րմը կրնայ մերձենալ: Երբ ցօնը կո- գայ, խո-րմը պայն ցեղէն դո-րա բերելով Հրապարակային պաշտամո-նիք կը ճանեն:⁵¹

Թէ օշի պաշտօնը ինչ շարժառիթներէ սկիզբ ատած է և ինչ է ատ Հասարակ անոր գաղափարով, Հարց մըն է ի Հարկէ, որ ատաջիկայ նի-թին չի վերաբերի: Ար բաղայնի միայն դիտել, որ օշը իրեն պարտարէ և աճագնապիւ կերպարանովն ա-եւի վախ ազդած է մարդկո-թեան, անոր ճամար ալ ա-եւի շար և դի-ային ցեղագիտութեան եր-ան կո- գայ դիցաբանո-թեան մեջ: Եւսպիսի է նաեւ Հոս մեր զրոյցին մեջ, այն ցարբերո-թեամբ որ Հոս զրոյցը ցական-ին բնապարմական գեղինը թողո-ցած չէ: Սան զի օշերո- մարդ կ'լլելը իրողո-թիւն է, ինչպէս նաեւ իրողո-թիւն է թէ որոշ կարգի օշեր կան, որոնք փայլո-ն ատարկաներէ կը յգո-ին և պանոնի երբեմն նաեւ իրենց Հեղ կը պարպընեն: Եւս ասկից ծագած է վիշապ օշին խով եղած լո-սեղէն անգին խարին ատասպելը, որ նոյնպէս միայն Հայոց յարո-կ եր-ոյն մը չէ. որ-իշ ազգեր ալ կը Հա-արան անոր գոյո-թեան, անոր պարմանալի յարկո-թիւններո-ն և Հրաշագործո-թիւններո-ն: Ինչպէս կը ցեղանո-ի, զրոյցին այս մասն իր մեջ արդէն ամբողջո-թիւն է, Հեղաբար զրոյցն արո-եպարման ոստո-մ մը կ'ընէ, երբ պառ-ա- վճո-կին իր աղջկան ո-նո-նը Շաճմարան դեւել կո- ցայ և անով բոլորովին նոր զրոյց մը կը սկսի, որ Հա-անօրէն ո-րիշ բան չէ, բայց եթէ Շաճմարան ատասպելին ժողովրդական մէկ բեկորը: Որչափ կ'եր-այ այս երկո- ցարանջար նի-թերո-ն իրարո- Հեղ միացման ատաջին պարկը ցո-ած է Շաճմարան անո-նը (= օշերո- պեղ ըստ ժողովրդական ըմբռնման) խանի որ Շաճմարամ ալ ժողովրդեան կողմանէ Շաճմարան

⁴⁹ Maspéro, *Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne* 2, էջ 412.

⁵⁰ Baudissin, *Adonis*, էջ 330:

⁵¹ «*Anthropos*» 1908, էջ 891:

կամ Համերան, շար ցանցատ նաև Համերամ կ'անո-անո-ի:⁵² Ասկից դի-րա- կրնար
 Բեդե-ի-ն նաև երկրորդը՝ այսինքն պարո-ական վարին արեագիծը, որ անշո-շար
 Համերամի առասպելին մեջ ալ կը յիշարակու-եր: Բար Խորենացոյ և Սարգիսեանի
 Ըրարարակածին Համերամի ունեցածը ու-լո-ններ էն, քայց այս քարքերո-թի-նը
 Համեմարար անշանակ է, կար-որն այն է որ երե-վ քարքերակներն ալ Համերամի
 պարո-ական քանով մը մոգո-թի-ն ընել կո- րան: Սմանապէս մեծ շեղո-մ չէ,
 երբ պրոյցս Համերամէ մոլորո-ող միակ պարանեակ մը կը ճանշնայ, մինչդեռ ըստ
 Սարգիսեանի զոհերը շար էն: Բոլորովին ինքնո-րոյն արեագիծերով է պրոյցս քո-ն
 ասկէ վերջը, այսինքն պարանեակը, պո-կը սիրէ Համարան, ոչ միայն շար գեղեցիկ է,
 այլ և չո-զելով իրեն Բեդ ամո-անանալ, գիշերանց կը փախչի, որո-ն կրայ Համարան
 սասորիկ զայրացած Սեմրո-թ լեւո-ր կ'ելլէ և իր ոխն առ-նլո- Համար ամագին ժայռ մը
 իր ժամերով Երբամեդի վրայ կը նեղէ: Յա-ալի է, որ պարան-ոյն զարձանին նկարամա-թ
 խօսի շրջաւոր պրոյցին մեջ, որով դժո-արին կ'ըլլայ պարան-ոյն առասպելին մեջ
 Երայի երթեմնի պարկերը նշմարել, թէ-՛ ճիշդ ըսելո- Համար ժողովո- ո-րիշ ժանր
 պարճառ մըն ալ չկայ: Ասկից կը րեանո-ի թէ ո- ռշափ կար-որ է պրոյցս մեր նի-թին
 Համար:

Անն վաղ ժին շինո-թի-նը շար արո-եարական կերպով կապո-ած է պրոյցին Բեդ
 և՛ եթէ չեմ սխալի, Հոս գրական աղբի-րներո- աղբեցո-թի-ն կայ: Ջրամանալի
 է, որ ու-լո-ններո- կամ Ըրաշագործ կախարդական առարկային կորսո-ելո- մասին
 քո-լոր քարքերակներն ալ իրարո- չեն միաքանի: Խորենացոյ Համայն Համերամ
 Ջրադաշտին յաղթո-ելով ճարաՀար Հայասրան կը փախչի, որ Սինո-ասեն կը
 սպաննո-ի քայց մեռնելէն յառաջ՝ իր կախարդո-թեան ու-լո-նները թով կը նեղէ,
 ո-ակից է իբր թէ «Ու-լո-նի Համերամայ ի թով» խօսի: Սարգիսեանի վով թերո-նի մըն
 է ու-լո-ններն փախցնողն ո- թով նեղողը՝ երկիրը Համերամի անօրենո-թի-ններէն
 ազարելո- Համար, իսկ պրոյցին մեջ ինքի-րը այնպէս մը կը ներկայացո-ի, որպէս թէ
 Համերամի չեռ-ին իրմէ շինո-ած ջրմո-ղին մեջ կ'յնայ պարո-ական վարը, պո-ր քո-սի
 յեղոյ կը գրեն և կ'օնի պաշտօնէ ալ մը⁵³ զայն պարանիներո-ն չեռ-ին առ-նլ ով թով
 կը նեղէ, որպէս պիտի արմարդիներո- չեռ-ի շինայ. ո-ակից յայտ է թէ պրոյցը Համերամ
 քարի նկարագրով գերքնական էակ մը կը նկարէ:

Որչափ որ ալ այս քարքերո-թի-նները քա-ական զգալի են, այսո- Հանդերձ
 Հոս ալ Հասարակաց գեղին մը կայ, որ մեր առ-անչին ու-լադրո-թեան արժանի է ոչ
 միայն Համերամի ժողովրդական պրոյցին վա-երականո-թեան արեակեպով, այլ և
 Հասկընալո- Համար թէ ինչպէս սովոր է գրել Խորենացին, երբ ժողովրդական
 առասպել մը պարականին կը վերածէ: Սասկած չո-նիմ, որ պրոյցին թերո-նին կամ
 եթէ կո-զո-ի երեցը թանօթ էր Խորենացոյ և եթէ Խորենացին անոր արեղ մեղի
 Ջրադաշտ մոգը կ'ա-անդէ, պարճառն այն է, որ դարչեալ միտքը աղբորած է օրար
 աղբի-րներէ, այսինքն ա-ելի Ե-սեթիոսէն, որ կ'ա-անդո-ի թէ Համերամ Ջրադաշտի
 Բեդ կո-ի-նէր ունեցած է: Ի Հարկէ ասոնց վով ո-ապ մադաշտի նկարամա-թ Հայասրանի
 խօսի անգամ չկայ, քայց Խորենացին առ-անց ամենափո-րիկ մրաՀոգո-թեան կո-ի-ր
 կը փոխարեւ Հայասրան, որ մեռ-ած է Համերամ ըստ Հայ պրոյցին և ո-ր այնչափ
 զարմանալի-ին կը պարմո-էին անոր մասին իր ժամանակները: Լսով անգամ մըն ալ
 Հասարարո-ի, ինչ որ արդէն վանի մը անգամ շեշտեցին, այսինքն Խորենացին թէ-՛ մեկ

⁵² Խորենի է թէ Հակո-ակը րեղի ունեցած ըլլայ այսինքն Համերամի ժողովրդական Համարան անո-ան
 պարճառ- օ՛ր քննադատական առասպելը միացած ըլլայ Համերամի պրոյցին Բեդ:

⁵³ Բացարդո-թի-նն Հա-անօրէն Ըրարարակչին կողմէն է: Ըլլալո- է երեց կամ թերո-նի:

փոխարեն Արեւնաս ունի, ուսկից Հոֆման⁵⁸ և անկից Գեւորցեր մոլորած Հայկական Սանէն պարբերապահական դիցուհի էր Համարին: «Sie scheint demnach, k'necht Գեւորցեր, in Armenien im Gegensatz zu Anahit, der mütterlichen Gottheit, mehr den jungfräulich berben Charakter der Kriegsgöttin gehabt zu haben.⁵⁹»

Սակայն այս էությունը-ընդհանուր անհիմն է, Վասն զի Հայկական պարբերապահ աստուածը Վաճագն էր, իսկ իգական աստուածները՝ մեջ խնդիր կրնայ ըլլալ աւելի Անահիտայ մասին, որոն Հայ ըագա-որները սովոր էին պարբերապահին յառաջ ու զերջը պահ մարտ-ցանել և պար նախ մայր և պաշտպան Հայաստանի կանոն-անելին: Դինչդեռ Սանէի նկարագրը նման յիշատակութիւններու՝ չենէ Հանդիպիր: Իրեն ծագումն իսկ ուր և է ներգիծն պարծառ մը շրջակայէր իր Արեւնասայ Հեղ նոյնացման: Ըստ որո՞մ Սանէ սոմերա-բաբելական աստուածութիւն մըն էր և կը Համապարասխանէ աւելի Բաբելական Միլիթա և սեմական Բիլիթ կամ Բաալիտի դիցուհի-նոյն և կը նկարուէր սովորաբար մերկ, ցոյց մըն ալ յետէն կործակին սեղմած: Ուրեմն Սանէ Բեղմնա-որութեան և պաշտպան սիրոյ դիցուհին էր, պաշտօնով անբարոյական և նկարագրով պարկ արո-ընտան և պարբերապահ ուր և է գծերէ: Պաշտօնաբերին էր Ուրոգ նշանա-որ փաղափը, ուսկից Բրիտանիա յառաջ մերձա-որապէս 2000ին իր արշանը յափշտակութեամբ և Ըօշ փոխադրութեամբ էր, Բայց յետոյ Ասոր-բանիբաղ դարձեալ Ուրոգ պերեղեց: Թագաւորաբար Գ. դիցուհին Բաբելոնի արո-ընտան կանոն-անէ,⁶⁰ Բայց կը պաշտուէր նախ Նինո-էի, Միջագետքի և Ասորիքի ուրիշ տեղեր: Ըստ այսպիսի դիցուհին մը Արեւնասայ նման մական-ը և այրական նկարագրով դիցուհի-նոյ մը Հեղ նոյնացումն ու Համար ըագումանչի մը գրչի մէկ խաղէն աւելի Բան մը պէտք է, ըագումանչի մը, որ Հայ աստուածներուն ինչ ըլլալ ու մասին ընտան Գաղափար անգամ չունէր:

Սորոգ է այս կերպն մեջ Ագաթանգեղոսի ըագումանչի իր կողմն ունի նախ Խորենացին,⁶¹ որ պարմանալի կերպով ոչ միայն Սանէ, այլ և Ագաթանգեղոսի յիշած ուր մեծաններու դից Հայկական անոնները Ագաթանգեղոսի յոնարենին պէս յոնական անոններով կանանդէ և այն միւսնոյն սխալ մերձեցումներով: Այսպէս «Սանէ-Արեւնաս»ի դեպքէն դուրս՝ Տիւր երկու-ին ձով ալ Ապողոն կը ըագումանոյ,⁶² մինչ աւելի Հերմէս կը պարշտէր և կամ Միլիթի դիմաց Հեփեստոս կը դրոն ուր նոյնպէս յաջող չէ նկարելով երկու-ին ծագումն ու բնութիւնը: Այս երկու-ին միտքերը եղած է նախ Սարիւր.⁶³ անանց սակայն ասոր պարմական արժեքն ճշգրտել ու փորձ ընել ու (անդ, էջ 9): Իմ կարծիքովս դժոռարութիւնը Հոս պարմականն աւելի մարեմագրական է, Վասն զի խնդիրը պարզապէս մեկուն միւսէն կանոն-նախա-զրայ և է փնտրարութեան նշարը ուր կողմն ալ Հակի, չի կրնար Սանէի Արեւնասայ ինչպէս նախ Միլիթի Հեփեստոսի Հեղ նոյնացումը նոյնագործել անոնց պարմական արժեքի պաւով:

Ո՞վ է արդեօք օգորոողը՝ Խորենացին՝ ինչ Ագաթանգեղոսի յոնարեն ըագումանչին, որ ըստ երկու-ին Հայ մըն էր և ծանօթ նախ Հայ մարեմագրութեան:

⁵⁸ Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, էջ 134:

⁵⁹ Zur armenischen Götterlehre, էջ 124:

⁶⁰ Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung, էջ 107:

⁶¹ Մ. Խորենացի, էջ 127:

⁶² Եղիշի Բի-ընտան Ապողոնի պարմականութիւնը երազներ ալ կը մեկնեն. աստուածոյ Տիւրի Հեղ նոյնացման դիմա-որ պարծառը Համարեն այս է:

⁶³ Հեթանոս Հայաստանի ուր մեծաններն Ագաթանգեղոսի և Մ. Խորենացի-ն Համար (Ագ. Մ. Գր. ԼԵ), Վիեննա 1899, էջ 23-25:

Սկզբին Հնարա-որո-թեան դեմ միայն մեկ գլխա-որ դժո-արո-թի-ն կայ, այսինքն՝
 Ագաթանգեղոսի թարգմանո-թեան ժամանակը, որ ցանկա-ին անորոշ է: Բանասերները
 այս աստիճան Զորդ Գարո- գործ կը Համարին, նկատելով մանա-անդ յո-նարեն
 լեզու-ին նկարագիրը. այս պարագային բնականաբար Խորենացին յո-նարեն
 Ագաթանգեղոսը չէր կրնար գիտած ըլլալ: Ընոր Համար Սարիէր կը միտի կարծելո-
 թէ օգրո-ողը Խորենացին եղած ըլլայ՝ կա՛մ Ագաթանգեղոսի Հայ բնագրին
 լո-սանցիւն և կա՛մ անոր յո-նարեն թարգմանո-թեան:

Երկրորդ կէտը ինձի շար խնդրական կ'երևայ, վասն զի եթէ ծանօթ էր Խորենացին
 յո-նարենի, այն ատեն ինչո՞ւ պիտի չօգրո-էր իր Պարմո-թեան մեջ մա- յոյն
 մատենագիրներէն, որոնք այնչափ թանկագին ծանօթ-թի-ններ կը Հաղորդէն
 Հայաստանի մասին: Սարիէր թէ Սարիէր ալ մեկն է այն գիտնականներէն, որոնք
 փաստացի կ'երազեցնէր յո-նարենի յո-նական աղբիւրներէ ինչ որ ո-նի,
 ամենն ալ առ Հասարակ Հայ թարգմանո-թի-ններէ փառած է: Ե-եւթ Հա-անական է
 Սարիէրի մի-ա կէտը՝ լո-սանցագրո-թի-նը, որ մեր Հին գրականո-թեան մեջ շար մեծ
 դեր խաղացած ըլլալուն՝ կրնար Հեղեմաբար նա- Խորենացոյ իբր աղբիւր ծառայած
 ըլլալ:

Այ՛ սակայն նաև որիշ Հնարա-որո-թի-ն մը, որ նոյնպէս արՀամարժէք չէ:
 Եւոր գիտնականներէ բա-ական լո-սաբանո-ած խնդիր մըն է Հայ Ագաթանգեղոսի
 թմբագրո-թի-ն ըլլալը. որոն գլխա-որ աղագոյցներն կ'առնո-ին ինչին
 Ագաթանգեղոսէն, բայց գլխա-որաբար անոր յո-նարեն թարգմանո-թեան, որ
 բա-ական արաբերո-թի-ն ո-նի Հայ բնագրէն: Յո-նարենի մեջ Համար-օր է օր Համար
 վարդապետական մասը, մինչդեռ ասոր Հակոտակ պարթևական պարո-թեան կործանման
 մասին պարմական թանկագին Հարո-ած մո-նի, որ Հայ բնագրին մեջ զանց առնո-ած
 է: Երդ կրնայ ըլլալ որ Խորենացին գիտած ըլլայ Ագաթանգեղոսի այս Հին բնագիրը,
 որոն մեջ դից Հայերէն անո-ններո- փոխ թերևս յո-նականներն ալ դրո-ած էին:

Խնդիրը ի Հարկէ կը մնայ ցանկա-ին փնտելի. այսչափը սակայն պոյգ է, որ
 Խորենացին յո-նական դից անո-ններն իրեն առիթ առնելով՝ Հայ մեծեաններո-
 սկզբնա-որո-թեան մասին պարմո-թի-ն մը սրեղծած է, որ ա-եւթ ծաղրանկար է փան
 պարմո-թի-ն: Որչափ կ'երևայ, Հայ մեծեաններո-ն մեծամասնո-թեան Հայաստանի
 արմարեան սահմանին վրայ գըրնո-իւր Խորենացոյ մարտրո-թի-նը գրգռած է
 բա-ական. և որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաև թէ Տիգրան Մեծ յո-նական փառափէր
 կողողարած և ա-արը Հայաստան փոխադրած է, այլ ևս ազար ստարեղ բացո-ած էր
 իր բազմասրեղծ երևակայո-թեան: Ե-արի նի-թ կ'ըլլան յո-նական գրեթէ բոլոր
 ասոր-ածո-թի-նները, որոնց արձաններո-ն ընկերանալ կո- ցայ մինչև իսկ յոյն լրմերը,
 որոնք սակայն Հայաստանի սահմանին վրայ կանգ կ'առնո-ն և որպէս զի ա-եւթ յո-նաջ
 չերթան, իբր թէ պարգամ կը Հանեն ըսելով որ ասոր-ածներն ա-եւթ ներսերը չեն
 ո-ւեր փոխադրո-իւ, աՀա թէ ինչո՞ւ Համար Հայ մեծեաններո- մեծ մասը ըսոր
 Խորենացոյ Բարձր Հայոց արմարեան երկո- գա-սո-ններո- մեջ Հիմնո-ած էն: Յոյն
 լրմերը միայն մեկ զիջո-մ ըրած էն եղեր, թոյլ ցալով որ Հերակլէսի արձանը
 Եշտիշայի գետի-ն, փանի որ Եսդիկի անոր արաբո-որին մեծեանը Հոն էր:⁶⁴ Եյս
 երևակայական կարկապանիւն չափելո- է նաև՝ Սանէի Աթենասայ Հեղ նոյնացման
 արժեքը, ո-սոր և որչափ որ ալ դիցո-Հոյս Հայ Հողին վրայ սրացած պարկերը
 բնորոշելո- մեջ դժո-արո-թի-ններո- բախնի, ներելի չէ երբեք իրեն ցանագծեր

⁶⁴Մ. Խորենացի, էջ 127-128:

վերագրել, որոնք իր մեջ ծանօթ էո-թեան Հակասակ են: Այս պարճառա- բուրրովն անօգո-ր է կարծեմ դիցո-Հո-յա և Երայի միջև սեռային որոշ աղերս մը փնտրուելը: Որ փաստեր կը պահան, Հոն կը դատարեն նաև միացման փորձերը:

Յոյները Նանէ կը միացնեն սոփորաբար Երբեմնի Ընդ: Ար յիշեմ Հոս միայն Պողի-բիոս⁶⁵ և Պիլեոն գրեմ-ած մեծեմական արձանագրո-թի-ն մը, որ Նանէ Բացայայտ կերպով իբր Երբեմնի վերագրի անո-ն կը գործածո-ի:⁶⁶ Յովսէպոս Փղա-իոս ալ Մակաբ. Բ. Գրվին դեպքը յիշատակած պիտի Նանէ Երբեմնի կը թարգմանէ:⁶⁷ Յոյն մատենագիրները Նանա անո-ամբ փո-գական դիցո-Հի մըն ալ կ'անդիտեն իբր Սանգարիս գեղին դո-սորը և մայր Երբիս ասոր-թոյն և Սի-բեղէայ սիրականին, որոն բեղմա-որո-թեան և ծննդաբերո-թեան ցեղագիտ. ալ կը վերագրո-ին: Հայ Հա-անական է թէ փո-գականը Հայկականին պէս բաբեւականէն առնո-ած ըլլայ, ինչպէս առ-Հասարակ կը կարծո-ի:⁶⁸ Այնչա՛ն մինչև իսկ սկանդինա-եան Նանա Բալորի սիրականը, որ որիշ ցարբերակի մը մէջ Նանա⁶⁹ է, դիցո-Հո-յա Ընդ Համեմատո-թեան մէջ կ'ո-ւէ դեւել: Ժիպելո- շեմ Համարչակիր, Բայց ոչ ալ Հասարակելո-, թէ- նկարելով մանա-անդ Բալորի գերմանական Երային դեմէն կը խոստովանիմ, որ Համեմատո-թի-նը միատրո-թի-նն շար գրա-եց: Դժբանքաբար Հակասակ իմ ջանքերո-ս անկարելի էղա- որիշ անդրագոյն ապացոյցներ չեմէ բերել Համեմատո-թեան գեղ Հա-անականո-թի-ն սրանալո- Համար: Ո-սոր և սրիպո-ած Այնչա՛ն Բայց ինչորը թողով մէկ կողմ, կ'անցնիմ Անաճրայ, որ թէ- նոյնպէս օրար դիցո-Հի մըն է, սակայն կատակ չկայ, որ Հայ Պանթեոնին ամենատիւրէն և ժողովրդական ասոր-ածո-թի-ններէն էր, անոր Համար իր մասին ցեղեկո-թի-ններն ալ ըստ Բա-ականի առաջ էն և որոշ գծեր ալ ո-նի իր նկարագրին վրայ, որոնք սոր-գի- միատրո-թեան արժանի էն նաև Երայի առ-ստիւթէն Համար:

Հի-սիսային Պարսկաստանի մէջ Գլխա-որաբար կը պաշտո-եր դիցո-Հիս և իբր- ջրոյ դիցո-Հի որչա՛ն կ'երեւայ Ունոս գեղին Ընդ կը նոյնացո-եր: Ա-եսորայի մէջ (Fascht, 5) կը փառաբանո-ի նաև իբր- դիցո-Հի արգասա-որո-թեան, որ արջառները կը բազմացնէ, կանանց արգասա-որո-թի-ն, ծննդաբերո-թեան դի-րո-թի-ն և կար կո- րայ և արանց ալ օրՀնո-թի-ն: Ար նկարագրո-ի իբր- պնդակալ գեղեցիկ աղջիկ մը, որ Գլխո-ն վրայ ասորներո- ոսկեպսակ մը կը կրէ և ապա ոսկեօղեր և ոսկեմանեակ: Դիցո-Հիս Ա-եսորայէն վերջը պաշտօնապէս առաջին անգամ յիշողն է Երբաշէս Բ. (404-362) իր Համբա-ա-որ արձանագրո-թեան մէջ, որ կը դրո-սորէ անոր մեծո-թի-նը և պարմո-թի-նն ալ կը վկայէ թէ Երբաշէս Բ. շար աշխարած է դիցո-Հո-յա պաշտօնին ցարածման Համար: Ինչպէս կը ցեղանո-ի, Ա-եսորայի և Երբաշէսի մեզի ա-անդած Անաճրայ պարկերը մախո-ր է և Բարոյական, սակայն մեծապէս կը սխալեն, եթէ կարծենք թէ անոր յերագայ ցոփ և անսո-ակ պաշտօնը Բացառապէս օրար աղ-դեցո-թի-ններո- արդի-նէ ըլլայ: Երգասա-որո-թեան դիցո-Հի մը ոչ թէ կանո-ի նոյնպէս Բալորի մը պիտի արժանանար: Եթէ այս Բարոյական սորոնացո-մը ոչ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ ա-ելի Պարսկներէն պարտո-ած աղ-գերո- լով ցեղի ո-նեցա-, զարմանալո- շէ, վասն զի զբաղաշարական կրօնին Բարձրո-թի-նը,

⁶⁵Polyb. 31, 11.

⁶⁶Michel Clerc, *Les Métriques Athéniennes*, Paris 1893, p. 142-143. Hoffmann, էջ 130.

⁶⁷Jos. Antiq. 12, 9, 1.

⁶⁸Հմմտ. Roscher, 3. Bd., էջ 3. Այնչա՛ն, Հին Հա-սորի Հայոց, էջ 298:

⁶⁹Dr. O. Zehnle, *Germanische Götter- und Heldensage*, 1913, էջ 53.

Քայց մանա-անդ-երկարմարեան դրո-նի-նր մեծ թո-մք էին նոյնպիսի անկման մը դեմ, մինչդեռ պարսո-ած ազգերէն ոմանէ արդէն ունէին լկորի պաշտօնով դիցո-ճինէր, որոնք իրենց թարի կողմերովը Լնաճիքէն շար մեծ արարբերո-նի-ն մը շո-նենալով՝ դի-րա- շո-լո-եցան իրարո- ճեցի թէ՛ պաշտօնով և թէ՛ նկարագրով: Եյս շո-լման մեծ զարկ ցո-ա- նա- Երրաշէս Բ. արարկական Լայնարարած՝ Պերո-նի-ն երկիրներո-ն մայրախաղափներո-ն մեջ Լնաճիքայ մեճեաններ կանգնել ցալով:⁷⁰ Երդէն Հերոդոտոս կը նոյնացնէ դիցո-ճիս թարբեւական Միլիթայի (Μυλήττα) և արաբական Ելլարի (Αλιττα) ճեգր: Նշանա-որ էր Լի-դիայի Αρτεμις Αναΐτις, որ Պա-սանիսէն յայտնապէս ιερὸν Περσικῆς Αρτέμιδος = Պարսկական Երրեմեայ մեճեան կանո-անո-ն, ինչպէս նա- Սաղարտովիոյ Ջեղայի, Պերսիայի և Երկո- Սոմանս փաղափներո-ն անաճարական մեճեանները: Ջեղայի մեճեանը կը գրնո-եր թարձի մը զրա, որ Սարաբոնի ժամանակ ցալա-ին Շամիրամի անո-ամք կը կոչո-նէ եղեր!⁷²

Սակայն Լնաճիքայ պաշտօնը և ոչ մէկ ազգի փով՝ մեջն ըլլալով նա- Պարսկները, այնչափ յարգո-ած է և սիրո-ած, ինչպէս Հայաստանի մեջ: Հայ ժողովրդեան ճամար Լնաճիք ամեն թան էր. անիկա՛ էր ճայ երկրին պողաթերո-նի-ն, գերերո-ն ջո-ր և անասո-ններո-ն և մարդկան թաղմաթնո-նի-ն ցո-ողը, անիկա՛ էր մէկ խօսով Հայաստանի մայրը, պաշտպանը և ցիկինը: Եգաթանգեղոս կը պարմէ թէ երբ Ս. Գրիգոր Լո-սա-որիշ դից երկրպագո-նի-ն ընել շո-լեց, Տրդար սասարիկ թարկացա- և գրգո-ո-ած մանա-անդ Լնաճիքայ եղած անարգանքին ճամար՝ սպառնաց Գրիգորի «մաճ որ ճարանէ պոյս կենաց մարդկան, եթէ ոչ առնո-ցո-ս յանձն դիցն պաշտօն մարո-ցանել, մանա-անդ այսմ մեծի Լնաճիքայ ցիկնջո, որ է փառ-է ազգին մերոյ և կեցո-ցիշ, զոր և թագա-որով ամենայն պարո-էն, մանա-անդ թագա-որն Յո-նաց, որ է մայր զգապո-նի-նաց, թարբար ամենայն մարդկան թնո-նի-ն և թնո-նդ է մեծին արին Երամալուտայ»: ⁷³ Դիցո-ճո-յս այս գերակշիռ դերին կը ցանո-ն իրեն նո-նրո-ած մեճեաններէն, որոնց՝ թո-ով և նշանակո-նի-նամք ազգային և ոչ մէկ մեճեան կրնայ ճա-ասարիլ: Ար պաշտո-եր Ելլիշար առանձին մեճեանով մը և Երրաշար պերո-նի-ն մայրախաղափ արփո-նական պողոպայի մը զրա, զոր Եգաթանգեղոս թա-ական մանր կը նկարագրէ:⁷⁴ Մեճեանարեղի մըն ալ կը յիշէ նա- Փա-սորոս «աթո- Սաճարայ»⁷⁵ անո-ամք, ո-ր փրկարոնէ-նի-ն ցարձն զերջը կը թնակի եղեր Եպիփան ճգնա-որը: «Սաճարայ» Սեկերիկի յաջորդ արագրո-նի-ն մեջ Լնաճիքայ արթագրո-ած է. Քայց ինչպէս Գեղիցի⁷⁶ կը դիցէ, «Սաճարայ» արարկական ժողովրդական մէկ յն-ն է «Լնաճիքայ» և կրնար շար դի-րա- ճայերէն ալ գործածո-նիլ:

Եմենանշանա-որը առանց կասկածի Երիլայի մեճեանն է, որո-ն մասին թաղմաթի- օրար զկայո-նի-ններ ալ ունին: Աիկերոն կանո-անէ զայն «*fanum locupletissimum et religiosissimum*»⁷⁷ իսկ Պլինիոս մեճեանին մասին խօսած արէն Լնաճիք «*Numen gentibus illis sacratissimum*»⁷⁸ կը յորջորջէ: Մեճեանին ճամբա-ը այնչափ մեծ էր, որ Դ. Սասիրոս և Պլինիոս շէին փաշո-նի Եկեղեցաց գա-սո-ը պարզապէս *ή Αναΐτις χώρα* կամ ըսոր

⁷⁰ Clemens Alex., *Cohort. ad gentes*, c. 5. էջ 43 Հրդ. Potter.

⁷¹ Herod. 1, 131. Paus. 7, 6. 6.

⁷² Strab. 12. 2. 7. Հմմտ. նա- Գարագաշեան, Պարմ. 167:

⁷³ Եգաթ., էջ 31:

⁷⁴ Եգաթ., էջ 404-415:

⁷⁵ Փա-սորոս, 219:

⁷⁶ Zur arm. *Götterlehre*, էջ 115:

⁷⁷ Cic. *De imperio Pompei* 23.

⁷⁸ Plin. 33., 82.

Պլինիոսի «*Anaetica regio*» (Վնաճարայ գաւառ) կոչւելու: Արկերոն (անդ), Բայց Գլխա-որաքաւ Պղո-դարձոս կը պատմէ, որ երբ Ղո-կո-ղոս Տիգրանի վրայ խալէլո-ճամար Եփրատ գետին սկսաւ մօտենալ, Կեղացիները վախցան որ շրջակայ թէ Վնաճարայ Ըարսարո-թի-նները կողոպտեն Վնաճարայի բնակիչները, սակայն նպաստա-որ նշանով մը շո-րով Ըանդարդեցան: Մեծեանին շո-րջը դաշտերուն մէջ ապա կ'արաժո-նին եղեր Բալմաթի-ցո-լեր (Գոմեշներ)՝ նո-նրո-աթ ինչին իսկ Վնաճարայ, որոնք միայն զոճի կը Գործաժո-նին և իրենց մօրթին վրայ կը կրէին Գործո-ճոյն նշանը և զիրենք բռնելն ալ արտադ-նող կարգի դժո-ւարին է եղեր: Երբ Վնաճարայի բնակիչն Եփրատայ մերջենալ ո- պաճո-ն յանկարծ ցո-լերէն մին իբր թէ Գործո-ճոյն նո-նրո-աթ Բո-րին վրայ կ'ելլէ և Գլո-նը խնարճելով՝ ինք զինքն Ղո-կո-ղոսի կը յանձնէ զոճո-լո- ճամար Պղո-դարձոսի կարծիքով ասկա Բա-մաթի կ'ելլայ Կեղացիները Ըանդարդեցնելո- և Ըա-արադեցնելո- թէ երկինք Վնաճարայի Ըե-ր է:⁸⁰ Ջարմանալի է, որ այս ցո-լերո- երամակը կար նաև Եգիպտոս, Ըոն ալ Ըին արկենները երբ մէկը զոճ պիտի մարտ-ցանէր, դաշտ կ'երթար և կէս վայրենի ցո-լ մը որսալով՝ կը մօրթէր, կէսը ողջակէս կ'ընէր, կէսն ալ խաճանաներո- և ներկայ եղող մի-ս անշնչներո- Ըե-ր կ'ո-րէր կը սպառէր:⁸¹ Ար-մոնի իր «Պոնտական Ուսո-մանարո-թի-նի» ո-ղեգրո-թեան մէջ զկայսածին նայելով՝ Երեւա-Երեւնայի «Չոջակայի» մարգագետիններո- վրայ՝ զորոնք կ'ո-րգէր դարաւեր Ըոսող Եփրատ գետը, այսօր ալ ինչպէս Ղո-կո-ղոսի օրով՝ ապարոն կը ճարակին Գոմեշներո- նախնիները, որոնք Վնաճարայ-Յլապաճ Գործո-ճոյն նո-նրո-աթ էին:⁸² «Յլապաճ»ին յո-նարենն է Ταυροπόλη, կամ որով Ըե-րի ցլապոճով կը պարո-էր Գործո-ճին կամ իբր ցո-լ որսացող. զերջինս կը պաշարանէ Ար-մոն իր զերը յըշարակո-աթ յօրո-աթին մէջ:⁸³

Երեւայի մեծեանին անբա- Ըարսարո-թի-ններո- մէջ մեծենն ա-լի աշի զարնողը Վնաճարայ արշանն էր, որ Ըամակ ոսկի էր և Ըա-անօրէն նաև Բալմաթի- Գոճարներով զարդարո-աթ: Վայերո- արամարո-թի-նները շաճագործելո- Ըամար էր, որ Ղո-կո-ղոս և անոր Ըե-րի-լով նաև Պոմպէոս մեծեան խնայեցին և թոյլ շրո-նն որ Բան միակ Ըե-րացո-ն անկից: Եյս ապագային արթո-թեան պղծո-մը զերապաճո-աթ էր Վնաճարայի, որ ՅԳին անբողջ մեծեանը կողոպտեց և ոսկի արշանն ալ իր զինո-որները կորր կորր ընէլով՝ Ըալեցո-ցին:⁸⁴ Երկո- Սոմանա Գաղափներո-ն Մա-Վնաճարայ արշաններն ալ ոսկեղէն էին,⁸⁵ ինչպէս կը Կեանո-ն Պրոկոպիոսի մէկ Կեղիքին ո-ր մարենագիրը կ'ա-անդէ թէ երկո- Գաղափներն ալ Ոսկեղէն Սոմանա կը կոչո-նէին: Ոսկեղէն էին Ըա-անօրէն նաև Վայապարանի Վնաճարայ նո-նրո-աթ Բոլոր մեծեաններո-ն արշանները. այս կը Ըե-րի-ն ինչին իսկ Մագանագետի Գործո-ճոյն Գո-աթ «ոսկեմայր, ոսկեթին և ոսկեճար» զերադերներէն: Երեւայինը արդէն որոշ կը յիշէ իբր ոսկեղէն արշան:⁸⁶ Ոսկեթին Ոսկեմօրս անարի-ն զոճէր ալ կը մարտ-ցո-նէին, այսպէս

⁷⁹Plin. 5., 83.

⁸⁰Plut. Vita Luculli 24.

⁸¹Maspéro, Lectures historiques, p. 71. Cumont, Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸²Պոնտական Ուսո-մանարո-թի-նի, Բարգմ. Վ. Յ. Տաշեան ՌԷԳ. Մարտի. ՉԼԼ Վիլեննա 1919, էջ 357:

⁸³Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸⁴Պլին. 33., 82.

⁸⁵De bello Goth. 4., 5.

⁸⁶Մագան, էջ 409:

Ժողովրդականներ և Ժառանգի ճիշդը⁸⁷ իբր նշանակ իրեն ունեցած երբեմնի պարզ և բարոյասեր նկարագրին: Պժեշտիքաբար Հայաստանի Անաճիքն ալ ուրիշ ոչ-պարսկական երկրներն ու Անաճիքներն ու պէս շմանց այն, ինչ որ էր Աւետարանի «Գեղաստորաշաճ, Հսկօր, Բարձրաճառակ, Գօրեպիւնդ, մախոփ և ալնո-ալարմ»⁸⁸ աստուածային Անաճիքը: Սորաբուն պարսկէլէն վերջը ըէ Մարտի և Հայերը Պարսից Բոլոր աստուածները կը պաշտէին, մանաւանդ Անաճիքը, որոն մեծեաններ կանգնած էին իրենց երկրին զանազան րեղեր և Եկեղեցի գաւառը, անոր այր և կին գերիներ (δούλους και δούλας) ևս նոյնիման, զարմանէ կը յայտնէ որ Հայ ալնո-ալանները պիղծ պաշտօնի Համար մինչև իսկ իրենց դո-ստրները մեծեանին կը նոյնիման և ա'պա զանոնք կ'ամո-սնացնէին:⁸⁹ Այս պարսկական ժողովրդը որչափ ալ պարսկէլէն շրջալայ մեր ազգին Համար, բայց և այնպէս պարսկական իրողութիւն և բանաւոր պարսկաւ միակ շէյն քարակո-սի քակ յգեւո-Համար Սորաբուն արժանաւոր-արտ-իւնը, որ ոչ միայն իրեն ժամանակակից րեղի մը կը պարսկէ մեղի, այլ և ազգա-դրացի էր Հայոց և ընդհանրապէս մեր աշխարհագրո-թեան և ներքին յարաբերո-թիւններն: Հերթաբար Լմին⁹⁰ և Լիւն⁹¹ զոր րեղ Ագաթանգեղոսի ինչ ինչ խօսէրն ու զայս յեցած ամէն ճիգ կը թափէին դիցո-Հոյն Համար պարկէր մը ընթացելո-Համար: Երբ Ագաթանգեղոս Սորաբուն պարսկականներն մասին լո-ր շո-նի, պարսկաւ ուրիշ րեղ փնտրելո- է: Ամ միւր իբր Երդ դարո- վերջին փառորդին մարտնչի մը, որոն և Հայոց դարձին միջև ամէնէն վերջ 160 քարո-սն անջրդից մը կար, պայծառ Ժանօթ-թիւն շո-նի դիցո-Հոյն պաշտօն մասին և կամ Հայ Արշակունիները արդէն մախոփ էին զայն պշտ-թիւններ: Հաւանականը աւելի վերջինն է. այսպէս կը կարծէ նաև Պեղեցի:⁹²

Բնութեան զգայաւոր մօր լիկի և անբարոյական պաշտօնը Հայաստան ալ ոչ ոք չէր ուրեմն իր աշխարհաւոր աստուածներէ և ահա այս բանորին բանականից կ'ըլլայ նաև Անաճիք: Այս րեկակեցող Հայաստանի Անաճիքը նոյն է Բոլորովին Լի-դիայի Արդիմոն-Անաճիք, պոստական Ամանայի Մա-Անաճիք, ինչպէս նաև Բաբելոնի Իշդարի և ասորական Համարմի Գեղ: Սորաբուն Հարկ շէյն այլ ևս երկարօրէն ցո-ցընելո- ըէ Անաճիքի Հարցը ինչ աստիճանի կարեւորութիւն ունի նաև Արայի աստուածներն Համար: Ի Հարկէ բնա- չի յիշո-ր ըէ Անաճիք սիրականներ ունեցած, զորոնք միանգամայն ապանաւ և յարո-ցած ըլլայ: Սակայն այս լո-րութիւն քակա-ին փառ չէ. պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացընել: Բնութի Ժանօթ չէ բնա- զգայաւոր մայր-դիցո-Հի մը, որ սիրականներ ունեցած շրջալայ: Սմանո-թեան օրէնքը Հոս մեղի Համար աւելի Ժանալիշո-թիւն կը սրանայ երբ նկարէնք նաև մայր-դիցո-Հիներն ու Ժառանգի փառական կարգը, որ իրենց միայն յարո-կ էր: Ամէնո-ն Գլո-նը կանգնած էր իրմանպէս մը, որ դիցո-Հոյն նոյնիման Բոլոր երկրներն ու զայս անկախ թագաւորի մը պէս կ'իշխէր. ասոր Հրամանին քակ կը Գարո-էր իրմերն, իրմո-Հիներն և սորո-կներն ահագին բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց իմ մինչև 6000 կը Հասնէր: Արդ այս քարօրինակ երեւոյթը կը րեկնէնք նաև Հայ Անաճիքի մեծեաններն մեջ, ինչպէս կը զկայէ Սորաբուն Արիւսի նկարմամբ, իսկ Ագաթանգեղոս Բոլոր մեծեաններն ու Համար, երբ կ'ըսէ ըէ Ս. Պրիգոր Լո-սա-որի չի ու-կէրը կործանելո- Համար թագաւորական զինո-որներով մեծեաններն

⁸⁷ Ագաթ, էջ 30:

⁸⁸ *Fascht*, S. 64, 78.

⁸⁹ *Strabo* II, 15.

⁹⁰ Հնդկութիւնի վերայ Հայկական Հեթանոսութեանց, Հայ Թարգմ. 1875, էջ 15-16:

⁹¹ Հին Հայաստանի Հայոց, 1910, էջ 291:

⁹² Անդ, էջ 117:

մեր չենալ ու ժամանակ, դե-երո- (= խմբերո-) աճագին բանակ մը ներգրավ և փարերով կո-ո-ելո- կ'ելլէր ըագա-որական բանակին դէմ:

Հեղեմաբար Լնաճրայ սիրականներ ունենալը պարականոնի պակ չի կրնար յճո-ել Սասկած կրնայ յարո-ցո-ել առ առաւելն Լրայի մասին, եւ ըստ Գրե-լով Գոյո-թի-նը ուրիշ սիրական դի-ցալներո-, որոնք կա'մ մեղի անթանօթ մնացած են և կա'մ ելե-թանօթ են, պակա-ին ու-սո-մնասիրո-ած չեն այս արեւակերով: Որչափ ալ իրա-սցի ըլլայ այս վերապահո-մը, դժո-արին է սակայն ընդո-նելը թէ եղած չըլլայ բնա- ալ Գոյին առաւելել մը, որոն մեջ Լրայ և Լնաճրոյ ո'ր և է կերպով իրարո- ճեղ արդէն չըլլան, փանի որ մին սիրող է իր ամբողջ իսկո-թեամբը, իսկ մի-սը սիրոյ պճ ելթէ կայ ասոր դէմ ծանր առարկո-թի-ն մը, այն ալ Գոյական Լնաճրայ պաշտօնին ճամբմաբար նորագոյն ըլլալն է: Ի Լարկէ մեղի ճամար բոլորովին անսորոյք է Մամբրամի պաշտօնին Հայաստան մո-ցո Գրե-լով ու ժամանակը, բայց մի-ս կողմանէ ո' և է կո-ո-ան մըն ալ շո-նենի պայն Լնաճրայ պաշտօնէն վերջը դի-լո-: Լնով բնականաբար կը դժո-արնայ որոշելը թէ Լրայի առաւելին մեջ ո'ր որո-ն յաջորդն եղած կ'ըլլայ: Դժո-արո-թի-նը շափով մը կը լո-թո-ի, նկատելով Մամբրամի Հայաստանի միայն Լարա-ային նաճանգներո- մեջ պաշտո-իլը. բայց ասկից խնդիրը Լնաճրայ Լրայի ճեղ ունեցած յարաբերո-թեան արական և ընդ-ճանո-ր ըլլալո-ն վրայ չէ, այլ թէ երկո- առաւելներն ալ բնո-թեամբ իրարո- շար մօր ըլլալո-ն այս կամ այն Գա-ստին մեջ կերպով մը իրարո- ճեղ շո-մ ունեցած ըլլալո- են: Լյո ըմբռնմամբ յաջորդո-թեան Լարայը Լնաճրայ և Մամբրամի առաւելներո-ն ճամար այլ ևս երկրորդական կը դառնայ, կամ ա-ելի ճիշդ յաջորդո-թեան Լարայը ա-ելի Մամբրամի և Լարդիկի Գոյոլ Լարայ է:

Ըստերը Հոգմանի⁹³ Գրե-լով՝ այսօր Լարդիկ ասորական դիցո-ճի մը կը ճամարին: Այնը ընդ-ճանո-ր յի-ով էս ալ յիշած էմ «Արօնի Ժագո-մը և դիցաբանո-թի-ն» Գործին մեջ՝ դրդո-ած Գլխա-որաբար ասորական Աճոօ = «Փա-լաբթա» բառին կալ մո-թենէն, վասն զի «Փա-լաբթա» ասոր բառին նո-ալական յի-ն է և միանգամայն անո-ն Լարդիկ մոլորակին: Լնո-ան մասին պակա-ին խնդիր կրնայ ըլլալ, իսկ դիցո-ճոյն նկարմամբ արդէն ուրիշ կարծիք ունէի և այժմ անդրագոյն փնտ-թի-նները պիտ անոր մեջ ա-ելի ևս կը ճաստարեն: Լարդիկ Գոյ դիցո-ճի մըն է և բոլորովին նոյն Լրո-սեակին ճեղ, որ ինչպէս վերը յիշո-ած Գործին մեջ⁹⁴ արդէն ցո-ցո-ցած էմ, նոյն իսկ Ընդ-երողական Ժագո-մ ունի: Վասն զի կը ճամադարախանէ Ընդ-երողական Arushi ի, որ արշալոյսի դիցո-ճոյն «Oshas» ի ուրիշ մեկ անո-ն է:⁹⁵ Վերայի ճամաճայն Ժայրակարմիր վարդամարն Arushi-Oshas շնորճալի կոյս մըն էր և դո-սոր երկնիք, որ երկնիք դո-ները կը բանայ և Գիշերը մերժելով՝ ամենո-ն կ'ենի և ուրախո-թի-ն կը պարգե-է: Մանո-անո-ի նախ «արջառներո- ցիրո-ճի»⁹⁶ ուսկից յայտ է թէ արգասա-որո-թեան և Ժննդաբերո-թեան արեւագծերէն բոլորովին պո-րկ չէր դիցո-ճին: Լյո արեւագծերը չկրցան պարգանալ Հնդկաստանի մեջ. վասն զի Ընդ-երողական մարայնո-թի-նն այնչափ նպաստա-որ չէր իգական ասորո-ածո-թի-ններո-: Լնոր Գոյա-ակ Հայոց փով յարաբերո-թի-նները ուրիշ էին: Հայերը Ընդ-երողական արեւագծեան ճի-ղին պարականելով՝ իրենց իգական ասորո-ածո-թի-ններո- ունեցած

⁹³ Լնդ. էջ 136:

⁹⁴ Լնդ. էջ 259:

⁹⁵ Լրո-սեակին՝ ալ վերջա-որո-մը Գոյերէն նո-ալական յի-ն է. Ըմբ. նախ Հայկ (= Հայկի), Լրամանակ, Յոյակ, Սաթենիկ, Լնադիկ և Փառնակ:

⁹⁶ Orelli 2., էջ 18:

Հայկազուններն ու գաթոմներն ալ աւելի Հոօր և կենդանի էին, Բայց մեծ կողմանէ իրենց աշխարհագրական դրժին բերմամբ դրացի ըլլալով նաև Լսորեսրանցիներուն, Բաբելոնացիներուն և փոքրասրահայն բազմաթիւ ոչ-Հնդկերոսական ազգերու, ինչպէս դժբախտաբար անոնց ազդեցութեան ցաւ, որով ազգային Լսորդիկ-Լրոսեակ գիցո-Հին ալ կորսնցոյց ցաւս և իր բնական շնորհալիութիւնն ու վեհութիւնը և եղաւ Բշտարի պէս գաղական սիրոյ ամենասիրին բնագոյնէրո գիցո-Հին: Ար սխալմ ուրեմն, եթէ ըսեմ թէ ահա այս Լսորդիկ-Լրոսեակն է Լրայի նախնական սիրահարն և անոր կենսական ամեն փոքրութիւնն Հեղեղը: Պնդել չեմ ուզեր, Բայց մեծ կողմանէ չեմ կարծեր թէ ասկէ աւելի Հաւանական էնթարո-թիւն մըն ալ գրեմո-ի: Ընշո-շո Լսորդիկին և Լրայի միջև եղած սիրային յարաբերութիւնը վաղուց ահա ըլլալով է և այն ազգային Հողին վրայ անկախ օրար ո՛ր և է ազդեցութիւն: Սերմիկները կային, Բայց անոնք օրար ազդեցութեան ցաւ ներկայ կերպարանին սրացան: Ըյս ազդեցութիւնը երկու կերպով ցեղի ունեցաւ. առաջին շրջանին ազգայինը պարզապէս փոփոխութիւններու էնթարկո-եցաւ, իսկ երկրորդին մէջ ինքնին իսկ Լսորդիկ-Լրոսեակը օրար ազդեցութիւններու սաստկութեան ցաւ աւելի ցո-աւ Բոլորովն օրար սարսափութիւններու: Ըյսպէս մո-ց Գրա- Համերամ Հարա-ային Հայաստան և ԸնաՀիթ Հայաստանի Գրեթէ Բոլոր Գլխա-որ մեծեաններու մէջ: Թո՛ւմա Լրթորոնն⁹⁷ Լրարամեդի մէջ Լսորդիկի մեծեանի մը Գոյո-թիւնը վկայելով անգին ծառայութիւնն կը մարո-ցանէ մեզի այս ցեղակցո՛ւ: Ասան զի եթէ Հա-արալ կ'ուլենէ ժողովրդական զրոյցին Լրարամեդ Համերամի և Լրայի առասպելին անաղբիւրն է, ունից ցարածո-ած է նաև ուրիշ ցեղեր: Լսորդիկ Հոս իր նշանակութիւնը կորսնցոյց շնորհիւ ասորական ազդեցութեան գերակշռութեան:

Թէ Լսորդիկ-Լրոսեակ իրօք ազգային գիցո-Հի եր, կը ցո-ցո-ի նաև անո՛ւ որ անոր յիշարակը գլու մինչև այսօր անջնջելի մնացած է Հայ ժողովրդեան մարտին մէջ: Սաի Լսորդիկ և Լրոսեակ ամենատո՛րական անոններն են այսօր Հայ աղջիկներու Համար, մինչդեռ Համերամ որչափ ինքի ծանօթ է, Գոյո-թիւն անգամ չո-նի, իսկ ԸնաՀիթ և Սանէ ամենացանցաւ գեղարդութիւն մէջ: Երկրորդ Հայ Գի-ղացոյն և միջնադարեան Գիթնականին եթէ Հարցնենք Լսորդիկ իր սերնդովը մինչև անգամ գլու կ'աղբի Հայ Հովիթներու, անպառնէրու և դաշտերու մէջ և իր Հրապոյրներովը ցաւս-ին կ'աշխարհ իրեն յգել Հայ երիտասարդներ և այլեր: ԸնաՀի Սի-նեաց եպիսկոպոս իր «Լո-ծո-մն ՍաՀմանաց Դա-թի Ընյաղթի» Գործին մէջ խօսելով յաւերժահարսերու ծագման կրայ, Հեղեղեալը կը Գրէ այս մասին. «Ոմանք ասէն թէ վաղէ էն և այսպէս ասէն, թէ յե-ր ջրհեղեղին Սոյի որդի եղև Սաներոն և նոյնպէս դո-սոր Լսորդիկ անոն, և յործամ Լսորո-ած է Հարց զՍոյ թէ այլ որդի կամ դո-սոր ո-նի ա. և նա ամաշեցաւ. և ասաց թէ ոչ. յայնժամ երկու դո-սորն և որդին վաղէ դարձան, և աներեւոյթի եղէն. վասն այն մաՀնանացո- ասէն զնոսա որ ծնանին և մեռանին, և ո՛վ որ կո- ցեանէ զնոսա Հանապալ Հարաանիք և ցափ և Գո-սան ցեղանին, և բնական ո-նին զԳիթո-թիւնն⁹⁸» Ժողով դաՀան զրոյցը ա-անդո-թիւնն ինչ մը ցարբեր կերպով կը պարմէ. անոր Համայն ցարպանին մէջ աղջիկ ո-նեցողը Սոյ չէ, այլ իր որդիներէն մին. յե-րոյ Լսորո-ծոյ ցեղ իր Հրեշտակն է Լսորդիկ աներեւոյթ ընողը և որովհետև զրոյցը ցարպանին մէջ միայն աղջկան մը ծնո-նդը Գիթի, Լսորդիկ մարդիկներու մերձեակով մայր կ'ըլլայ

⁹⁷ Թո՛ւմա Լրթորոնն, էջ 53:

⁹⁸ Հին Հա-արի, էջ 225:

փերիներո՝ և յաւերժաւարութեան:»⁹⁹ Անհոգութիւնն ծանօթ էր նաեւ Խորենացոյ, Բայց
Գեղեցական Երեմիայի մարմազէն բռնած մեր մարենագիրը Հոս ալ առասպելին
ժողովրդական գեղինը չգա՞ծ իր կողմանէ Բերոսեան կոչո՞ւած Սիբիլայի բերնով
կ'ոսէ խօսիլ, որով Սոյ կ'ըլլայ Քախո-Բրոս (Հմմտ. Եւսեբիոս), իսկ անոր դո՞ւրսը
Լադիկ և որդիները, Ջրոսան, Տիգրան և Յապետաբէ այսինքն՝ Սեմ-Քամ և Յաբէթ¹⁰⁰
Ջրոսան և Տիգրան առնո՞ւած էն Ընանոնէն, Յաբէթոսբէ յեւ իր կարկաբանին է:

Ինչպէս կը տեսնուի, Լադիկին ծագման առասպելը զգալի կերպով ձրերարենական
աւերացութիւնն կրած է Հայ ժողովրդեան բերնին մէջ: Սակայն վայրկեան միակ
շեմ ցարակոսիք ըսելո՞ւ թէ առասպելը նաեւ այս յին մէջ ամենացայտոն ապաց
յցն է Լադիկին աւագին նկարագրին: — Ինչպիսի՞ մէծ ջանքերո՞ւ պէտք էր աւ,
մինչև որ Հելլանոսական կրօնը ջնջուեցաւ: Հայ մարդէն և արդէն: Մըճերո՞ւ և
զէնքերո՞ւ Հարոսածներո՞ւ ցալ կործանեցան բագինները, փշրուեցան արշանները, Բայց
Հայերը շարժուեցան իրենց «Երկնէր երկինը. երգելէ, դից երկնային խաղերո՞ւն,
կոններո՞ւն և իրարմ. նինքնո՞ւն մասնակցելէ՝ գէթ իրենց երեւակայութեամբն
ո՞ւրիշով՝ փնարը յնքերնին և աշխով պարելով այն վայրերն ո՞ւր տեղերը, որոնք
երգերո՞ւն բողոքականութեան նայելով ապրոսածներո՞ւն ժողովրդական վայելած կամ
ոյժն զգացած էին: Մարդի այս խաղերն ալ շոգո՞ւ պէտք ցնդեցան: Լադիկը միայն
մնաց, վասն զի այն էր ամենէն աւելի Հայոն սիրողը Հմայողը. և պարագաներն
ալ անոր աւելի նպաստաւոր էին, զորոնք Հայ Հանճարը շար արագ նշմարեց և
զարմանալի ճարարութեամբ ալ օգրագործեց: Յաւերժաւարութեան ո՞ւր ժողովրդ
Համեմատաբար անվնաս աւելորդապաշտոնութիւններ ըլլալուն՝ Եկեղեցին այնչափ
մէծ ծանրակշռութիւն չորոսա՝ ասոնց: Երբ Հայ ժողովրդը իր ձրերարենական
գաղափարներուն գոհացումն ցալո՞ւ Համար զասոնք ոչ զո՞ւր Հոգի կը նկարէր, որ
կրնար դիմա՞ շփոթութիւն Հրեշտակներո՞ւ և դիմա՞ վարդապետութեան Հելլո, և ոչ
ալ տեսնելի, այլ մարմնէ և Հոգիէ բաղկացած, Բայց անտեսանելի: Եւ որովհետեւ
Լադիկը վաղո՞ւ արդէն յաւերժաւարութեան մայրը կը Համարուէր, Բագիններէն
վար առնո՞ւած Լադիկը եղաւ Լադիկ-Սոյի աղջիկը և նախամայր
յաւերժաւարութեան և խաղերո՞ւ: Առասպելին Լադիկը իր զաւակներով ի միասին
մազնանացո՞ւ, Համարելը ձրերարենական երկրորդ գոնա՞որոմն է և դիմա՞ ոնեցած
աւելի յեղագայ ժամանակներո՞ւն:

Հայ Լադիկը իբր նախամայր յաւերժաւարութեան և խաղերո՞ւ շար մէծ
դարբերութիւն չո՞ւնի գերմանական *Waldfrau* ըսո՞ւած անտառներո՞ւ ցրկնէն, որ
փերիներո՞ւ և յաւերժաւարութեան գլո՞ւն անցած՝ կարշա՞ւ անտառէ անտառ, դաշտէ
դաշտ և մերթ կը վախցո՞ւ և մերթ ալ օգնութեան կը կանչո՞ւ: Լադիկ ծագո՞ւմն ալ
կ'երթայ կը Հասնի մինչև դիցաբանական շրջանը և Հաւանօրէն նոյն է գերակշիռ
դիմա՞ վայելող գերմանական դիցո՞ւմն Հոգի մը Հելլո:¹⁰¹ Սման յիշատակութիւններ
կան նաեւ Երթմինի մասին: Իրեն անբաժին ընկերներն էին յաւերժաւարութեան ո՞ւ
ամալ ոնները. կը բնակէր աւելի անտառներո՞ւ և ճաճախո՞ւր Հովիտներո՞ւ մէջ կամ

⁹⁹ Լ. Գ. Հանդ. 1900, էջ 11-12:

¹⁰⁰ Պատմ. Խոր., էջ 23-24:

¹⁰¹ Իսական մարենագիրութիւնը գերմանական *Waldfrau* Համապատասխան գեղեցիկ բառ մը առնալով է
մէկի մայրէկին, մայրէկանայի. որ ցալագիր օրինակին մէջ աղաւաղ ուսած էր աւելի. «Ջրիտնիտն
առնէ թէ ցալագիր շաճապէր է և զԱրեւմտեան թէ յիշեցնաց և զԱյրեւմտեան ամենայն ծառոց շաճապէր
կոչէն», Ոսկե. Մեթ., էջ 274. այս եղծ բառը վարդանէն կը արբագրէ իրաւամբ զԱյրեւմտայն, Բառապնական
դիցողութիւններ Գ., էջ 86-87:

կարկաշատու աղբիւրներո՝ և սոսկաւորներո՝ չոր. աստիճանաւ ըստ Աւետիսի Բնակավայր
 էին յաւերժաւարներո՝ և խաղերո՝: Երբեմնի աղբիւրներն աւելնորելէ՝ էր,
 դաշտ, պտուղ, կենդանի և մարդիկ՝ Գլխա-որաբար կեները իրենց Ժնդաբերո-լեւան
 Ժամանակ անոր պաշտպանութեան ցակ էին: Նշանա-որ էր մանա-անդ իբրեւ որսի
 դիպո՝ Ըն, որմէ անբաժին էր նաւ շոնը: Իրեն նո-իւրական անասո-ններն էին շոնը,
 արջն և վարաւը, անոր Համար ալ վարաւի կերպարանի ցակ կը սպաննէ Լոռնիս,
 զոր սակայն կը յարո-ցանէ միանգամայն: Աճա աշտիսի եղած ըլլալո՝ է նաւ մեր
 յաւերժաւարներո՝ մայր Լսողիկը, որոն պատերազմի ցեազ-թերով աշտական
 նկարագիր ունենալ ուն վկայ է նաւ Տարօնի մէջ յիշո-ած Լսողբերդը,¹⁰² ինչպէս նաւ
 Սրո-անչրեանցի դիպո-Հոյս մասին Հաղորդած գրոյցը, որոն Համաձայն Երաշանոյ
 «Իո-ո Գո-ո-այ» ըսո-ած ցեղը ցակա-ին Լսողիկի լոգարան կը կոչո-ի եղեր: «Ե-
 խանդի Գիշերները լո-սպո-ելո՝ սովորո-լին ունէր Լսողիկը, Իսկ ոնաց ասրին վրայ
 մեծ կրակ կը վառ-էին ցարփա-որ կործնէրը, որոյ լո-սով կը դիպէին Լսողիկի շինաղ
 Գեղեկո-լին, Հնարած է Լսողիկը, որ մշո-շ պարէ այն ամբողջ միջավայրը,¹⁰³
 իբր պարի լիւրաւարդներո՝ Ընդաւր-լեւան:

¹⁰²Լեւոն, ինչ Հա-սպի 301:

¹⁰³Վրոյ Բրոյ, էջ 97-98:

1.4 Լրալեզները

Որոտր Լրալեզնի շոնը զմեզ կ'առաջնորդե Լրալեզներո- Հարցին, որ ինչպէս վերագոյն յիշեցի, Հայ դիպաքանո-թեան ամենանշանա-որ երեւոյթներէն մին է, Հեթա-հար արժանի նաեւ մեր առանցիկ իննո-թեան: Լրալեզներո- շնադի կամ շնասոր-ածները ըլլալը ապացոյցի պէտք չոնի, Եղնիկ (էջ 98) զանոնք յայտնապէս «ի շանէ» սերած կը Համարի: Խնդրոյ նի-թ կրնայ ըլլալ միայն անո-ան յի-ր, որոն մասին Գրական աղբի-րներն ալ իրարո- միաքան չեն: Եղնիկ, Փա-սորո, Ընանո-ն և ասոնց Հեթ նաեւ Խորենացին կ'անո-անեն զանոնք Լրալեզ¹⁰⁴ կամ Լուլեզ, մինչդեռ Եղիշէ ի-ր Հարցմո-նիներո-ն մեջ¹⁰⁵ և Վանական վարդապետ¹⁰⁶ Յարալեզ ո-նին: Սարենագիրներո- այս անՀամաշայնո-թեան պարճառա- է որ Էմին¹⁰⁷ և Բասմաջեան¹⁰⁸ մէկ կողմ յգած սովորական ըմբո-նո-մը Յարալեզ յի-ը կը պաշտպանեն իբրեւ ո-ղիզն ո- «կլքնականը Համարելով զայն կազմո-ած «յար» և «լիւլո-լ» բառերէն, որով իմաստը կ'ըլլայ միշտ և շարո-նակ լիւլող:» Էմին ո-րիշ երկասիրո-թեան¹⁰⁹ մի մեջ մինչև անգոմ ԳոՀո-նակո-թեամբ կ'արշնագրէ այն ընդո-նելո-թի-նը, զոր Գրած է իր այս մեկնո-թի-նը նոյն Ժամանակո-ան իմին մը Գրականներո- իով: Սակայն միագործի կ'ընէմ որ մեկնո-թի-նս Էմինէն յառաջ Եղիշէ արդէն րո-ած է, երբ կ'ըսէ «է կենդանի մի, որ յար լիւլ - զմեռեալսն և կենդանանայ և կոչի Յարալեզ:» Սոյնը Գրեթէ բառական կը Գրենք նաեւ Վանական վարդապետի իով: Երբ որովՀեթ մարենագիրներէն և ոչ մէկը դասական շրջանին կը վերաբերի, որ ինչպէս յայտնի է, մեր Գրականո-թեան ամենաՀին շրջանն է միանգամայն, զարմանալի չէ, որ Ե. Վ. Դո-րեան¹¹⁰ վերագոյն դրո-ած մեկնո-թի-նը միջնադարեան սորո-Գաքանո-թի-ն անո-անէ: Ի Հարկէ թերեւ ինչ մը չափապ անցո-թի-ն ըլլալ այս կարգի սորո-Գաքանական աշխատո-մները բացառապէս Միջին դարո- սրացո-ածի Հոշակելը, իմին որ Երբ դարո- մեջ ալ նման երեւոյթներ պակաս չեն, սակայն ինքորոյն Ժանրակէտը Հոն է, որ ինչպէս արդէն Հ. Մենեմիշեան դիտած է «Յարալեզն ըսոր կազմո-թեան շար նոր բառ է:»¹¹¹ Եյսինքն «յար» բառը «միշտ» իմաստով բարդո-թի-ններո- մեջ Գործածելը (յարարեւ, յարալո-արճ, յարաբո-ղի ևն) դասական լեւո-րի Հոգո-յն Հակառակ է և ա-եւի սիրո-ած միջնադարեան մարենագիրներէ: Դասական մարենագրո-թեան մեջ պարաՀած մէկ երկո- օրինակները յետամո-ր են:

Էմին¹¹² և Բասմաջեան¹¹³ Լրալեզ յի-են կը խորշին մասնա-որապէս անո'ր Համար, որ ասով միանգամայն Լրայի և Լրալեզներո- առասպելներո-ն միաժամանակո-թի-նը ընդո-նած ըլլալ կը կարծեն. մինչդեռ ըսոր պարմագիրներո- պարմածին և իրերո- ընթացիին Լրալեզները եթէ Լրայ լիւլելով պիտի կենդանացնեն, իբր թէ անկէ

¹⁰⁴ Լրալեզ ո-նի նաեւ Սահմանի Դա-թի Ընչաղ թի. «յիբող ո-թեանցն ոմանի անգոյի, որպէս եղջերո-ածաղն և արալեզն:» Ոմանի անո-անեալի և ոչ ենթակայեալի, որպէս արալեզն,» Սենեթիկ, 1833, էջ 121 և 150:

¹⁰⁵ Հարցմո-նի ժԼ, էջ 18 (Patr. or. 20.).

¹⁰⁶ Լիւիշան, Հին Հա-սորի, 1910, էջ 194:

¹⁰⁷ Սարենո-թի-ն Մ. Խորենացո-յ ո-ո-ս, է թրգմ., էջ 256:

¹⁰⁸ Համեմատական Հերպոստո-թի-ն մեր Յարալեզաց, Սենեթիկ, 1898:

¹⁰⁹ Հնախօսո-թի-նի ի վերայ Հայկ. Հեթանոսաբո-թեանց Գաղղ. է թրգմ. Լրմաշ 1875, էջ 45:

¹¹⁰ Դաղիկ 1895, էջ 601-602:

¹¹¹ Հանդ. Լ.մ. 1898, էջ 26:

¹¹² Հնախօսո-թի-նի, էջ 47:

¹¹³ Հերպոստո-թի-ն, էջ 5:

յառաջ արդեն եղած ըլլալով՝ էին: Այս դժոխարոյններ ընդհանուր արժեք ունենալով մինչև Համար, որոնք ժամանակ լրացնելով հիւստիստիկա և պարզարարած, բայց և այնպէս Հայ ազգին նախնայական միջին կը Համարուէր: Սակայն այսօր ո՛րեւէ արժեք չունի եղած առարկոյնները: Բնաւ Հարկ չկայ, որ լրացնելով լրացնեն յառաջ ըլլալին, որպէս զի պայման լիւրջին: Եթէ մին ապրոյսէն եր և միւսները ապրոյսէն ազատ, ժամանակագրական երկառաջութիւններ նշանակութիւն չունենալով ևս ժողովրդական առասպելաւազանցիկն Համար: Թէ երկնային շնորհները լրացնելով կ'առնեն իրենց անոններ, այս ալ բնական է և իրապէս դիպրաբանական: Համեմատական առասպելադրութիւն մեջ նման դեպքեր այնչափ շատ են, որ աւելորդ է կարծեմ այս մասին աւելի ծանրանալ: Հետեւեալ դոքս Հանելով առայժմ նախադասական շրջանը մեզի արամատրելի գրական աղբիւրներէն այն կը մնայ այսօր պոյզ, որ Երդ դարոյն Հայ միտաբանութիւններ և Հաւանութիւն նաեւ Հայ ժողովրդը լրացնելով ըսելով՝ լրացնելով երկնային շնորհներ կը Հաւանութիւն: «Եւսկիւ» լրացնելով ժողովրդականացած չին է և ընդհանուր նշանակութիւնը գործածականը փան լրացնելով:

Հոնոր առասպելական միջին պարզ ըլլալով յառաջ, եղած է նախ մարդոց ընկերը փառափառութիւններն փոքր ծամբոն մեքող ընկերութիւն: Եւ որչափ ալ պոյզ ըլլայ անասնային առասպելներոյն ապրող այն նկարագրերը,¹¹⁴ միւս կողմանէ այն ևս անկրկնաբար է ընկերայիններոյն փոքր ծամբոններն փոքր ծամբոններն փոքր ծամբոններն, որ երկնայինութիւն միջնորդութիւն երկնային մարմիններոյն մեջ անոնց Համապատասխանները կը գտնուէր, որոնք այնուհետեւ իբրեւ ապրոյսէն ազատ էական իրապէսներ իր կենսական առանձնապարհ արդարապէսութիւն շնորհներ՝ որոշ դեր մը կը պատկերեն մարդկային կենսական բարդ Հարցերուն մեջ: Լրացնելով առասպելն ալ այս յառաջադրութիւնն անցած ըլլալով՝ պարզ է ընկերային շնորհներոյն զրա խօսած արեւն անպէս պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գեղ ծանուց դոքս երկնային ընկերները:

Հոնոր պարմութիւն մեջ առաջին անգամ երկնային կոգայ փառաշրջաններն իբրեւ ան պատասխան: Հրեական աւանդութիւն¹¹⁵ Համայնային միջին անգամ լրացնելով շուն մոռներ, որ իր ամենաՀաւարարիմ օգնականն է եղեր խաշնարածութիւն ժամանակ: Ի Հարկէ այս աւանդութիւն զրա կոգայն կարելի չէ, սակայն անպարտաւարութիւնները կը զկայեն որ յառաջակողմէն լսելով մեջ Բրիտանոյ յառաջ 3500ին արդեն գործածութիւն մեջ էին շնորհներ: Նշանաւոր է մանաւանդ Հարակալ փանդակ մը, որ ներկայացուած էն Հարակալ բոլոր ապրոյսէն իրապէսներ իր բնութիւն և պաշտօններն Համապատասխան անասնոյ մը զրա կեցած, ոմանք ալ բաւմած. շան զրա կանգնած է դիպրոտ մը, որ չեղծ բան մը բռնած է: Յիշողութիւն արժանի է նաեւ լինելիներին ընթացութիւն գեղեցիկ փանդակ մը պանդակաւ և Հակայ շան մը պարկերով, որ սակայն կերպարանով արդէն է և աւելի շնորհայն կերպար: Այս կարգի շներ լեցուն էին Բաբելոն, Լատերպան, ինչպէս նաեւ լինել և միջին իսկ Հոմերոս. կ'արեւին փողոցի զրա նկարագրած փշրանքներէ և կերակրութիւն: Այսօր ալ լրելելի փառափառութիւն մեջ անհաշիւ է անոնց ինքը, որոնց ոչ միայն բնականայն ու կերակրականայն. այլ և ցնեւոյն արդէն փողոցն է, որ և կը կենսական իրենց կենսական վերջին օրերը: Ան փայլուն ըլլալով միջին իսկ դիպրոտ կամ գիշակներ էին աստիճանոր Հետեւութիւններն իրենց անոնց փայլուն մեկն ալ պարկերով մի փառաշրջան էին, որ օրերով կը լրացնէին, միջին իրենց վերջին աւարը պատուէին: Մեծութիւն կողմանէ

¹¹⁴Արմին Ժագոմբ, էջ 314-316:

¹¹⁵Bochart, Opera omnia 1. 679.

շարք նշանա-որ էր Հնդկական ըստ-ած շո-նը, որ սովորական էր դո-րա ո-թով էր և յանդո-գն և էրբեմն մինչև անգամ առ-թն-թն-երո- կը յաղթե էղեր: Անո-անի էին նաև մարական և պարական շները, որոնք սակայն ա-եւի գեղեցիկ էին և ընդամեն և սովորաբար այն-անկան ցներէ շարք կը բո-թանո-էին:

Հոմերոսի ժամանակ արդէն ծանօթ էր շո-նը իբրեւ դիակեր:¹¹⁶ «Հնո-ց ի վեր արի-նալէս և գիշակեր այս անասո-նը, կ'ըսէ Hegelein,¹¹⁷ սիրով մեռ-ելապէղծներ փնտր-ելո-ն, մանա-անդ գիշերները ահա պարող էղանակա- ոռ-նալո-ն պարճառա- արդափոյ կարգի արեւի, խո-ովայոյս և մաճո-ան, գիշերո-ան ինչպէս նաև սանդարամէրի աճա-որս զօրո-թի-ններո-ն Հեղ խորհրդա-որ յարաբերո-թի-ններ ցածող անասո-ն մը նկարո-ած է:» Անոր Համար ալ անդամներ և մաճաբեր կը Համարո-էր շո-նը առ Հասարակ բոլոր սեմական ժողովո-րդներո-ն փոխ թեւ ինչպէս Լիվիոս¹¹⁸ կը վկայէ, ժանդարմաբով վարակո-ած դիակներո-ն երբեք չէին մերցնար: Անկից կը խորշէին նաև Հնդկները. ասոր բացատրո-թի-նը կո- ցայ ինչին իսկ Աւերա, երբ կ'ըսէ թէ մաճո-ան ասոր-թոյն Յամայի շները կը շրջին մարդկան մէջ որոտրդ Յամայի մաճո-ան որսեր գրնէլո- Համար:¹¹⁹ Հոս Աւերա փնտրական աշխարհն այլ ևս թողած դիցաբանականը կը մտնէ և իրեն մաճո-ան շո-նը փո-ականեայ այնինքն՝ շորասշո-ն է, ինչպէս յո-նական սանդարամէրի դո-նները պաճպանող Սերբերոսը: Այս վարմանալի ցեղագիտը որչափ կ'երևայ Հասարակաց սրացո-ած էր Հնդկ-բո-րո-րական ալ գերո-: Ասան զի Գերմանացիներո-ն,¹²⁰ Խոր-արներո-ն և Ջերբերո-ն փոխ ալ այն ըմբռ-նո-մը կայ թէ շո-ն մը, որ շորս աշտ ո-նի՝ այնինքն, որո-ն ամէն մէկ աշտին վրայ բծա-որ նշ մը կայ, ոգերէս է:¹²¹ Ոգի ըսելով ի Հարկէ ա-եւի ո-րո-ական կամ դ- կը Համան, սակայն մարդկային Հոգիներո-ն նկարամբ ալ ա-անդո-թի-ններ կան: Այսպէս Հելեզվեգ Հոլշրայնի մէջ կը Հա-արան, որ երբ գիշերո-ան միջոցին շները ոռ-նան Հել (Hell, Hölle, Hulda = մաճո-ան դիցո-ւ-նի) շներո-ն փոխ է. ո-րիշ խօսով՝ մէկը կը մեռնի: Ջերբերո-ն կարծիքով շո-նը ոռ-նալո-ն ժամանակ ո'ր կողմն որ կը նայի, Հոն մէկը մեռած է կամ նոր կը մեռնի: Իմ Հայրենիքս Խորորջո-ր ալ շո-նը կ'ոռնայ, կ'ըսեն, որովՀեղի մեռ-ելներո-ն Հոգիները կը ցեղեն: Բծա-որ շներէ ո-ղակի կը վախնային, որ նշան է թէ շորասշո-ն շան ցեղագիտը Հոն ալ բոլորովին ջնջո-ած չէր: Իմ կարծիքովս Պարսկներո-ն փոխ ալ մնացած էին այս առասպելաճայեացիին Հեղիները, որո-ն բացայայտ վկայո-թի-ններո-ն պակեւով շարերը մարդեր չեն էղած մինչև այսօր: Երբ Պարսկեր իր մեռ-ելը գերեզմանոց ցանկէն վերջը, մեռ-ելո-ղին արբելո-ն Համար 9 անգամ դեղին բծերով աշտ ո-նեցող շո-ն մը կը շրջեցընէր անոր վրայէն,¹²² պարզ է թէ Պարսկեր իր այս ըմբռ-նո-մով շար Հեո-ն չէր ո'չ իր Ե-րոպայի ցեղակիցներէն և ո'չ ալ Հնդկներէն: Պարսկներո-ն առանձնապար-կը շան նո-րականո-թի-նն էր: Հո-նը սո-րբ էր անոնց Համար և դիակը պիղծ և այս է պարճառ-ն, որ իրանեան ինչ ինչ ցեղերո-ն մէջ, այսպէս Սարասարան է: Բակարիս մեռ-ելները դիցաբանք շներո-ն կո- ցային, որպէս զի Լափեն: Հոգիգեւի Համայայն¹²³ մինչև իսկ ծեր մարդիկ կենդանի կենդանի շներո-ն առ-ջի կը ներդ-են, որոնք իրենց կարարած Գալանային պաշտօնին

¹¹⁶Buchholz, Homerische Realien 1, 2, 192, 197.

¹¹⁷Zeitschrift f. Volkskunde 1903, S. 263.

¹¹⁸Liv. 41, 21.

¹¹⁹Attharvaveda 8, 1, 9.

¹²⁰Grimm, Die deutsche Mythologie 3., 191.

¹²¹Hegelein, Zeitschrift f. Volkskunde, անդ 265:

¹²²Hüsing G., Iranische Überlieferung, S. 34.

¹²³Spiegel, Iranische Altertumskunde 3., 703 Geiger, Altiranisches Leben, S. 369.

Համար մեղադրանքները ևս կ'ըստ-էին: Տարօրինակ էն այս Հայեացքներն և Գործիքները, և սակայն ո՛րչափ դիմադրանքներն պիտի երևան մեզի ասոնք, եթե նկատենք, որ ըստ Ա-խարայի շո-նը մարդկային Հոգիներո- առաջնորդ է, որ դերձանի մը վրայէն կը պանի պանոնի մինչև արվայո-թի-ն և անո՛ր յանձնո-ած է պաշտպանել նոյն դերձանը ընդդէմ դիմադրո-ւ, պորոնի կը Հալածէ Գիշերները ոտնալ ով: Այժմ կը Հասկըցո-ի նա- թէ ինչո՞ւ - Համար Պարսկերը մեղա- մը շխադած պայն անպարճառ շան մը նայել կո- պայն:¹²⁴ Իրենց ըմբռնո-մով շո-նը իր նայո-ացիով մեղանդին Հոգին իրեն կը չգէր սանդարմէր պանելո- Համար: Այս արարողո-թեան մէջ երբեմն այն ասորիճանի ճշգրտաւ էին, որ եթէ յղի կին մը մեղանէր, դիմելը երկո- շան նայել կո- պայն: մին մօր, մի-սը ասոյ մնային վիճակի մէջ մեղանդ պղո-ն Համար:¹²⁵

Որչափ որ ալ շո-նը Պարսկաստանի մէջ կը յարգո-ւեր իբրեւ սո-րք և նո-իրական անասո-ն մը և արգելեալ էր պայն սպանել և այս իսկ պարճառա- Պարեւ Ա. պարգաւմա-որո-թի-ն առաջից Պարթիւրոնացո-ց պանոնի շան և մարդո- միս ո-տելէ եր կեցընելո- Համար,¹²⁶ սակայն Գեթ որչափ ինքի ծանօթ է, շո-նը Պարսկերո- իով երբեք ասոր-ածո-թեան պարո-ոյն չՀասա-: Հնդկերը Հոս ալ շեղեցան իրենց եղբայրներէն: Սաան պի շան կերպարանիով կը ներկայացընեն ոչ միայն մաճո-ան ասոր-ծոյն Յամայի իով պարգաւմա-որո-թեան պաշտօն կարարող Սարամեյա ըսո-ած երկո-որեակները, այլ և անոնց մայրը Սարամա դիցո-ւին:¹²⁷ Հասր նման է այս ատասպելին յո-նական Հելայի դիցո-ւոյն մասին ասանդո-ածը. Հելայի մաճո-ան դիցո-ւի մըն է, որո-ն կընկերանան դի-ական շներ և ինչն իսկ կը բաղձայ եղեր, որ պաշտամո-նի միջոցին շո-ն յորջորջո-ի:¹²⁸

Այս Համեմատական Բազմաթի- օրինակները յառաջ բերելով՝ նպատակ էր ցո-ցնել թէ շո-նը մաճո-ան Հեր աղերսի մէջ դնելը ոչ միայն շար պարածո-ած էր-ոյն մըն է ընդհանր- առասպելադիցո-թեան մէջ, այլ թէ յարկապէս Հնդ-երասկան ազգերո- վրայ սովորականէ ա-ելի մեծ եղած է անոր աղերցո-թի-նը, որ և դեռ կը շարո-նակո-ի մինչև այսօր: Երդ որովհետեւ Երայ Գեղեցիկ ալ յարո-թի-ն շարած անցած է նախ մաճո-ան Լաբի-րինթոսէն, միայն է այն ալ սանդարմէր, ո-ր կ'իշխէր մաճո-ան ասոր-ածո-թի-նը իր շներով, չափապանցո-թի-ն է ո-ղ ահի, երբ Բամաջեան Երալեպներո- առասպելը իր մեթոջո-թեամբ ասո-րաբաբելական կը Համարի, որպէս թէ պարպապէս արբեւական ըլլայ այն Մարդո-կի առասպելին, որո-ն մէջ ըստ նորագոյն սեպագիր արշանագրո-թեան մը՝ կը յիշո-ին նաև «շորս շնասոր-ածնէր» «Ո-կկո-մո-» = Յափշտակիշ, «Լ-կկո-լո-» = Ո-տիշ, «Իկշո-աս» = Կորպիշ և «Իլիթեո-» = Յագեցո-ցիշ անո-ններով:¹²⁹ Ըսոնի Երալեպներո- Հեր միացընելո- Գլխա-որ փապն է ո-րիշ արշանագրո-թի-ն մը, ո-ր Մարդո-կ կը կոչո-ի վաՀանայ ասոր-ածոց, որ «կենդանացո-ցանէ պմեղալ» (անդ, էջ 5): Եթէ Բամաջեանի միացրո-թեանէն վրիպած չըլլային վեր յիշո-ած Համեմատական Բազմաթի- օրինակները, ինչպէս նաև միացրի եղած ըլլար, որ Երոնիսի առասպելին մէջ ալ շո-ն մը կը յիշո-ի, կամ շո-ն մըն էր, որ Իսիս դիցո-ւոյն օգնած է Ոսիրիսի մարմնոյն մատերը իովէ իով բերելո-ւ, այսինչն՝ պայն կենդանացընելո- մէջ, այն արեւ

¹²⁴ Herod. 1., 140. Orelli, *Allgemeine Religionsgeschichte* 2., 147.

¹²⁵ *Zeitschrift f. Volkskunde*, S. 370.

¹²⁶ *ibid.* 18, 1, 10.

¹²⁷ Abel Bergain, *La religion vedique d'après les hymnes de Rig-veda*, Paris 1883, 1., 2, p. 317.

¹²⁸ Preller, *Griechische Mythologie* 1., 326.

¹²⁹ Հելպպ օրո-թի-նի էջ 4:

կարծեմ այն աստիճան արմատական պիտի չըլլար իր վճռոյն մէջ: Շոնը իմ կարծիքովս սկզբնական ցարք մըն էր Արայ Գեղեցիկի ատասպելին մէջ, Գեղեցիկն այնչափ սկզբնական, որչափ ժամանակ որ Արայ, Հայ ինֆնտրոյն Հողին կը պարկանէր և ապագային աստո-ած էր յառաջ ինն աստ-բաբելական խաղաղակրթութեան Հէր շփման մէջ մտնելը: Այս ցիտո-թի-նը բոն իսկ այն արեւն իմաստ կ'առնո- և Հէր-աբար նաև ա-ելի Հասկնալի կ'ըլլայ, երբ Արայ նկարենի ոչ այնչափ իբրեւ մաճո-ան իշխանութեան էնթարկո-ած զոճ մը, այլ իբրեւ աստո-ածային Հէրոս մը և խաջամարդիկ Հէրոս մը:

Անանո-ն իբրեւ Հասկնալորներո- կարկարանի մը Արայի ատասպելէն միայն Համիրամի դեմ մղո-ած պարերազմն ո-նի. դժբախտաբար Խորենացին ալ նոր բան մը շահող դրդելո-ն մեծապէս խաբարած է Հէրոսին իսկական պարկերը: Մեզի ընծայո-ածը կարծես ա-ելի թոյլ և կնար էակ մըն է, որ կը պարերազմի, բայց Համիրամի Գերակշիռ ոյժին չկարենալով դիմադրել, կը մեռնի և յարո-թի-ն կ'առնո- պարզապէս ցանկաւոր Համիրամի Գիրկը ներդրելո- Համար: Այս կրական վար կողմին Հակակշոռը Համիրամի սիրոյ ատաջարկին մերժո-մն է միայն, որո-ն Հէր-անիին կ'ըլլայ պարերազմ: Ասով սակայն Արայ խաջամարդիկ չ'ըսո-իր: Արդ Անանո-նի և Խորենացոյ բաց թողած այս մեծ պակասին Գեղեցիկն չ'ափով մը Գոճացո-մ կո- րան Եզնիկ և Փա-սրոս: Զափով մը կ'ըսեմ, վասն զի երկո-վն ալ «ի պաշտօնէ» Արայով չեն զբաղիր. իրենց խօսիւրը ա-ելի ատ-թական և թո-ցիկ ակնարկո-թի-ններ են, որոնցմէ Գեղեցիկն այնչափը իբրեւ սրոյգ կ'իմանանի որ Արայ միայն սիրո-ող չէր ըմբո-նո-եր, այլ և պարերազմաւոր, կորովի և խաջ: «Թէ յառաջին ժամանակն արաւելի լիզէին զվերա-որս և ողջացո-ցանէին կ'ըսէ Եզնիկ ո՛չ նոյն պարերազմո-նի էն և նոյնպէս վերա-որի անկանին: Այլ յայնժամ, ասէն, դի-ցազ ո-նի էին», էջ 100: Ա-ելի պայծառ է Փա-սրոս, որ Մո-շեղ Մամիկոնեանի սպանո-թի-նը պարմելէն վերջը այնպէս կը շարո-նակէ. «Իբրեւ ցարան զմարմին սպարապետին Մո-շեղի ի րո-ն ի-ր, ոչ Հա-սրային ընդանի չ'որս մաճո-ն նորս, թեպէր և ցիտանէին զԳլո-ն նորո-ն զար ի մարմնոյն անդի, զի ասէին. դորս յանի- ճակար մըսալ էր, և վեր երթէի չէր առեալ, ոչ ներ մի դիպեցա- երթէի, և ոչ այլոց զինո- խոցեալ է զդա: Բն կ'էսի յառնելոյ անն ո-նէին նմա, մինչ և զԳլո-նն անդէն ի կոճեղն կարեալ կցեցին և Հանին Եդիս ի ցանիսն աշարակի միոյ, ասէին թէ վասն զի այր խաջ էր, առելի իջանէն և յարո-ցանէն զդա:»¹³⁰ Բար Եզնիկի խօսիւրո-ն Առլեղները աստո-ածներո-ն շրջանին միայն (Götterperiode) լիզելով կենդանութի-ն կո- րային պարերազմի մէջ մեռնողներո-ն, մինչդրեւ Փա-սրոս Մո-շեղի դեպիով Հակաո-ակը կարծես Հասարաբել կ'ո-սէ: Սակայն սոյն Հակասո-թի-նը պարզ երե-թական է. ժողովո-րդը Հա-անօրէն Առլեղներո- լիզելով յարո-թի-ն առնո- միայն մէկ դեպի Գիրկը, բայց մի-ս կողմանէ նոյնին վերսորին կրկնո-ելո- Հնարա-որո-թեան ալ կը Հա-սրար, ինչպէս Մո-շեղի դեպիը կը ցո-ցընէ. որո-ն իրապէս պարաճած կամ շարաճած ըլլալը ի Հարկէ մեր խորոյն Համար կարե-որո-թի-ն չո-նի: Ամէն պարագայի մէջ թէ՛ Եզնիկի և թէ՛ մանա-անդ Փա-սրոսի խօսիւրէն բացայայտ է, որ Հայ ժողովրդական ատասպելաճայեցիը Առլեղներէն լիզո-ելո- և յարո-թի-ն առնո- Համար իբր պայման սովորականէ դորս դի-ցազնութի-ն և խաջո-թի-ն կը պաճանջէր: Անոր Համար վարաճ էմ, որ Արայի մասին՝ բացի Համիրամի դեմ մղած պարերազմէն, որի խաջագործութի-ններ ալ կը պարմո-նէին ժողովրդեան մէջ, զորոնի Համիմարական փնտ-թեամբ մակնբերել միայն կրնանի ատ-անց ճշդելո- և բնորոշելո- երջանկո-թի-նն ո-նէնալո-: Յո-նական

¹³⁰Փ. Բո-ւ, էջ 244-245:

Հերակղէսի մաճն ալ եղերական էր, քայց իր աստուածային ծագման և գերմարդկային վաջոթի-ններոն Լամար աստուածներոն կարգը կը դասուի ժողովրդական աստուղէլէն: Այսպիսի էին նաև Ոսիբիս, Բալդր և որիշ նմաններ, որոնց մասին Հոս մանրամասնութիւններոն չենէ իջնար, քանի որ յաջորդ գլխոն մէջ անոնցմով արդէն պիտի պատշտուին:

Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր միանգամայն վաջ որորդ մը. Գիցաբանական աշխարհի մէջ այս երկոն գաղափարներն իրարմէ գրելիւ անբաժին էին. և որորդ Հերոսը ունէր նաև իր շոնը: Որորդ Որիոն իր շան (= Շնիկ աստղ օգնութեամբ կը Հաւաթէր Բազմաստղաց կոսանները կամ ըստ որիշ ցարբերակի մը թռչունները:¹⁷¹ Շոնը ամենամարտիկ ընկերն էր նաև որորդ Արայիսի, որոն նոյն իսկ կը պոռուէր: Սակայն Յոնաց ժողովրդիս ամենէն աւելի Արէսի աստուղէլին մէջ աստղեցիկ դերով մը վայելած ըլլալ շոնը, որ մանաւանդ Պեղոսիսի մէջ աստուածայն, պոռուող անասուններոն գլխաւորներէն էր և անոր նոյնրոնութիւն: Արէսի շները ըստ աստուղէլին անոր ամեն որորդութիւններոն և պարտապահներոն կը մասնակցէին, մէկ խօսքով՝ Արէսի աջ քաշոնէն էին անոր Լամար աստուածայն վաճախին վրայ անպակաս էր նաև շան պարկերը:¹⁷²

Մաճոնան ցեղացիներ շոնը աւելի խորշելի էր մարդկան, ասոր Հակասակ որսի շոնը անոր ընկերն ու բարեկամը: Երկոնքն միջև եղած յարաբերութիւնն այն աստիճան տերտէր, որ մեռնող որորդին Հեթ շար անգամ անոր շոնն ալ կը թաղէին, որպէս զի անգարամերի մէջ աստուղ օգնականի շմայ: Յոնացած է, որ Լիդոնանիայի մէջ մեռելին Հեթ թաղող շոնը որսի շոնն էր:¹⁷³ Հեթաբար կարծեմ շար աւելի բնական է և իրաւացի Արալեցիներն իրենց պարագայման ամենակարգ բնական շրջանին որորդի և վաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ Լամարիւր վան թէ Արայի մաճոնան Հեթ միայն յարաբերութեան մէջ դնել: Պարզապէս յայտնի էն. նախ որորդի շան ցեղացիներ աւելի Հին է վան մաճոնանը. երկրորդ դոնա Հանելով պարական և որիշ վանի մը ազգերոն ըմբոսնամը, մաճոնան ցեղացիներով շոնը աստ Լամարակ աճ ազդող շար էակ մը ըմբոսնացած է, որ իր էութեան ամբողջ չգրոմով և բնութեամբ մարդոն աստական կեանքը ոչնչացրնող կամ գելն ոչնչացրելոն նպաստող է աւելի վան զայն պաճապանող և երբեմն նաև բոժող, ինչպիսի է որական շոնը ըլլալ այն իրական կամ դիցաբաններն ըմբոսնացած: Սպարի իր ցրտոջ Լամար և երբ Հնարաոր ըլլար, կը մեռնէր նաև իր ցրտոջ Լամար: Այս է պարզապէս, որ մեր Արալեցիներն իրենց պաշտօնով վանի որ մեռած Արայն անգարամերէն վերստին կեանքի աշխարհն կը բերէն, մաճոնան ցեղացիներով ճոխացոնած ըլլալով Հանդերձ միշտ բարի և երկնային էակներ նկարագրած էն: Այս կը ցեղանոյն նաև վերագոյն իմ կողմանէն Հրապարակոնած պոյսի մը շնիկներէն, որոնք թէ՛ բնութեամբ և թէ՛ իրենց կարարած պաշտօնով՝ ամենին ցարբերութիւնն շոնին Արալեցիներէն: Անոնք ալ երկնային բարի շնիկներ էն և մասնակցող իրենց որորդ Հերոսին ամեն վաջագործութիւններոն, պոր և ամենէն վերջը կը կենդանացնեն անոր շրջաններն վախելով, վերիներն լիւլելով և բոժելով:

Այս երկնային շնիկներն երբ արդեօք լիւլելոն և լիւլելով բոժելոն և յարոնութիւն պալոն ցեղացիներով օժտուցան: Աճա կարևոր Հարցը, որոն լոժոնմը այնչափ ալ ցրտին չէ, ինչպէս կարգ մը Հայ Գրագիրներ իրենց վանի մը թոնցիկ ակնարկութիւններով կարծել կոն քան: Հիներոն ծանօթ էր արդէն թէ «շները

¹⁷¹Սրոնի ծագում և Գիցաբանութիւն, էջ 307-308:

¹⁷²Pauly 3, S. 1480.

¹⁷³Zeitschrift f. Volkskunde, S. 368. Grimm, Verbrennen der Leichen, Kl. Schr. 2., 286.

Լիպեւոյ՝ վերիւրը կը բոժեն,¹³⁴ Էլիանոս կ'ըսէ՝ «վերա-որո-ածները (= շներ) զիշի փոխարեն իրենց Լիպոն ունին, որով վերա-որո-ած մասը Լիպեւոյ՝ վերադին կ'առողջանան»¹³⁵։ Շները կը բնային նաև որիշներուն վերիւրը Լիպեւ, ինչպէս յայտնի է Պո-կասո- Լե-գրարանին (Ժ.Ջ. 21) աղիւսի Պապարոսի առակէն։ Սակայն Հակոբակ իմ ամեն ջաններոսն և պրպրո-մներոսն անկարելի եղաւ ապա մը գրանել կամ կրօն մը բացի Հայկականէ, որոնք մէջ շները Լիպեւոյ՝ կենդանո-թի-ն ցան զիւրի մը կամ մեռած ասոր-ծոյ մը։ Միայն վերագոյն յիշո-ած Ոսրիսի զեպիւր թերևս քկար կոո-ան մը ԼԼայ այս քեակէքով։ Բասմաջեանի որիշ առ-թի-ը ասած թէ «Մարդո-կ իրեն Հեթ-որդ շորս շներ ունէր, որոնք կ'անո-անո-են կենդանացո-ցիշ զիւրականց»¹³⁶։ Լոկ անշնական էն թադրո-թի-ն է, վասն զի իսկ արշանագրո-թի-ններո- զիւրականերո- կենդանացընողը Մարդո-կ է և ոչ թէ իր Հեթ-որդ շները։ Եթէ միք զիւրի Baudissin, որ սեմական Հնո-թեան Հարցերո- մէջ արՀամարՀեթ Հեթ ինական-թի-ն չէ, արշանագրո-թի-ններո-ն Մարդո-կին քո-ած «muballit-miti» մակդրին առաջին և սովորական իմաստն է բժշկել, բոլորովին երկրորդական է՝ մեր իմաստով «կենդանացընել, կամ յարո-թի-ն քալ»¹³⁷։ Որեմն շներո- Լիպեւոյ՝ յարո-թի-ն քալո- երևոյթը կը մնայ առայժմ զո-ք Հայկական։ Եյոս- Հանդերձ երևոյթին ազգային նկարագրին սկզբնական-թեան վրայ կը դարակո-սիմ և այս իմ դարակոյսա ա-եթ ևս կը զօրանայ, եթէ նկարողո-թեան առնո-նք մանա-անդ Պղարոնի Լրայի մասին ունեցած Հարո-ածը, որ Լրայ կը կենդանանայ այրո-եյո- Համար փայտակոյրի վրայ դրո-ած արէն. Հոն Լրալեպներո- յիշարակո-թեան Հեթի անգամ չկայ, մինչդեռ եթէ ծանօթ ԼԼար Պղարոնի այսպիսի Հեթիւրիական երևոյթ մը, ինչ պարճառ ունէր զայն շիշեթ- և կամ առասպելին բոլորովին որիշ գոյն մը քալո-։ Պղարոն ճանչցողի մը Համար շար անՀա-անական է այսպիսի էն թադրո-թի-ն մը։ Կը մնան այժմ երեք Հնարա-որո-թի-ններ. կամ Պղարոնի գիտցածը Լրայի առասպելին որիշ մէկ դարբերական էր, կամ օրար դարբ մըն էր Լրալեպներո- առասպելը՝ յեթոյ միայն Լրայի ա-անդալեպին մէջ և կամ թէ Լրայ Պեղեցիկ ունենալով արդեն իր դրական շները անոնք զարերո- ընթացիկ Լրալեպներո- նկարագրին սրացան Հայ Հողին վրայ զօրո-թեամբ զարգացման ներքին յառաջարո-թեան (Prozeß) մը։ Եռաջին Հնարա-որո-թի-նն էն թադրելո- բա-ական պարճառ մը շո-նինք, իսկ վերջինն՝ ինքն իր մէջ անՀա-անական չը ԼԼալոյ՝ Հանդերձ զո-արա- թէ քեզի ունեցած ԼԼայ առանց արդարին ո'րեւէ ազդեցո-թեան։ Եյո սեղմո-մը արիւրո-ած էմ ընել նկարելով գլխա-որաբար Հայաստանի զիւրի ո- շրջակայ ազգերը, որոնց Հարա-այիններո-ն վով մասնա-որապէս շան պաշտօնը Հեթ-ց ի վեր բա-ական դարձո-ած էր։ Եզդեցո-թեան քեակէքով Համեմաքական առաջին կոո-անն կո- քայ մեպի Բասմաջեան իր՝ վերը արդեն վանի մանգամ յիշո-ած գործին մէջ։ Թէ- Լոն թարգմանո-ած սեպագիր երկո- արշանագրո-թի-ններէն չէ կարելի այն եպրակացո-թի-նն Հանել, ինչ որ ինքն իսկ Բասմաջեան փորձած է, բայց և այնպէս երկո-վն ալ կրօնապարմական թանկագին յիշարակարաններ են, որոնք մեծ Լոյս կը սփռեն յառաջակողմէան Լոյսի մէջ դարձո-ած շան պաշտօնին և միջնորդաբար նաև Լրալեպներո- Հարցին վրայ։ Պրական աղբի-րները Լրալեպներո- վանի՝ ԼԼալը չեն յիշեր բայց միայնորո-թեան

¹³⁴Bochart, Opera omnia, 1., Index p. 72.

¹³⁵Ael. De Animalibus 8, 9.

¹³⁶Բանասէր 1903, էջ 238:

¹³⁷Adonis, S. 313, 315, Ժն. 2 և 317-324.

արժանի երևույթ մը չէ՞, երբ մեր Հրա փարակած զբոյցին մէջ՝ Հերոսին ընկերացող շնորհները շորս են, ինչպէս շորս են Մարդո-կի շնորհները Լյա Հարցը թերեւս աւելի Հերթադրական դառնայ նորերս գրան-ած երկո- արշանագրո-թի-ններով, որոնք Մարդո-կի դիպաբանական անշնո-որո-թի-նը թուորովին անակնկալ փաստադրով կը ճոխացրեն և Բաբելոնի մէջ անոր պարո-ոյն Համար նոր փարո-յ առ-թի- կարարո-ած Հոշակա-որ փոխադր-թի-նները աւելի Հասկնալի կ'ընեն մեզի:

Նշանա-որ ասոր-բաբելազէց *Zimmer* գերմանացի գիտնականէն գրան-ած առաջին արշանագրո-թեան Համաշայն¹³⁸ Բել-Մարդո-կ Լեո-ան Երեմ¹³⁹ այսինքն ասնդարամեցի մէջ կը թոնո-ի, զգեստներէն կը մերկացո-ի, կը դադար-ի, կը յաղկո-ի և յետոյ մինչ Լեո-ան աշխարհին մէջ կը բանարկո-ի: Լսոր վրայ վաղ փին մէջ (Բաբելոն) ասորարամ-թի-ն կը ծագի, Բելի կիներ Բելոյի Լեո-անի ասոր-ածներո-ն դարձած կ'աղաչէ, որ Բելի դարձեալ կենդանո-թի-ն փան: «Ո՛ր եղբայր իմ, եղբայր իմ» ըսելով կ'ողբայ, զինքը և կ'իջնայ մինչև ասնդարամեցի: Լեո-անի վերջը Բել Լեո-ան Երեմէն դո-րս ելլելով դարձեալ կենդանի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն յարո-թի-ն կ'առնո-: Լեո-ան Բելի այս աղարո-թի-նը, ինչպէս նաև աշխարհածնո-թեան շրջանին Տիմարի դեմ փարած յաղթանակը մշտնջենա-որելո- Համար էր, որ Բաբելոնացիները ամէն փարի Նիսան ամսոյն գիշերահա-ասորին նոր փարո-յ փոքր կը կարարէին, որ միջոցին Հրապարակա- կ'երգեցո-էր նաև ի պարի- Մարդո-կի յորինո-ած աշխարհածնո-թեան գեղեցիկ երգը, կը փառաբանէին անոր վաջագործո-թի-ններն, մեծանշո-թի-նն ո- մարդասիրո-թի-նը, զորոնք դերասաններն ալ կը ներկայացընէին:

Երկրորդ արշանագրո-թի-նը ընդարձակագոյն է փան առաջինը: Լսոր մէջ բաբելացի իմաստո-ն մը Հին Արարականի Յոբին պէս կ'ողբայ իր բարոյական և ֆիզիկական խեղճ և Հի-անդագին վիճակը. ընդարձակօրէն կը նկարագրէ մանա-անդ իր զանազան Հի-անդո-թի-նները, որոնք զինքն մեծ-ան դո-րո- Հասցո-ցած են եղեր: Յետոյ կը նկարագրէ իր փրկո-թի-նը: Մաճո-ան գեղին եղերէն, ո-ր մարդիկ կը դադար-ին, Մարդո-կ արկո-թեան նշանը իր ճակրէն կը արբէ և զինքը կը խլէ ասնդարամեցի պէտքի շեղէն, որ պարարտար-ած է եղեր զինքը մեռելներո- գեղը ներելո-: Լսոր Համար իմաստո-նը Մարդո-կի շնորհակալո-թեան զոճ մը մարո-ցանկէն վերջը փառ-որ ինչոյ՞ մը կո- փայ Բաբելոնի բնակիչներո-ն, որոնք փրկելով որ Մարդո-կ մաճամերջ վիճակէն Հանած և թուորովին առողջացո-ցած է իմաստո-նը իրեն Հեց կը փառաբանեն Մարդո-կի և անոր փրկնող Մարբանիսո-յի (= Բելոյի, Իշդար) մեծո-թի-նը, և ասոնք միայն թուոր ասոր-ածներո- մէջէն կարող են եղեր մեկը մաճո-ան աշխարհէն կենդանի աշխարհը բերել և գերեզմանէն յարո-ցանկէլ:¹⁴⁰

Ինչպէս կը փանո-ի, միայն մէջ յարո-թի-ն առնողը Մարդո-կ է և այն իր կնոջ օգնո-թեամբ. երկրորդին մէջ ինքը Մարդո-կ յարո-թի-ն կո- փայ, ո-ր իրեն գործակից է նոյնպէս իր կնոյն: Խօսք չկայ ամեն-ին շորս շներո- մասին, որ անկարելի էր, եթէ անոնք Մարդո-կի յարո-թեան գործին մէջ ո-ր և է դեր մը կարարած ըլլային: Նոյնպէս երկրորդ արշանագրո-թեան բացայայտ է, որ Բաբելոնացի Մարդո-կ գերեզմանէն յարո-ցանող կամ «կենդանացո-ցիչ դիակնից» անո-անելով չի Հասկընար այն, ինչ

¹³⁸ ZDMG. 1922, էջ 52-53.

¹³⁹ Լսոր-բաբելացի ասնդարամեցի Լեո-ը աւելի Միջագետքի Հի-անդո-թի-ն-արեմո-թեան կողմերը կը փնտրէին:

¹⁴⁰ Zimmer, Zum Neujahrsfest 2., Berichte über die Verhandlungen der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1918, Heft 5. Հմմտ. նաև ZDMG. 1922, էջ 48-50.

որ Բասմաջեանն կը Բաղլայ ընդունել և մենի ամենին առ Հասարակ կը Հասկընանի: Ուրեմն Baudissin լինելի իրաւունք ունի, երբ կ'ըսէ թէ Բաբելայցիները այսպիսի Բաղլայոր-թիւններով աւելի «Բժշկել» կը Հասկընային:

Հնով որսորդ աստուած մը կը ներկայացոյն նաև ասորէսական արշանագրոթեան մը վրայ,¹⁴¹ Բաղլայ թէ Հոս ալ յարկապէս ինչ պաշտօն ունէր շոնը, նոյնպէս կը լուր արշանագրոթիւնը: Լեւի որոշ էն ասորական քեղեկոթիւնները: Բայ Լեւ-Նադի¹⁴² շոնը Խառանի մէջ կը պաշտօնէր և անոր պահալ կը մարտնչանէին: Չայս կ'անարկէ անշոշաք Յակովբ Սրճեցին, երբ իր կոտորէրոթեմ գրած մէկ քաղին մէջ «շներով քէր մը»¹⁴³ կը յիշէ իբրև աստուած Խառանի: Սոյն աստուածը ոմանի¹⁴⁴ ասորէսական որսորդ աստուածոյն Ըւր կ'ուզէ նոյնպէս, զոր Տակիդոս¹⁴⁵ Հերակղէս կ'անուանէ: Եթէ այս Համեմարոթիւնը ճիշդ է, այն արեւ որոշ շափով նմանութիւն կայ նաև այս Հերակղէսին և Պղարոնի Երային միջև, զիսն զի ինչպէս որ Պղարոնի Երան փայտակոյրին վրայ դրոթած էր այրոթելոթ Համար, այսպէս ալ այս ասորական Հերակղէսին քօնին, փայտակոյր մը կը կապմոթէր և անոր վրայ Հերակղէսի պարկերը կ'այրէին:¹⁴⁶ Եւս արարողոթիւնը Յոյներոթն ինով մնացած է մինչև այսօր և կը կարարէն սովորաբար Յովհ. Մկրտիչի քօնին օրը: Մարտորոթեան արժանի է նաև այն պարագան, որ շնասէր և շնապաշտ Խառանի մէջ կը պաշտօնէր նաև Թամմոթ և անոր պաշտօնը ըստ Լեւ-Մաթիւ¹⁴⁷ Բաղլայայ ղկայոթեան մինչև Բրիտանիէ վերջ 10^{րդ} դարը չէ մարած եղեր:

Լեւի նշանաոր էր շան յարգոթիւնը Փիւնիկեցիներոթ ինով: Լագո-Լապիոսի նոթրական կենդանին էր այն, նր օջերոթն Ըւր Բաղմոթեամբ կը Բոթանոթէր աստուածոյն քանարին մէջ: Հան և օջին աստուածոյն նոթրական ըլլալոթն պարճաններէն մէկն ալ թիւր և այն էր, որ ինիւր Բժիշկ էր միանգամայն իբրև աստուած, իսկ շոն և օջ Բոթիշ զօրոթիւններոթ կրողներ: Հան մասին ըսածս աւելի իմ մակաբերոթիւնն է, իսկ օջինը արդէն Հանրածանօթ է: Հնագաթիւ կամ շնասրահ անոթամբ քեղ միակ կար, որ կը պաշտօնէր ըստ Լեւի¹⁴⁸ փիւնիկեան Հերակղէս, որ փիւնիկեան Էշմոն-Լագո-Լապիոսի Ըւր նոյն է: Bochart¹⁴⁹ կարծիքով Լագո-Լապիոս անոթնը յառաջ եկած է ܒܠܕܝܢ = Բշ-Վալիպի, այսինքն, մարտաշոն: Եւս մէկնոթիւնը կրնայ ինդրական ըլլալ, սակայն Փիւնիկեցիներոթ ինով ասանդոթիւնն մը կար, որոթն Համաշայն Լագո-Լապիոս շան կարով անած ոթ մէջցած է:¹⁵⁰ Լագո-Լապիոսի առասպելը մեկը Համար անոթ աւելի Ըւրաթիւրական կը դառնայ, որ այն ևս Երայի պէս Լարարի (= Համիրամ) դիցոթ-Ըիէն Ըւրապիոթեւով կը մեռնի և յետոյ նոյնպէս դիցոթ-Ըոյն օգնոթեամբ կը կենդանանայ: Մինչև անգամ դիցոթ-Ըոյն նոթրոթած դասակարգ մըն ալ կար, որ ܒܝܕܝܢ = Վեւապիմ,¹⁵¹ այսինքն շներ կը յորջորջոթէր, որոնց պաշտօնը սակայն վերջին ասորիսանի պիղծ էր և անբարոյական: Փիւնիկեցիներոթ

¹⁴¹ Gazette Archéologique 1879, էջ 178.

¹⁴² Հմմտ. Fibrist, Հրդ. էջ 326:

¹⁴³ ZDMG. 29, S. 110.

¹⁴⁴ Revue d'Archéologie 1, 227-228.

¹⁴⁵ Annal. 12, 13.

¹⁴⁶ Clemens Alex. Recognit. 10, 24.

¹⁴⁷ El-Maqrissi. (Jhwolsch 2, 604, 607 ևն):

¹⁴⁸ Wachsmut, Athenaeus 1, 461.

¹⁴⁹ Opera omnia 1, 663.

¹⁵⁰ Լագո-Լապիոս. De falsa religione 1, 10.

¹⁵¹ Orelli, Religionsgeschichte, 1, 264. — Հմմտ. նաև Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1885, № 86.

շներո- այս յարգո-թիւնը պարաժո-եցա- մինչև Կարգեդոն և Սիկիլիա. վերջնայն Եդրանոս աստ-ժոյն ծառայո-թեան մէջ կային 1000ի շափ շներ: Հոս յիշենք նաև եգիպտական Ընո-թիւ Ըոգիները աստ-արամեայ ատաջնորդոց աստ-ածը, որ շան Գլխով կը ներկայացո-եր և աստ-ածն էր Գլխա-որաբար Սի-նոպոլիսի (= շնափաղափ), որ նաև իրական շներ կը պաշտո-էին: Հո-նը կը պաշտո-էր նաև Սի-թիայի մէջ և ըստ Պլինիոսի «անոնց իագա-որն էր, որոն- շարժո-մներէն իագա-որական Ըրամանները կը գո-շակէին»¹⁵²»

Թագա-որական քան կամ իշխանո-թեան Հեթ շո-նը աղերայի մէջ դնելը, մանա-անդ երբ խնդրը արդարեւ կարգի դեպքերո- կամ նշանա-որ դեմքերո- և դի-ցալներո- վրայ է, Հայո-ազի-ցի երեւոյթ մը չէ մարդկային ատաաղելակալմիկ իրականո-թեան մէջ: Ըյապէս ըստ պարական ատաաղելակալմիկ Սի-րոս Սէթ իր ընկեցիկ եղած միջոցին շնէ մը կը դի-ցո-ի, մինչև որ Հոգի- մը զինք Գրնելով իր կնոջ ատանջին խնամքին կը յանձնէ: Հոգովմեական Ումոս և Ռոմո-լոս երկո-որեակներն ալ ընկեցիկ կ'ըլլան և կը դի-ցո-ին Գայլէ մը՝ որ Հոս նախական շան փոխականած է, և յետոյ Հոգի-է մը կը Գրնո-ին և կ'որդեգրո-ին: Հոգովմեական և պարական այս երկո- ատաաղելներո-ն զարմանալի նմանո-թիւնը ակնյայտի փաստ է երկո-վին ալ Հասարակաց բո-նէ մը ծագելո-ն, որոնք իրենց պէսագծերով շատ ա-ելի Հին են վան Սի-րոս և մինչև իսկ Ռեմոս և Ռոմո-լոս, վերջիններն էլէ երբեք Գոյո-թիւն ունեցած են: Հերոդոտոսին ըսածը թէ Սի-րոսի պարմո-թեան մէջ շան դի-ցո-ման ատաաղելը Հոգի-ն կնոջ անո-նէն ծագած ըլլալո- է, որ Սպարկոյ, յո-ն. *Kyno* կը կոչո-ի եղեր, իր անջնական մեկնո-թիւնն է Հա-անորէն: Ըյապիսի անջնական մեկնո-թեան մը էնթարկո-ած է նաև Հայ Սանարո-կի մանկո-թեան մասին Հի-սո-ած Ժողովրդական Գեղեցիկ ատաաղելը, որ շան նկարմամբ նոյնպէս շատ կարե-որ ակնարկո-թիւն մը կայ, բայց Խորենացին մեկնել ո-ւղելով Հիմէն խանգարած է ամբողջն ալ: Հոս յառաջ կը բերեմ խնդրոյ նի-թ Հայո-ածը. «Բանդի յա-ո-րս ճմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայոս վոյր Ըբգարո- Ը-գէ պարաճէ բոյ ի Լերինս Կորդո-աց, ցրո-եաց զամենեւեան մորինն, մինչ ոչ Գրեալ ընկեր զընկեր ընդ որ վարեցա-: Իսկ դաճելին նորա (Սանարո-կոյ) Սանոպայ, վեո- Բի-րարեայ Բագրարո-նոյ, կնոջ Խորենայ Ըրծրո-նոյ, առեալ զմանկն, վանդի քոյայ եր, եդ ի մէջ սրեանց ի-րոց, մնալով ի ներքոյ յնանն զերին ար-ս և զերին Գիշերս: Ջորմէ ատաաղելաբանեն, էլէ կենդանի իմն նորաճրաշ ապրիակ յաստ-ածոցն ատաղեալ՝ պաճեր զմանկն: Բայց որչափ մեկ եղաք վերաՀասո- ալայէս է. շո-ն ապրիակ ընդ խնդրական լեալ պարաճեաց մանկանն և դաճելին: Երդ կոչեցա- Սանարո-կ, ի դաճելէն զանո-անակոչո-թիւնն առեալ, որպէս թէ ցո-րք Սանոպայ»¹⁵³»

Ինչպէս կը արեւո-ի, Գերմարդկայինն ո- արդաբանակներ ամէն Գնով ատաաղելներո- և զրոյցներո- մէջէն դո-րս վարելո- յգրո-մը Հոս ալ ակներ- է: Ընոր Համար Խորենացոյ «եղաք վերաՀասո-»ին այնչափ նշանակո-թիւն քալո- չէ: Բայ Ժողովրդական ատաաղելային կապած չկայ, որ այն «նորաճրաշ ապրիակ կենդանին երկնային շնիկ մըն էր, որ աստ-ածներէ կ'ատաղելո- յի-նէ և բժէ ծանր արկածի մարմնո-ած արվայամանկը պաճեանելո- Համար: Հետեւեալ «ընդ խնդրական լեալ (շո-ն) պարաճեաց մանկանն» Հայ Հերոդոտոսին յա-ելո-ածն է, ինչպէս նաև Ըբգարո- Ը-գէ վոյրը և դաճելին Սանոպայ անո-նը, ո-ակից իբր թէ ծագած ըլլալ Սանարո-կ անո-նը: Հայ Հա-անական է, որ ատաաղելը կ'ամ ինչինն իսկ Սանարո-կ

¹⁵² Lib. 6, c. 30.

¹⁵³ Մ. Խոր., Տփղիս 1913, էջ 160-161:

անո-ան ժողովրդական սրտ-գաճանո-թեանն առած ըլլայ իր ծագոմբ — և այս պարագային Սանսարո-կ պիտի նշանակէր «շնե ցրո-ած կամ պարգե-ո-ած» և կամ ուրիշ չի-ի քակ արդէն Գոյո-թի-ն ունեցող առասպելը Հի-սո-ած ըլլայ յետոյ Սանսարո-կի կեանքին Հե-ր առ-ի-ն առնլով թերեւս դարձեալ Սանսարո-կ անոնը:

Ը-է-լի մեծ նշանակո-թի-ն ունեցած ըլլալով — է շո-նը Լըրա-ալ դայ առասպելին մեջ: «Ջրո-ցէն պատմե և պատ-ո-նի, կըսէ Խորենացին,¹⁵⁴ եթէ արգելեալ կայ յայրի միոմ կապեալ երկաթի շղթայի-ի և երկո- շո-նի Հանապալ կրծեւով պղծեալան, ջանայ ելանել և առնել վախճան աշխարհի, այլ ի յայնէ կոտորակո-թեան դարձնայ պարանան, առն, կապանի:» Սանսարո-կ վարդապետ ա-է-լի ևս կը բնորոշէ շնե-րը ճոխացնելով պանոնի այնպիսի գծերով, որոնք Լըրայի առասպելին քակակցող ևս Հե-րա-կլի-դական կը դառնան: Խորենացոյ պէս ինքն ալ կը յիշէ երկո- շնե-ր, բայց «սե- և աղիքակ, որ յար լի-դ ուն պկապան նորա»,¹⁵⁵ այսինքն Լըրա-ալ դայ: Ջառնի Սանսարո-կ վարդապետ նաև յայտնադէմ թարաւել կը կոչէ: Ի Հարկէ քակ-ի-ն անսարգ կը մնայ¹⁵⁶ թէ Լըրա-կըն-երո- Հե-ր այս նոյնացոմբ ինքնին իսկ մարեմագրէ-ն է թէ ժողովրդական Հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս նոյնացման մեջ խոր իմաստ մը կայ: Մեր Հրապարակած պրոյցին շորս երկնային շնիկներն ալ ակոտնեւով Հերոսին մարմնոյն մեջ մտած մալը կը կորեն և վերել կը լի-դեն:¹⁵⁷ Սանսարո-կ մի-նոյն ասոր-ածալ գի շնիկներն են ուրեմն երեք դեպքերո- մեջ ալ, ի Հարկէ իբրեւ քակագիծ (Motiv) յարմարցո-ած ի-րաւանշի-ր առասպելի նկարագրին, բովանդակո-թեան և դարերո- ընթացիկն կրած փոփոխո-թեան: Ըյս կարծեմ մասնա-որակեալ Լըրա-ալ դայ առասպելին նկարագրէ, որ ինչպէս Մ. Լե-դէ-ն¹⁵⁸ ալ մտադիր եղած է, խառնորդ մըն է երկո- իրարո- Հակոտակ առասպելներո-: Եղնիկ (էջ 104) և Եղնիկ¹⁵⁹ Համայն Լըրա-ալ դայ բարի բնա-որո-թեամբ արվայալ ուն դի-ցալն մըն է, որ մեո-ած չէ, այլ վիշապներ Մասիսի վրայ կապո-ած և շղթայո-ած և օր մը շղթաները խորքակելով աշխարհին պիտի քրե- եղեր: Սման ա-անդո-թի-ններ կան նաև Եղե-կանդը Մեծի և Փրե-դերեկոս Բարբարոսայի մասին: Ըսոր Հակոտակ ըսոր ժողովրդական առասպելին Լըրա-ալ դայ նաև դե- կանո-անո-ի.¹⁶⁰ և երբ դարձնենք «յա-ո-ր միաշաքա-ոջ երկոյ կամ շորիցս բանին պալն», որպէս վի Լըրա-ալ դայ շղթաները պարանան և ապաքելով աշխարհի չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային Լըրա-ալ դայ իրօք դի-ական է և նոյն պարական ԴաՀակին, յո-նական Տի-փոնին կամ գերմանական Լոկին Հե-ր վերջինս շար քեղ-եր արդէն ասորանայի Հե-ր նոյնացո-ցո-ած է:¹⁶¹ Խորորդո-ր ալ շղթայո-ողը ասորանան է, որ կը ջանայ ամեն գնով ապաքիլ և աշխարհին վերջ քալ:

Սկարագրի երկո-ո-թի-նը կը քակո-ի նաև վրական նշանա-որ Լմիքանի վրայ, որ կը նկարագրո-ի մերթ բարի, դի-ցալն, մարդկան բարոյն Համար վիշապներո- դեմ մարտնչող և մերթ ալ փոխպոնեական Սադայ-է-լի պէս Լսոր-ծմէ ապաքամբող և անոր

¹⁵⁴ Երկո- առասպելներո- մեջ ալ շո-նը մտած է իբրեւ ընկեր դի-ցալն որորդին, Հե-ր-ա-բար նաև բարի նկարագրով է:

¹⁵⁵ Հին Հա-արդ, էջ 178:

¹⁵⁶ Համեմատական Հե-րա-պո-թի-ն [էջ 3-4] մարեմագրին կը վերագրէ:

¹⁵⁷ Հանդ. Լմ. 1923, էջ 491:

¹⁵⁸ Հայ ժող. առասպելներ, էջ 354:

¹⁵⁹ Հարցմոնի և Պարսիսանի, էջ 51. ըսոր Լե-դէ-նին սոյն գիրքը Սարգան Սարգապէր գրած է: Հոս յառաջ կը բերեմ ըսոր Հ. Ս. Լե-դէ-նին Հրապարակո-թեան:

¹⁶⁰ Խորենացի, անդ. 192. Հարցմոնի և Պարսիսանի դարձնենք — այս գործող ո-թի-նը միայն Սա-ասարդի առաջին օրը կը դնէ, էջ 51:

¹⁶¹ Mannhardt, Germanische Mythen etc., S. 86.

սարսափի կը մարնէր շարունակ շրջակայ բնակչո-թիւնը Խորհրդայն կարծիքով վերջապէս երկրին տակն է, որոնք ամբողջ ցարսափո-թիւնը բռնած է և իր ցնցո-մներէն և ըրած շարժո-մներէն կը ծագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը: Եյս պարմանալի առաստիւլաւայեացիք կը գրանո-ն մինչև անգամ Լիբիկէի շարք բնապարտ- իով:

Համերամէն վերջ Հիդար-Լիդար-այդ այս գործին մէջ յիշո-ած երկրորդ պարմանալի անշն է, որոնք պարմանալի-թիւնէն սակայն առաստիւլալայ միկ երևակայո-թիւնն Հո-ր պարտեցո-թիւնէն պէրժ և Համեմապար նախ անխառն և անփոփոխ գրեթէ անո-նը միայն մնացած է: Հո-նը երկո-ւին մէջ ալ արդէն դիցաբանական է իր ամբողջ տեսագծերովը: Գր. Տեր-Պօղոսեանի կարծիքով իւլապար Հիդարին շներէ Լիդ-Ելո-ն դիցաբանական գլխա-որ պարճառն այն է որ «Հիդարը կենդանո-յն դիւրի յետին ինկա- և կորա- և այդ անբնական մաճի պարճառով նրա Լոգին մնաց մարմնի մէջ և սրբալան արարող ո-թիւնն շարժանանալով՝ Ըերոսը յա-նրեանական ցանջանի մարմնո-եց:¹⁶⁹» Հեղեմար շները ի պո-ր տեղ կ'աշխարհին այդ անբնական վերջական վերջ ցալ՝ Ըերոսը կ'անի ի աշխարհէ բերելով: Եյս բռնապաշտի մեկնո-թիւնը Հասարակո-ած է շարք ա-Ելի անհիմն էնթատրո-թիւնն մը վրայ, որոնք Համաշայն Լոգեպաշտական շրջանին ի-րախանչի-ր ցեղի անդամները իրենց ծերերո-ն մարմնները կո-տրեն, որպէս զի անոնց Լոգին իրենց փոխանցեն և առով ըլլան շրեմարանը ցեղին բոլոր Լոգիններո-ն: Իսկ Լոգեպաշտ-թիւնն շրջանին այս դերն իբր իւր պարանշած ըլլան շներն ո- թրո-շո-նները. անոր Համար ալ շո-նը ոչ միայն Լոգեկիր է եղեր, այլ և Լոգեպո-ր: Վերջնայ իբր փապ յառաջ կը բերո-նին Լո-ալեպները: Յարգ. Հեղինակը, որ կրօնաշնական, դիցաբանական-ապագաբանական նի-թերո- շարք ալ Լո-ո-ր շեր-ար, գիտնալո- էր, որ անցած էն նախ այն ժամանակները, երբ մարդակերո-թիւնը իբրև այսպիսի ոմանցմէ բարեշրջական կարևոր պարտէ մը կը Համարո-եր իբրև ընդՀանո-ր երևոյթ մը մարդկային պարագայման յառաջարո-թիւնն մէջ: Լմենանախական բնապարտ- օր. Համար առ Հասարակ անժանօթ է մարդակերո-թիւնը, իսկ ո-րիշ ապարտ- մէջ ալ երբէք ընդՀանո-ր Հանգամանէ չէ սրացած և այլասերո-մ է պարպալեա: Երկրորդ Տեր-Պօղոսեան նոյնպէս գիտնալո- էր, որ մինչև իսկ մարդակեր ապարտ- իով շարք ցարսափո-ած սովորո-թիւնն է ցան մեկ անկի-նը կերակո-ր դնել, որպէս զի իրենց նախնիներո- Լոգինները գան ո-տրեն և զիբենի Հանգիստ յգեն: Ո-սկից կը Ըեր-ի իւր գեթ այս ապարտ իրենի վերենի իրենց ի-րախանչի-ր նախնոյն Լոգիններո- շրեմարանը չէին նկատը:¹⁷⁰ Մարդակեր ապարտ- իով երբ կայ այս տեսակետով աշխառ- բան մը, այն ալ ա-Ելի մարդո-ն միան ո-տրելով անոր Լա- յարկո-թիւններն ժառանգելո- ա-Ելո-րդապաշտո-թիւնն է և նոյն իսկ այս ընդՀանո-ր Հանգամանէ շո-նի: Եյսպիսի խախտ-ր էնթատրո-թիւններ էն նախ շան և Լո-ալեպներո- մասին ըստ-ածները. «շները ընդո-նո-մ էին յառաջ մարդկանց Լոգինները նրանց մաՀո-ան և ծերո-թիւնն ժամանակ» կա'մ պանոնի ո-տրելով կա'մ պանոնի պնելով, ոչ իւր որպէս զի ըլլան «այս իբրև շրեմարան նախնեաց Լոգիններ»,¹⁷¹ այլ որպէս զի իբրև առաջնորդ Լոգիններո- պանոնի իրենց վերջին Հանգը պարտալար ցանին: Հայոց շան պոշը կամ ոսկը բռնելով

¹⁶⁹Յո-շարչան, Սիւննա 1911, էջ 238:

¹⁷⁰Ինչպէս Լո-ալեպները Հոգեպո-ր կը կոչէ, այսպէս ալ Ըեր-Ելով Մ. Մեղեղեանի (sic) «Տորէ Լեգեղայ» կ'ընթերնո- «Լեգեղայո-րի որ պարտալար ծիծաղելի է: Տորէ արո-ածո-թիւնն մըն է և կը Համապարտանի Լոգեպաշտ- արո-ածո-յն:

¹⁷¹Յո-շարչան, էջ 237:

Ժողովրդական երդմանն ալ ուրիշ իմաստ չունի:¹⁷² Երբո՞ւմ ընողը անով պարզ ապեւ
կը յայտարարէ որ պարտաստ էմ ճշմարիտ շան յանձնել, այսինքն՝ մեռնել, եթէ ըսածս ճիշդ
չէ: Ս'եր ըսածը աւելի եւս կը լռաստորոտի ինքնին իսկ Տէր-Պօղոսեանի յատաջ բերած
ճշմարտական երգի մը մէկ ճապոտածովը, որ կ'ըսէ. «Ս'ի՛ վախնար պաճապաններից, շորս
աչո՞ր շոփո՞ր շներից: Սրանի՛ Եամային [՝ Մաճոտան աստոտած] էն պարկանոմ,
իջնոմ էն երկիր եւ պաճապանոմ էն Եամայի բնակոտեան ուղին: Սնջեցեալը լա-
կընէ, եթէ միշտ շրապէ նրանց էտիցի:¹⁷³»

Հոնը դիցաբանօրէն խնդիր մաճոտան ցեղացիներով մեայն կը մտածոտի, մաճոտան
ատաջնորդ եւ իբրեւ այսպիսի երբեմն նաեւ կը վախցոտի, քայց երբ ասոր վրայ աւելնայ
որոտորի, պարտաստ մողի եւ ճերտի ընկեր ցեղացիքը, այս պարագային դիցաբանական
շան ճգոտմն կ'ըլլայ ճերտին կեանքը պաճելոտ աշխարիլ ամէն կերպով: Ընոր
յաջողոտիքնաներոտ ամենամեծ ապրանքներն մին կ'ըլլայ այլ եւս, կ'աւարէ պինդ
կեանքի ամէն վրանգներէ եւ եթէ մեռնելոտ ըլլայ, ինչպէս Երայէպներոտ դեպքը կը
ցոտցընէ, լիպելով կենդանոտիքն իսկ կոտ ցայ եւ կամ գեթ կ'աշխարի ցալ (ճմպո-
Երցաապր, Ըմիբրան եւ):

Ար վերջացընէմ սոյն ճապոտածը Ludwig Bechstein¹⁷⁴ պոյցներոտ գրէն «Երեկ շներ»
վերնագրով պոյցը յատաջ բերելով: Պոյցը պոտոտ ցատտ մըն է ի նպատակ շան վերջին
ցեղացիին նկարագրոտած շներն ալ ինչ ինչ ցեղակցով բաաական նմանոտիքն ոտնին
Մարդոտկի շներոտն:

Հովիբ մը իր մանչ եւ աղջիկ ցող կը ճգէ ցոտն մը եւ նրեկ ոշխար ոշխարները
կ'իյնան մանչոտն, որ պաննիկ ատած կ'երթայ ճերտոտ աշխարհներ: Ճամբան իրեն երեկ
շներով օպարական մը կը ճանդիպի, որ ոշխարներոտ ճեր պաննիկ կ'ոտէ փոտանակել պո
ցողան մեծ դոտարոտեամբ յանչն կ'ատնոտ: Հներէն միոյն անոտն է եղեր «Սերակոտր
բեր» երկրորդին «Սորբէ պող պար եւ երկաթ» եւ երրորդին «Պարատե»:

Պարանեակը այս պարմանակի շներով ճամբան շարոտնակելոտ միջոցին կ'ատի մը կը
ճանդիպի, որոտն ճերը սեապգեսոր եւ կ'ատապանն ալ սեապգեսոր եւ մեջն ալ շնորճակի
աղջիկ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս սեապգեսոր է: Պարճատը ճարցընելով, կ'իմանայ
որ թագաոտրին աղջիկն է, որ աճաոտր վիշապի մը պոճ ըլլալոտ կ'երթայ եղեր:
Պարանեակը կ'ընկերանայ կ'ատիին մինչեւ ճոտն, որ աղջիկը կ'ատէն կ'իջնայ վիշապին
պոճ երթալոտ ճամբա: Ճանկարծ վիշապը կ'ոտ գայ եւ ճալիք՝ թէ իր ծածբալիք աճաոտր
երաիք բացած՝ կը պարտաստոտի աղջկան վրայ յարչակել, պարանեակը կ'աղաղակէ
«Պարատե» եւ շոտնը կը ցարկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ պայն պարատ պարատ
կ'ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ոտաիոտեանն ինքն իրմէ ելած՝ պարանեակին ոտիք կ'իյնայ
ինդրելով որ իրեն ճեր իր ճորը թագաոտրին գայ: Պարանեակը սակայն կը խոտրանայ
երեկ ցարիէն մեայն իրեն այցելելոտ եւ վիշապին ալոտաներէն շ ճապոտած կը մեկնի
ճերատոտր երկիրներ: Երեկ ցարիէն թագաոտրին մայրապաղատիք գալով՝ կը ցեանէ, որ
մեծամեծ ճանդիոտեաններ կը կ'ատարոտին եւ երբ պարճատը կը ճարցընէ եւ կը լսէ,
որ թագաոտրին աղջկան ճարանեկն է եւ թէ կ'ատապանը իբր սպարիշ աղջկան փեանն
պիպի ըլլայ, բարկոտեանն իսբեբայ է ան մարդը, կ'աղաղակէ, որոտն վրայ խաղիին
պաճապաններէն կը բոտոտի եւ երկաթապար դոտներով բանը կը ներոտի: Իր աճագին
ցատերոտն մեջ իր շներոտն վնկվնկոցը լսելով՝ կը պոտայ բարչրայայն «Սորբէ երկաթ ոտ

¹⁷²Միքիլար Պօշ. Աղարշապար, 1880, էջ 51:

¹⁷³Յոտարչան, էջ 235:

¹⁷⁴Հրդ. Ludwig Richter, Leipzig 1877, էջ 177-180:

պող պապ» իրօժ ալ այդ անոնով շոնը անմիջապէս կը կոտորէ դոստը, կը մղեն ներս և շղթաները խաթնելով կը կտրէ և յետքերը կ'ապարէ: Անոնք ըլլալուն «Արեւիկոն թեր» կը պոսայ և միւս շոնը շոնով արեւոյ ճրամանը կը կտրարէ, թերեւով ուսածը անյետոյով մը ի միասին, որոնք վրայ թագաւորական թագը Հիւսնած է եղեր: Շոնը պայն պարպած է եղեր թագաւորին աղջկան յետքէն, որ իմանալով թէ իր ապարիշը եկեր է, Հօրը կ'իմացնէ զաղ արեւիկոն և անոր Հէր կ'ամոսնանայ:

Դիցաբանական շոնը սպրդած մտած է նաև Քրիստոնէոս-թեան սեմովէն ներս և Հոն ալ իր որոշ դերը կատարած է ժողովրդեան աւելորդապաշար խաւերոս վրայ: Այս արեւելեան շար Հեղափոխական նորոթիւն է Հին յոշադրամ մը, պոր Աթենքի Համալսարանի Պրոֆ. Գարուրիտիս 1933ին Նիկոմեդիայի Վալի Նոսրէթ փաշայի բրած աղջկոն-թեան միջոցին անոր դրամներոս մէջ գրած և նոյն ցարին ալ Հրապարակած է:¹⁷⁵ Յոշադրամին երեւին կողմը ներկայացոսած է շնագլոս մարդկային անշ մը և ցահը գրոսած Γαβριήλ ó ένδοξος, Μιχαήλ λαμπαδοῦχος, βοήθει, այիննէն փոսսոսոր Գաբրիէլ և ջաՀակիր Միխայէլ, օգնեցէ՛ք: Այս գիտը թէ՛ քրիստոնէական արոտարին և թէ՛ միանգամայն ատասպելադիրոթեան Համար թաակն նշանակալից և եղական երևոյթ մըն է: Որշար ինքի ծանօթ է, ամբողջ քրիստոնէական Հոս-թեան մէջ թացի Ո. Քրիստոսի գրեւ չկայ սորթ մը, որ շնագլոս ներկայացոսի: Քրիստոսի նկարամաթ եղած այս ցարօրինակ մարաւայեացին իսկ իր ծագոսմով չեմ կարծեր թէ դիցաբանական ըլլայ, ինչպէս Գարուրիտիս կը պնդէ:¹⁷⁶ Թացի անկից, որ սորթին կեանքին մէջ շան ցրեագծերով ո՛րեւ դիցաբանական նշան մը չկայ, թուոր վկայաբանութիւններն ալ միաթան կը վկայեն թէ սորթը արարտոյ կարգի ցրեղ և թարթարոս ազգէ ըլլալուն Համար յարկապէս շնագլոս յորջորջոսած է. և թէ Հոս-թեան մէջ ինչ ինչ թարթարոս ազգեր յոյներէն շնագլոս կ'անոսնոսեին ան ալ իրողոթիւն է:¹⁷⁷ Քրիստոսի գլխոսորաթար մաՀոսան վրանգներոս և ցիւրոս ցեմ օգնութեան կոշոթիւր, ի Հարկէ պարագայ մըն է, որ կարծեան անոր վարքին վրայ դիցաբանական շան երանգ մը դրոշմելոս թնոյթ ոսնէնայ, սակայն կասկած չոսնիմ, որ այս իր ներկայ վարագացած յիւն մէջ յարասոսոր ըլլայ սոթոսած ինքնին իսկ շնագլոս անոսնէն:

Գալով Միխայէլ և Գաբրիէլ Հրեշտակապետներոս խնդիրը Հոս Հիմնապէս կը փոսոսի: Ասոնք երկոթն ալ իրենց քրիստոնէական կրօնի մէջ թոնած գերագոյն ցիւրքովը, ինչպէս նաև Ասորոթոյ և մարդկան միջև կատարած միջնորդի ցիւրքովը Հեթանոս նորարարշ ժողովոթիւներոս Համար շար նպաստարոս գիտիններ էին, որ լոսոս և իսարի կամ թարոյ և շարի և անցեանական կեանքին Հոսարոս աշխարհի մասին Հեթանոսական և քրիստոնէական ըմբռնոսմներն էոթեամթ և նկարագրով իրարմէ ցարթեր ըլլալով Հանդերձ բար մասին պոգոթեան և յոլոթեան իրարոս Հէր, որով ժողովրդական պարպամից աշխարաՀայեացիներոս մէջ կարգ մը վարմանալի Հայեացիներ և աւելորդապաշարիւններ երեան եկան, որոնք ոշ պոս քրիստոնէական էն և ոշ ալ պոս Հեթանոսական, թէև իրենց ծագոսմով և ատասպելային յգրոսմով աւելի Հեթանոսական կամ դիցաբանական պէտք է անոսնէլ: ԱՀա Հոս է Պրոֆ. Գարուրիտիսի Հրապարակած յոշադրամին նշանակութիւնը, որոն Գաբրիէլ և Միխայէլ Հրեշտակները ներկայացընող շնագլոս պարկերը իր Հերմեսական գաապանով և Հոսովմեական պիսոսորի պգետով թանշրացեալ

¹⁷⁵ Anubis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen Orient. Strassburg 1913.

¹⁷⁶ Անդ, էջ 5:

¹⁷⁷ Ագերեան, Վարդ Գրեց, Դ, էջ 417-419:

Բազմաբնույթ-ինն է Հայկազուններո՝ այս պարմանալի և կարծես անխո-ասիւի խառնո-մին, ուսկից անցած էն ինչ թէ շատ Բուր իրիսորնէայ ազգերը իրենց իրիսորնէո-թեան առաջին շրջանին: Համեմատորն-իննէնն ու շո-լո-մները ուր կողք և երբեմն նաև անհեթեթ էին, իրիսորնէո-թեան բարեբար ազգերո-թեան ցահ Հեղուհեթե ալնո-ացան և մասամբ նաև իրիսորնէական գոյն առին, ուր ասոր Հակառակ իրիսորնէական Հոգ-ոյն ուղղակի Հակառակ չգրո-մ մը չէին ցո-ցըներ, Հանդո-րթո-եցան: Այսպէս՝ երբ Հայ ժողովրդական առասպելներո՝ մեջ կը կարդանք, որ վերջապէս (ըստ ուրիշ ցարբերակի սարանները) Հակառակ կ'ելլեն երբեմն արեւո, որպէս զի մարդիկ անոր լոյսը չորենեն և Հրեշտակները Հրեշտեն արով կը պարբերաւին, կը զարնեն և կը վանեն զանոնք սև ամպերո՝ մեջէն, և թէ «որոքո՝մը այս կո ուի շայնն է, փայլակը՝ Գաբրիէլ Հրեշտակին սորը, կայծակը՝ անոր Հրեշտեն ներք և ծիածանը՝ անոր աղեղը»¹⁷⁸ Կարգ է թէ Հոս վերջապէս Վաւազին փոխորկաբեր վերջապէս դեմ մղած կոի-ը իր ամբողջո-թեամբ վերագրո-ած է Գաբրիէլ Հրեշտակին, որ ինչպէս յայտնի է, ըստ իրիսորնէական յայտնո-թեան Միշայել Հրեշտակին Հեղ Սարայելին դեմ կոո-ած և զանկա իր արբանեակներով դժոխի անդո-նդը գաւազնիւ թած է:

Թէ երկնային զօրաց խաղամարդիկ Հրամանարը Հնարա-որ կ'ըլլայ մինչև անգամ շնագլ-ի ներկայացընել, ասոր ալ առիթ ցո-ած է Գաբրիէլի ուրիշ մէկ պաշտօնը, որով է նա ոչ միայն պարգեւամբեր և աւերա-որ Ասոր-ժոյ, այլև ըստ մասին պաշտօնան Հոգիներո, մանա-անդ մաւո-անն միջոցին: Ասով արդէն կամբջակը կը չգրո-ի Հեթանոս և իրիսորնէայ աշխարհներո՝ միջև և Գաբրիէլ կամ Միշայել ըստ ժողովրդական միայնո-թեան կը յաջորդեն Ջե-սի պարգեւամբեր և Հոգիներո՝ առաջնորդ Հերմէսի կամ շնագլ-ո-ին Անո-բիսի և կամ նոյնապի Ասոր-ժոյ մը: Յոյներո՝ ինք Հերմէս փոխանակած է աւելի Միշայել, զոր կը նկարեն սովորաբար Հոգի մեական ցարապով և մէկ չե-ի-ը սոր մը, մի-սը մեռնողին Հոգին ներկայացընող փոխիկ ցղայ մը, զոր մալերեն բռնած¹⁷⁹ բռնի արով կը բաշեն մարմնէն առանց գլո-խը կորելո: Հայոց «Հոգեւոր» և «Հոգեւան» Հրեշտակը Գաբրիէլ է, որոն կը վերագրո-ի նաև վերջին դարասարանին մարդկան բարի և չար գործիերո՝ կշո-մը, անոր Համար ալ վերջին դարասարանի պարկերներո՝ մեջ երբեմն կը նկարո-ի կշո-ի-ը չե-ի-ը բռնած, որոն մէկ կողմը դրո-ած էն մեղիերը և մի-ս կողմը Հոգին ներկայացընող ցղայ մը և ուր կողմն որ Հակի նշարը, անոր Համեմատ ալ կը ցրո-ի վճի-ը: Երբեմն մինչև անգամ յայտնապէս նոյնացո-ած է Գաբրիէլ Հեթանոսական Գրողի Հեղ, որ նոյնպէս Հոգեւոր է և Հոգեւան և ժողովրդական «Գրող ցանի՝ զի-ե-լ» անեծի-ն ալ զայս կ'անհարկէ: Այլի-նն ինք կը կարդանք, որ Գր. Ասոր-ածաբանի ճառերո՝ Հայ մեկնիչին Համաձայն՝ «Ասովորն-ինն է անպաշտօն, որ ամբաստանէն զմաւն, զՀրեշտակն, որ Գրող ասէն. անի-րա՝ է դարասարան, բռնո-թեամբ ցանի-ի»¹⁸⁰ Անգամ մը Խորորջո-ր մանկամարդ Հի-անդի մը Հոգեվարդին ներկայ ըլլալո-ս երբ Հոգեվարդին երկար ցո-ողո-թեանն Հի-անդը շատ կը ցառապէր, մայրը անդինն աշի-ը դեպի Հի-անդին կողմը երկնի դարցո-ձած սկսա՝ աղաղակել. «ո՛վ Գաբրիէլ Հրեշտակ, ա՛լ բա-ական է, ա՛ռ Հոգին, աղջիկս՝ ա՛լ մի՛ շարշարեր:» Հոգեւոր Հրեշտակն այս աւերադարձաւ ըմբռնո-մը Խորորջոյ մեջ ա՛յնչափ խոր արմատ չգած էր, որ Հի-անդը մեռնելէն վերջը ցան

¹⁷⁸ Հ. Լ. Մարկիւսն, Արոնի Ժագո-մը և դիցաբանո-թի-ն, էջ 127:

¹⁷⁹ Prof. Carolidis, Anubis, էջ 4.

¹⁸⁰ Հին Հա-արտ Հայոց, էջ 226:

պաճացո- ջրերը ո՛չ խմել կ'ըլլար և ո՛չ ալ ուրիշ բանի գործածել, բոլորն ալ կը ըստինքն ըստինքն ինքի Գաբրիէլ Ըրեշտակը իր արիւնոյր սօրը անոնց մէջ լոսացեր է: Ժողովրդական բանաճիւստ-իւնը ընդ ուրիշ է մեզի Մոկայ բարբառով նախ-բանական ընդարձակ երգ մը, որ շօշափելի գոյներով կը նկարագրուի ինքն ինչպէս կը կոչուի «Լալան աղան» Գաբրիէլ Ըրեշտակին դէմ, որ եկած իր Ընդունի կը պաճանջէր և Ըրեշտակին¹⁸¹ ամեն միջոց բանեցընելով Ընդունի անկարելի կ'ըլլայ Ըրեշտակին յետ-վէն ազարիւ, մինչև որ կ'ընէ միջամտելով ամո-սնայն Ընդունի փոխան իրենը կ'առաջարկէ, որոնք վրայ Ըրեշտակը կ'ընէ այս ամո-սնական օրինակելի սերէն պարտաւ լապտ-թոյ Ըրեշտակին- կը ընդ ու- որ երկու-ին ալ դէտ 40 րոպէի ապրին և կ'եննէր վայելէն: Հոգեւոր Ըրեշտակի մասին գեղեցիկ պաշ մըն ալ ունին Պրիգոր Լը ընտանացիներն,¹⁸² որ կ'ապրէր 16^{րդ} դարոն-ն: Տաղը ինք իր մէջ գրական ընտանիքն Ընտանիքն մըն է. նոր-բ, պարկերարիւր և իմաստնալից: Լալան առա-օր Գաբրիէլ կո-գայ և Ընդունի կ'ընէ՝ Ել ալգիէր և Եկո՛ւր, բայց չ'ուզէր Ընդունի ընդ ու- իր ալգիէն, այսինքն՝ մարմնը, զոր ցանգով նոր պարտա էր. որ որ ընտանիքն, նշենի և ընկող ցանկաւ էր և ջրած, որոնց պարտ-ըն առկայն դէտ վայելած չէր: Պարտարած էր զայն պէս պէս ծաղիկներով, որոնցմէ Ընտանիքն ցանկաւ փրցո-ցած և Ընտանիքն չէր: Պարտ-ըն ալ կը գոչէր ալգ-ոյն մէջ՝ առա-օրէ մինչև իրիկոն, որոնք փաղցր մէ զէ դէն զինքն աւելի ևս կ'ամրապնդէր Ըրեշտակին մաճաբէր Ըրեշտակին ընդունիքն առ- մէջ: Բայց Գաբրիէլ կը մերջնայ Ընդունի, որոնք վրայ վախէն լեզու-ն կը բռնուի, աշխարհ կը խա-արին և Ընդունի մարմնէն բաժնու-նով՝ «փա- նորաշէն ալգի», շորացա- զինչ կայր րոնի և բոյս, ընտանիքն- գեղ մարմնայն:»

Եյս ինտրոյն վրայ աւելին իմ նպատակէս դուրս է: Կանցնիմ Ընտանիքն ուրիշ ինտրոյ մը, որ ոչ միայն ամբողջապէս Ընտանիքն է իր ինքնուրոյն նկարագրով, այլ և Ընտանիքն առաջնալիքն ցանկաւ կ'ընէ նշանակու-ն ունենալ: Ընտանիքն գեղ մարմնագրո-նէն մէջ՝ սկիզբ առած է մեր Ընտանիքն պաճիւն, որ Յոնայ աշխիւն փար Ընտանիքն-նէն եղած է և աճա առկայ յարկապէս Պրիգոր Գաբրիէլին առիւթ առնով իր վեր յիշո-ած «Anubis, Hermes, Michael» փոխիւ աշխարհ-նէն նախ և յառաջ Ընտանիքն 1908ին «Պարմական Ընտանիքն-նէն» միջալգային ժողովին արեւելեան մասնաբաժնին մէջ՝ իօնած և ապա 1913ին ընտանիքն յո-շարտարմին Ընտանիքն առիւթով Ընտանիքն է: Ընտանիքն նոր-բ-ած է Ընտանիքն Յոնային Ընտանիքն Ընտանիքն մասին յո-գո-ած Ընտանիքն և՛ ինչպէս կ'ընէր արդէն ապաստ-իւ, եղ Ընտանիքն-ն ալ եղած է աւելի ի նպաստ յոյն ըմբոստն:

Հայ մարմնագրո-նէն անձանքն է ո՛րեւէ ինտրոյն այս Պաճոյ մասին: Ս. Ներսէս Ընտանիքն իր Ընտանիքն կայսեր ուղղած ընտանիքն մէջ այսպէս կը գրէ այս մասին. «Սորբն Գրիգոր Ընտանիքն մեր յորժամ էլ ի Ս. Ներսէս, և ժողովեցան առաջի նորա ընտանիքն Հայոց Տրդատիոս պարտ-Ընտանիքն յԸնտանիքն ի կերպարանն վարալի եղեալ և իշխանին ամենայն և զօրին այսաԸնտանիքն էր ամենեցոն առ Ընտանիքն պաճա Ընտանիքն անսո-աղո-նէն մէջ, զի մի՛ ինչ ճաշակեցին՝ որպէս Սինո-նէն, որով եղև բժշկո-նէն նոյս ի յետն նորա: Եւ զայս պաճա որ վասն այս պարտ-ի յառաջագոյն երա- ի արքայն Գրիգորէ, նոյն ինչն Ընտանիքն առաջնայ յեղեցին Հայոց զնոյն պաճել յամենայն ամի շրջագաճո-նէն մէջ. որպէս զի մի՛ մոտացին երախիւն Ընտանիքն եղեալ առ նոյս: Եւ պաճա Ընտանիքն իստանել զպաճա

¹⁸¹Վ. Յոնային, Փշտանիքն ժողովրդական բանաճիւստ-իւնից, Թիֆլիս 1893, էջ 2-III:

¹⁸²Ս. Պարմական, Գրիգոր Լը ընտանիքն և իր պաշտը. Թիֆլիս 1898, էջ 95-97:

զայս՝ որով Հայի բնկալան գորկո-թի-ն, ընդ պաճոցն Նինո-եացոց, որով նովա
այս արեցան ի սպառնալեաց մահո-անեն, զոր և պաճեն մինչ և ցայժմ ազ Լսորոց և
Եգիպտացոց:» Ինչպէս կը արեանո-ի, Շնորհալին Հոս երկո- խնդիր կը շօշափէ. նախ թէ
Լոսաջա-որաց պաճիք Գրիգոր Լոսա-որիչ Հասարակած է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին
սոյն պաճիք արդէն իսկ Գոյո-թի-ն ո-նեցող Նինո-եացոց պաճիքն Հեթ միացո-ցեր
է: Սերջին կէտը անո-ղ ահի կերպով կը Հասարակած նախ Հայ ժամակարգո-թի-նը,
վանի որ ճիշդ Լոսաջա-որաց պաճոց ո-րքաթ օրը քօնել կը Հրամայէ Յովնան
մարգարէին յիշատակը, որոն թուոր շարականներն ալ Նինո-եի ապաշխարո-թեան
շո-րջը կը դառնան: Լոսաջին կէտին մասին ազգային Գրա-որ անտո-թի-նները
շատ էն, բայց Համեմատաբար ա-ելի նոր. Հնագոյնը Ջէնոթ Գլակ է, որ պաճիս
յայտնապէս Լոսաջա-որ կ'անո-անէ և կը նոյնացընէ Գրիգոր Լոսա-որիչ թագա-որը և
նախարարները թշշիւլէն յառաջ՝ անոնց վրայ դրած պաճոց 65⁸³ օրերո-ն առաջին 5
օրերո-ն Հեթ, զորոնի անտա-աղ իսկ անցընել կո- ցայ: «Իսկ ի Հրամանէն Լսորո-ծոյ
եկեալ Հանին զնա (Գրիգոր) նախարարին ի-ր և նորա ելեալ ժողովեաց զնոսա առ-
ինին և Հինգ օր թողո- զնոսա անտա-աղ առաջի ի-ր կալով Լսելով զվարդո-թի-ն
վարդապետ-թեան նորա: Եյս առաջին պաճի եդա- յառ-րա արթոյն Գրիգորի, զոր ի
Հոովմ Սեղբէարոս Հա-անեցա- և պաճեաց ինին և Կոստանդնուս թագա-որն և
ամենայն վաղափն Եգիպտոսի, զոր և Լոսաջա-որի կոչեմէ:»⁸⁴ Ջէնոթ Գլակ Հոս կը
ներկայանայ ո-րեմն ոչ միայն իբրեւ գլխա-որ աղբի-ր Հայ Գրա-որ անտո-թի-նէ
Հեթաթար նախ Շնորհալո-յ, այլ և իբրեւ առաջին քարագովը և ապաշխար
Լոսաջա-որաց պաճիքն, որոն մասին՝ որչափ կ'երեալ, Հեղինակին ժամանակ արդէն
Յոյներո- Հեթ խնդիրներն սկսեր էին, որ Հոովմ, Սեղբէարոս, Կոստանդնուս և
Եգիպտոս յիշատակելով պարո-ար մը կ'ո-ղէ վաշել Յո-նաց յարչակո-մներո- դեմ:
Եյս պարագային Ջէնոթ Գլակ դժո-արա- թէ 8^ր դարէն յառաջ Գրո-ած ըլլայ: Սաան
զի Յոյները իրենց 692ին Գո-մարած Տրո-ղանեան ժողովին կանոններո- մեջ կը
յիշեն նախ կարգ մը ժեպի կամ խորհո-րդներո- Հայոց Հայկական սովորո-թի-ններ:⁸⁵
զորոնի և կը դարապարտեն, բայց Լոսաջա-որաց պաճիքն մասին բնա- խօսի չեն ընէր.
և այս մեղի պիտի մնար անդժո-նելի, նկատելով Յոյներո- մասնա-որացէս այս պաճիքն
նկատմամբ Հայոց դեմ ըրած ամբաստանո-թի-ններո- ժանրո-թի-նը: Մանա-անդ որ
Տրո-ղանեան ժողովին 56^ր կանոնն ալ Մեծ պաճոց նկատմամբ է, ո-ր կ'ըսո-ի
թէ «Հայաստանի մեջ և այլո-ր Քառասներորդաց կիրակիներո-ն Հա-կիթ և պանիր
կ'ո-րեն: Եյս կերակո-րներն ալ անասո-նէ են և պաճիք միջոցին պէտք չէ ո-րո-ին,
ապա թէ ոչ կ'ըրականները նովին իսկ կարգընկեց կ'ըլլան և աշխարհականները կը
բանադրո-ին: Բովանդակ Եկեղեցո-յ մեջ պաճիքը միակերպ պէտք է ըլլան:⁸⁶ Երդ
եթէ երթեի այս արեւները Լոսաջա-որաց մասին Յոյներո- և Հայերո- միջև խնդիրներ
ըլլային, կարելի էր երթեի Հոս զանոնի թուորովն անդէս ընել:

Ե-ելի 10^ր դարէն ասդին յո-ղ ո-ած այս խնդիրներո- մասին Գրող Յոյներո- մեջէն
նշանա-որագոյներն են Լնասարա Սեարիայի (Պաղեսարին) Եղիսկոպոսը, որ կ'ապրէր 11^ր
դարո-ն, Նիկեո-րոս Գալիարոս 14^ր դարէն և Հայոց ՍաՀակ Սաթղիկոսի անո-ամբ
Գրո-ած Λόγοι σθηλιτευτικοί κατά Αρμενίων, որ Հա-անօրէն 12^ր դարո- արեւները

¹⁸³ ԼԳաթ, էջ 376. Տպագրո-թի-նը ո-նի 66, բայց յայտնի սխալ է, վանի որ նոյն նի-թին վրայ երկո- րոր զար
կը կարդանի «առ-րա 65» զոր կը Հասարակած նախ Յո-նաթէնը երկո- աղէն ալ 65 դնելով:

¹⁸⁴ Ջէնոթ, էջ 23:

¹⁸⁵ Հմմտ. Hefele, Konziliengeschichte 3, էջ 328-245. Սա. 32, 33, 56 և 99:

¹⁸⁶ Hefele, էջ 337-338.

Գրո-ած է: Աւերջնոյս ճեղքնակը Հայ կ'երեւայ և արելո-թեամբ լեցո-ած իր իսկ ազգին դէմ: Անոր Համար ա-ելի կը նախընտրենէ Հոս խօսիլ պաւ Նիկեոսոս Գալիստոսի, որ ինչպէս կ'երեւայ, այս մասին նախընտրեալ ամբողջ Գրականութիւնը իր ատժեւն ո-նի և թա-ական մանրամասնօրէն ալ կ'ա-անդէ: «Արդ Արջիբո-րի (= Ἀρτζιβόρ?) պաճի ինկարմամբ ելեւ Հարցո-ի, ոմանի կ'ըսեն թէ Արամայ պարո-իրանաւանցո-թեան կամ Նինո-եացո-յ աղաշխարո-թեան Համար կ'ըլլայ: Ոմանի ալ կ'ա-անդէն թէ անիկա կ'ըլլայ անոր Համար, որ Հայերը Ժոմ պաճեցին, երբ Ս. Գրիգորէն պիտի մկրտո-ւին: Երբեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըլլո-ի այն Սարգիս անո-ամբ մեկո-ն Համար, որ անոնց խօլ մարտիրոսական մաճո-ամբ մեո-ած է: Կան ալ, որ անոր Ժաճման իրական պարմո-թիւնը կ'ա-անդէն, որ Հեթե-եալն: Սարգիս անո-ամբ վարդապետ մը կար երբեմն անոնց խօլ, որ շո-ն մո-նէր, և որ սարանային դրդմամբ շար անգամ իբր ի-ր Գալո-սարը ա-ետող կը Գործածէր: Անոր Արջիբո-րի անո-ն ցո-ա-ս, որ Հայերէն լեզու-ա-ստ-րճանդակ կամ պարգամբէր կը նշանակէ: Ո-սորի և երբ խաղաղներո- և Գի-ղերո- մեջ բնակող իր աշակերտներն ո- աղանդա-որները Գիւնիք կանխող շո-նը կը պեանէին, իրենց ո-ստ-ցշին ատժ- և կ'ըլլէին և անոր ատժնորդ կ'ըլլային: Բայց պարաճեցա- որ շո-նը Գայլակեր եղա-: Ե- երբ Սարգիս շո-նը կանխա- դրկելէն վերջը ինչի ալ մեկնեցա- և ճամբան իրեն դիմա-որողի շահագրգիւցա-, Ժանրապէս Բարկացա-: Բայց իմանալով որ շո-նը Գայլէն Գիշարո-ած է, Հայերո-ն Հրամայեց որ ամէն ցարի այն օրերո-ն շան մաճո-ան Համար Ժոմ բո-նեն, ողբ ընեն և սգան, իսկ որ այնչափ մեծ Բարիի մը իրենցմէ Բարձր-եցա-: Այսպէս շան Արջիբո-րի անո-ամբ յորջորջեցին նաև անոր պաճի:»¹⁸⁷

Ահա յո-նական այն Ժանր ամբաստանութիւնը, որ մեր նախնեաց շարերո-ն զայրոյթը Ժայր ասորիճանի Գրգո-ած է և որո-ն Համար մինչ և անգամ երկո- կայսրներ (Ալեքս և Ման-եւ) Հարկ Համարեր են Բացարրո-թիւն պաճանջել մեր Հնորճալիէն: Հնորճալո-յն պարասխանը վերը պեանի, որ նոյն Ժամանակներո-ն Հայ եկեղեցական Հասարակաց ըմբո-նոմն էր: Մարթէոս Ո-նՀայեցին շար Հա-անական է թէ յո-նական աղբի-րներէ աղդո-ած է, երբ կը Գրէ... «Բայց ի ցօնի, յորո-մ զարարեալսն զո-րբ Սարգիս յիշարակեմի, և զճմարի մարտիրոսն, Բը վկայեցա- յորդո-ցն Հագարո-յաշխարհն ոսգրե-անդի, յորդո-ցն Մաճմեթի! յա-ո-րա Թեոդոսի Բագա-որի!, և ոչ սոր սա իշարանն Սարգիս ասորո-ածո-րացն այն որ շանն ցար երկիր պաճանէ:»¹⁸⁸

Առաջա-որ որո-ն խանգարո-ած չեն է Արջիբո-րի, ըստ Հայերէն լեզու-ի կը նշանակէ նախ ատժին, ատժնո-թիւն ո-նեցող կամ երախայրի, ատժնապարո-ղ, յե-րոյ կը նշանակէ նախ «ատժ- ցրո-ած» = *propositus* այսպէս «Հայ ատժա-որաց կամ Հայ ատժա-որո-թեան և զլիա-որ, իշխան Բագա-որական արի-ոնիին մեջ, կանխող, յա-աջընթաց, սո-րճանդակ և նախակարապետ:» Անոր Համար Հայերը պաճիին անո-նը կը մեկնէին սովորաբար կամ իբրեւ Հայ ատժին պաճի իմաստով, որ Հասարարած է Ս. Գրիգոր Տրդարի բժշկո-մէն և Հայաստանի դարձն յառաջ և կամ իբրեւ Սեծ պաճիը կանխող պաճի մը դրո-ած նոյնպէս Ս. Գրիգորէն: Սակայն որչափ կ'երեւայ, իրականին այս ըմբո-նոմն Ժամանակագրօրէն խօսելով այնչափ ընդՀանո-ր ալ չէր, ապա թէ ոչ ինչպէս մեկնելո- է այն մեծ Հակաճառո-թիւնը, որ Ժաճեցա- Ս. Գրիգոր Մարեկացո-յ արեւնները յարկապէս այս պաճիին Ժաճման նկարմամբ: Ոմանի Լո-սա-որշի կը վերագրէին, Բայց ոմանի ալ բո-լորովին ցարբեր կարծիք ո-նէին: Այսպէս Սրեփաննոս Կամրջաճորեցի, Սամո-եւ Կամրջաճորեցի, Պետրոս Վարդապետ և

¹⁸⁷ Migne, T. 147, Nic. Callistus, Histor. Eccl. 18, 1.

¹⁸⁸ Պարմ. Մարթէոսի Ո-նՀայեցո-յ Երո-սաղէմ 1869, էջ 213-214:

Անանիա՝ Սարգիսյան-ոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Արքեպ. Երոստոյ Էմացիէն կարգո-ւած ըլլալ պաճիք նորարարչ երախաներո-ւամար, ասոր Հակատակ Գեորգ Սարգսպետին կարծիքով կարգո-ւած է Յակովբոս առաքելալէն և վերադին Հասարակո-ւած Արքեպ. Էմացիէն:¹⁸⁹ Ուրեմն այս վէճերն ալ գլխի անող զակի կերպով այն կ'ապացո-ւանէն, ինչ որ Չիւնոբ Գլակի վկայո-ւելան ժամանակի մասին վերը ըսի, այսինքն՝ թէ Հնորձալ-ոյ ժամանակ Առաջա-որաց նկարմամբ արդէն ընդՀանրացած Հայ Եկեղեց-ոյ պաշտօնական ա-անդո-ւել-նը շար Հնո-ւել-ն մը չո-նի, ծագած ըլլալո-ւ է 8^{րդ}-9^{րդ} դարերո-միջոցին. այս պարագային Ամբրջաշորեցիներո-ւ ժամանակ ա-անդո-ւել-նը Հա-անօրէն ցահա-ւին իր ծագման առաջին փո-ւերո-ւն մէջն էր: Հետեւեալ պաճիքն և անոր Հայերո-ւ կողմանէ ցրո-ւած մեկնո-ւելան միջ-ւ պետք է վանալ անո-ւել-ն ընել. պաճիք իբրեւ այսպիսի՝ Հին է և թերեւ շար Հին և բա-ական պարճա-ւ մըն ալ չո-նիսի անոր զո-ւր ապագային ըլլալո-ւն վրայ պնդելո-ւ, ինչ որ նոյնը Հնո-ւելան մէջ ցարբեր անո-ւններով նա-ւ ուրիշ եկեղեցիներո-ւ մէջ գոյո-ւել-ն ո-ւնէր: Հ. Ալիքեան Հրապարակած է Հանդիսի մէջ «Բան վարդապետ-ւելան յաղագս՝ Բառ-անորոցաց ասացեալ Տեառն Խորովայ» խորագրով ճառ մը, ուր կը յիշո-ւի նա-ւ Առաջա-որաց պաճիք. «Այլ և զայս ևս կանոնեցին առաքելալէ, եթէ ա-ո-րէ Յայրեն-ւելան Տեառն յԱռաջա-որ պաճն դիպեցին կամ Բառ-աններորդէ Օնդեան Տեառն ... պարագայ մարդացին և զպաշտ-ն յա-ւոր Հրաշ-ի ցոնականութեցին:¹⁹⁰ Այսպիսի որոշո-ւմ մը ինչպէս Հ. Ալիքեան ալ մարդեր եղած է, մեղի ծանօթ կանոնագրոց մէջ չկայ, ի Հարկէ եթէ ըլլար իսկ՝ պարմական ո'րեւ արժեք պիտի չո-նէնար, նկարելով մանա-անդ այն ինքն վիճակը, որո-ւն մարդո-ւեցա- կանոնագրիքով վերջին դարերո-ւն անպարագանարո-ւ յե-ւելէ: Թէ ո'վ է Տեր Խորով, դժբանքաբար այս ևս անպոյժ է. Զամշեան կը միացունէ Խորովիկի Հեղ, որո-ւն Հ. Ալիքեան այնչափ կողմը չէ:¹⁹¹ Երեւելի չէ՝ կարելի նոյնացունել Սարգիսյան-ոյ Հորը Խորով եպիսկոպոսին Հեղ:

Այժմ գտնի մեր Հարցին. ո-ւնի՞ց ծագած է Յոյներո-ւ պաճիքն Հեղ Հի-ասած առաքելալէ: Անշո-ւար յո-նական շարմար-ւելան արդի-նի է առաքելալէ իր այս յի-նն մէջ, բայց թէ ո-նի նա-ւ մասամբ դիպեցանական և մասամբ ալ պարմական Հեղա-որ Հիմ մը, այս ևս ինքի անո-ւրանալի կը թո-ւի: Գարուիդիս խորոյն լո-ւծման Համար երեւի Հնարա-որո-ւել-ններ կը դնէ մեր առջ-ւ. կամ «Առաջա-որ» նախաբար պաճիքն անո-ւնն էր, կ'ըսէ, և յետոյ պաճիքն Հեղ աղերսի մէջ եղող Ս. Սարգսի և անոր շան անցա- կամ Առաջա-որ Ս. Սարգսի վերադիւն էր և Ս. Սարգիս և իր շո-նն սկզբան մի-նոյն անշը կը նշանակէին և կամ Առաջա-որ թէ՛ պաճոց անո-ւնն էր նախաբար և թէ՛ Ս. Սարգիս և երկո-ւին զո-ւգակցո-ւելան շնորհ- իրարո-ւ Հեղ միացան և պաճիք եղա-ւ Առաջա-որ Ս. Սարգսի պաճիք: Գարուիդիս ա-ւելի վերջնայ կը միտի:¹⁹² Իմ կարծիքովս ոչ մէկը և ոչ մի-ւր. Առաջա-որ անո-ւնը Հա-անօրէն Ս. Սարգսի Հեղ ո'րեւ կ'աղ շո-նի, գլխի չէ կարելի ցո-ւցնել. ո'չ ժողովրդական զրոյց մը և ո'չ ալ Գրա-որ աղբի-ր մը Հնար է մարմանիշ ընել, ո-ւր ամենափոփոխական արկո-ւել-նն իսկ ըլլալ այս մասին: Հայ ժողովո-ւրդը ի-ր Ս. Սարգիսը կը ճանչնայ իբրեւ զօրովար, յի-ասո-ւ և արագաՀաս, երբ իրեն դիմո-ւի: Անոր Համար եւ կ'ենթադրեմ, որ այս անո-ւնը Յոյները անշամբ վերագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի Հարկէ առ-ւել-նով Սո-րբին Հեղ կ'աղ ո-ւնեցող որոշ պարագաներ և եր-ոյններ, որոնք իրենց կարգին Յոյներո-ւ Համար

¹⁸⁹ Հմմտ. Զամշեան, Պարմ., Ա. Հատ., էջ 626:

¹⁹⁰ Հմմտ. Ամս. 1904, էջ 313:

¹⁹¹ Անդ., էջ 353:

¹⁹² Անդ., էջ 9:

ապաւնով կոո-անի դեր կատարած էն առասպելը թէ՛ յօրինելո- և թէ՛ անձեքելը
դեասագծերով ճոխացնելո- մէջ:

Ի՞նչ էն ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի ցոնին Լոաջա-որաց շաբաթ-ան մէջ կատարո-մը:
Երկրորդ՝ Հայ ժողովրդեան պաւլին Լոաջա-որ անո-նը շաբ ինչ ծանօթ է, անկա
զայն պարզապէս «Ս. Սարգսի պա» կ'անո-անէ և այնպէս ալ կ'ըմբռնէ: Եյս կէտը
շաբ կարե-որ է խնդրոյն լո-ծման Համար. ասոր նշանակո-թի-նը անո՛վ ա-եւի
կ'առա-եյո-, որ ազգային գրա-որ վկայո-թի-ններ ալ կան այս մասին¹⁹³ և Փոփ
Լոյոյ արեւելեան ըսո-ած ցոյններն ալ մինչև այսօր պաւլս «Ս. Սարգսի պաւլ»
կ'անո-անեն: Ժողովրդական այս ըմբռնո-մը ծանօթ էր ապաւնով նաև Լոողիկին,
Ներսիսի Հնորձաւ-ոյ, թերևս մինչև իսկ Պէտր Գլակին, քայց ամենն ալ լոո-թեամբ
կ'անցնին վրայէն կ'ա՛մ ցոյններուն յարչակո-մներէն խոյս ցալո- Համար և կ'ա՛մ իրենց
միտքը գրա-ած էր ա-եւի պաւլին ծագո-մն ո- նշանակո-թի-նը: Երրորդ այս երկո-
պարմական իրող ո-թի-ններուն վրայ էլէ ա-եւիցընէն նաև այն պարագան, որ Հայերո-
վով Ս. Սարգիս այն է, ինչ որ է Ս. Գեորգ¹⁹⁴ ցոյններո-, Վրացիներո- և Լադիներո-
վով. թէ մեր ցոնացոյցին սո-րբերէն և ոչ մէկը դիցաբանական պեասագծերով այնչափ
ճոխացո-ած, որով և իր իսկական նկարագիրն ալ մեծ մասով ցո-ծած է, ինչպէս Ս.
Սարգիս, այն ասէն կը սորիցո-նի վարժեմ զինքը դիցաբանական պեասակեցով ալ
վննել էր-ան Հանելո- Համար խնդրոյ նի-թ եղող այն նկարագրական գծերը, որոնք
Հեթանոս աշխարհէն անցած են ի-ր վրայ: Հոս մեզի առաջին նի-թ մաքակարարողը
Փա-սրոս է, որ կը պարմէ թէ Ս. Սարգիս և Ս. Թեոդորոս¹⁹⁵ սո-րբերո- ժողովէն
աշխարհի զրկո-եցան, որպէս զի ո-ղզափառ Եկեղեցին Հալածող Վաղէս կայսրը
սպաննէն: Թէ այս զրոյցը Փա-սրոսէն Հնարո-ած չէ, յայտնի է անկեց, որ նոյնը ցոյններն
ալ ո-նին այն ցարբերո-թեամբ, որ անոնց վով սո-րբերէն զրկ-ողը Ս. Սերկի-ոնոս
է (= Հերմէս!) և սպաննելո- կ'երթայ ոչ թէ Վաղէս, այլ ցո-լիանոս Ո-րացողը:
Ընչինվներո- փոփոխո-թի-նը նշանակո-թի-նն չո-նի, երկո- դեպքերո-ն մէջ ալ
եականը ցրող պեասագիծն (*Motiv*) է և այս՝ դիցաբանական է առնո-ած Հերմէսի և
իր նմաններո-ն առասպելներէ: Հերմէս ըսոր Հեթանոսական ըմբռնան ասորո-ած մըն
էր, որ ոչ միայն երկնիք լրաբերն էր և Հոգիները սանդարամէր առաջնորդողը, այլ
և ասորո-ածներո- շար մարդիկներո- վրա ցո-ած վճիռներո-ն գործակապարը: Երդ
Հայ ժողովրդեան վով Հերմէսի Համապարասխանն է Երա, ո-ակեց անբաժին էին
Երաւեւները: Ո-րիշ Հին գրա-որ վկայո-թի-նն մը չո-նի, թերևս ներելի ըլլայ
միայն յիշել մեր Հարակնոցի Ս. Սարգիս Համբարջին, ո-ր Ս. Սարգիս կ'անո-անո-ի
«դո-ոն երկնից և ճանապարհ արվայո-թեան» քայցարո-թի-ններ էն ասոնք, որոնք
վրիպոննե-թեան մէջ սովորաբար Քրիստոսի կ'ընծայո-ն: Կը կասկածիմ, որ մի՛ գո-ցե
շարականին Հեղինակը այս ըսոր ինքեան զո-ր վրիպոննեական գաղափարները Ս. Սարգսի
վերագրած ըլլայ՝ ագրո-ելով անոր մասին Հայ ժողովրդեան մէջ ցարածո-ած
զրոյցներէ և առասպելներէ:

Գրա-որ Հին վկայո-թի-ններո-ն պակասը չափով մը կը լրացնեն ժողովրդական
զրոյցները, երբ կ'ա-անդէն թէ Ս. Սարգիս յոյն թագա-որի մը աղջիկը փախցո-ցած է

¹⁹³ Չամչեան, էջ 626:

¹⁹⁴ Հմմտ. այս մասին Krumbacher K., *Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung*, herausgegeben von A. Ehrhard (*Abhandlungen der K. Bayer. Akad. d. Wiss.* 13.), München 1911. Գ. B. Aufhäuser, *Das Drachenvunder des heil. Georg*, Byz. Archiv 12., 5. Heft. փն. *Byz. Zeitschr.* 1912, էջ 231-239.

¹⁹⁵ Սո-րբի մասին քէւ Dr. W. Hengstenbergի փննչելի գործիք. *Der Drachenkampf des heil. Theodor, Oriens Christianus*, 1912, էջ 78-106, 241-280.

կամ երբ շահաճառ աղջիկներո՝ և երիտասարդներո՝ միջև ամոսնական սէր պատելո՝
 Համար, իրեն կը դիմեն և ամոսնո-թեան արեն իր օրհնո-թի-նը կը խնդրեն:¹⁹⁶ Այս
 վերջին կէտը Հայ ժողովրդեան մէջ շատ քարաժոռած է. շատ քեղեր քանի՜ր ալի-ր
 կամ քոնիներ կը քարաժեն, որպէս զի Ս. Սարգսին յին ոտ-ի և սորբը իրենց աղջկան
 կամ մանչոն քանդաբէր կողակից մը գրանէ կամ արդէն գրանո-ածին մէջ ամոսնո-թեան
 քերո՝մ և սէր յառաջ քերէ: Անոր Համար «Մշոյ մէջ սովորաբար Հարսանի՜ք է լինո՝մ
 Ս. Յակովբայ արհույ ոտբաթ երեկոյ կամ Առաջա-որաց Ս. Սարգսի արհույ ոտբաթ
 երեկոյ:¹⁹⁷» Ասն ոտիշ երկո՝ շատ կարեօր իրող ո-թի-ններ ևս. նախ Հոտ-ը վառելո՝ և
 քոցերո՝ վրայէն ցարկելո՝ սովորո-թի-նը, որ որչափ ինձի ծանօթ է առ Հասարակ Ս.
 Սարգսի ցօնին արենները կամ Առաջա-որաց քարեկենդանի միջոցին քեղի կ'ոնենայ,
 այսպէս էր օր. Համար միշտ Խորորջոտ-ը. արդ-այս սովորո-թի-նը Հելանոսական մնացորդ
 է մեռնող և ապա յարո-թի-ն առնող աստո-ծոյ մը պաշտաման:¹⁹⁸ Տէառնընդառաջին
 անդասարանով Հոտ-ը օրհնելո՝ արարող ո-թի-նը Հա-անօրէն այս սովորո-թի-նէն առած է
 իր ծագո՝մը: Երկրորդ Ս. Սարգսի ցօնը կ'իյնայ միշտ փետրոտարի և մարտի միջոցին,
 որ մեր քննիկ ազգային Արաց ամոսնո-ան կը Համապատասխանէ, արդ- ինչպէս յետոյ ալ
 պիտի քննենք, ևս անչնայէս կասկած չոնիմ, որ Արաց Արա անո-ան Հետ-ո՛րէ-է կերպով
 աղերսի մէջ պէտք որ ըլլայ:

Այս փաստերը կարծեմ բա-ական են ցոցնելո՝ Համար թէ որչափ կ'երկայ
 Հնո-թեան մէջ Ս. Սարգսի ցօնը և Արայի մահո-ան ողբի և սոգի օրերը, ինչպէս
 նախ յարո-թեան ցօնախմբո-թի-նները միեւնոյն արենները կ'իյնային կամ կրարո՝ Հետ
 մնացո-ած էին, և թէ Արայի յիշատակին Համար կարարո-ածները որոշ ցոցերով
 կ'ըլլային, որոնցմէ անշո-շտ անբաժին էին Արաւելները Արայի առասպելին մէջ
 կարարած իրենց դերովը: Ուր որ նոյն կարգի աստո-ածներո՝ կը Հանդիպին, Հոն կան
 նոյն ցոցերն ո՝ ողբերը, Արայի մասին նոյնները չՀասարակելո՝ պարճառ մը չոնիմ:
 Մաննո-թեան օրէնէք Հոս ալ իր արժէքը ոնի: Սակայն այս քննակերպով քոլորովին
 ալ անպէս և առանց վկայո-թեան չենք: Բար չէքէքս կը պարմէ, որ III^{րդ} դարո՝ մէջ
 Հայաստանէն շատ խորհրդա-որ պատահելի մը քարաժոռ-եցա՝, թէ ով որ ճիներո՝
 Բագա-որին մահը չողբար, այնպիսին Իբա-ալ-Աթիբէն պիտի պատնո-ի: Այս կը
 պարաւի ժանդարի մը առ-թի-ն, պատահելիք կ'ընէ ճին կին մը, այսինչն՝ մեռնող
 Բագա-որին մայրը: Ճիներո՝ Բագա-որը պիտի ողբացո-էր «ո՛վ մայր, ներէ՛, չէինք
 գիտէր որ Բագա-որը մեռած է¹⁹⁹» ըսելով: Միջնադարեան շրջանին Միջագետքի և
 Ասորիքի մէջ ճիներո՝ Բագա-որը կը Համարո-էր Ադոնիս-Թամոս-ը և ասոնց մայրը,
 որ էր միանգամայն իրենց սիրաւարը Համիրամ-Իշտար: Արդ նեո-ալ չէ՛ ոտբաթ Հոս
 ալ մեր մտադրո-թի-նը դարձնել Արայի վրայ, որ Հայաստանի Ադոնիսն է և իր
 սիրաւարն էր՝ ինչպէս ոտիշ առ-թի-ն քննելո՝ և յա-երթաւարներո՝ մայրը
 Համիրամ-Աստղիկ-Արո-սէակ:

Ահա թէ ինչ կ'ընայ եղած ըլլալ Արայի առասպելին և Հայ Ս. Սարգսի²⁰⁰

¹⁹⁶Մ. Գ. Գ. Հանգ. 1908, էջ 32. Իր-րակն, 1898, էջ 827:

¹⁹⁷Մ. Գ. Գ. Հանգ. 1916, էջ 162:

¹⁹⁸Ամէն քարի Թամոս-ը և Ադոնիսի մահո-ան յիշատակը կը կարարո-էր փայտակոյտով մը, որոն-ն կրակ
 կոտորին և շո-րջը կ'եցած սգոյ և ողբի արարող ո-թի-նը կ'ընէին. Հմմտ. DeAO. 4., 3. v. Messerschmidt, Die
 Religion der Hettiter, էջ 24.

¹⁹⁹Bar Hebraeus, Chronica sy. ed. Bedjan, p. 242. Հմմտ. նոյն Smith, Die Religion der Semiten, էջ 317.

²⁰⁰Ս. Սարգսի Ջօրովարին պատմական ըլլալ ո՝ կամ չըլլալ ո՝ Հարցը Հոս մեր նպատակէն դուրս է. քնն այս
 մասին Ագիւրեան Սարգսի որբոց, Սիւնիքի: Յո-Լարճան, Սիւնիք, 1911, էջ 186-192: Յօդո-ածը գրած է Peeters
 նշանա-որ քոլանդարը:

միջև կազմում է այն ներքին աղերս, ուսկից առթուած է ապաւով Յոյներո- Ս. Սարգսի մասին Հնարած ցնորական զրոյցը: Արեւայ ըլլալ որ զրոյցին կազմուելո- միջոցին աղղեցո-թեան արեւակեցով որոշ դեր մը կարարած ըլլալ նաև Պաղկէական ըստած աղանդը, որոնն ամենանշանաւոր դեմէն էր Սարգիս անո-ամբ մէկը, որ կ'արարէր 9^{րդ} դարո- ուկիլ բնէրը և ըստ վկայո-թեան յոյն աղբի-րներո- ինչ գինչ մինչև անգամ «Հոգին Սորբ», «Լո-սա-որ ասոր» և խոստացո-ած «Միխիմարիշը» կ'անո-անէր:²⁰¹ Յիշարակո-թեան արժանի է նաև այն պարագան, որ Սարգսի աղեն արդէն երկո-վի բաժնո-ած Պաղկէականները իր մաւո-ընէն վերջը ժամանակ մը սկսան նաև Արեւոյսորենները և Լսարադները անո-անո-իլ, արդ Արեւոյսորեն կը նշանակէ շնորջական: Արոյգ է, անո-անակոշո-թեանն անմիջական պարագա-ը կրնայ ինչնին իսկ Պաղկէականներո- անբարոյական կեանքն եղած ըլլալ, սակայն մոռնալո- չէ միանգամայն որ Յովհաննէս Օջնէցին Պաղկէականներո- շար մօր Աստո-ապաշտներո- աղանդ մ'ա կը յիշէ, որոնք «մկնորականցն լինելով պաշտօնամարտի, յայնոցին մղեալ անկանին խորխորապ որվ (այսինքն Հի-սիսային, անդ էջ 36) զչի և շո-ն ընտրեցին ի-րեանց լինել աստո-ածս:²⁰² Աստո-ապաշտ-թեան Հիմը պարս կական մանրկեական է, որ բարո-յ և շարի՝ երկո- գերագոյն ուկիլ բնէր կ'ընդո-նէր, և ըստ այնմ ալ անասո-ններէն ոմանչ շար և ոմանչ ալ բարի կը Համարէր, վերջններէն ոմանչ մինչև իսկ յարգո-թեան առարկայ էին, ասոնց կարգէն էր նաև շո-նը:

Պիցաբանական շո-նը երէ իրականին վերաբոնեայ Հայերէ չէր պաշտո-էր, ինչպէս Յոյները կը բարբանչէին, բայց ամէն պարագային իր աղղեցո-թեանն նաև վերաբոնեայ Հայերո- վրայ կարծո-ածէն ա-ելի մեծ եղած ըլլալո- է, որ մինչև այսօր Սոր-Բայաղիքի Հայերը դեռ կը Հա-սարան թէ «բացի մարդկանցից» աշխարհո-մ բնակո-մէն նաև կ'էսը շո-ն և կ'էսը մարդ արարածներ, որոնց գլո-խը շան գլխի նման է, իսկ մի-ս մասերը մարդո-: Սրանի էլ մարդկանց պէս վարո-մ են, ասոնո-մ, ծախո-մ, ո-նին վաղաքներ, իշխան, թագա-որ:²⁰³ Եյս առաստեղաւայեցիին Հեղիւրը կան նոյն իսկ 5^{րդ} դարո- դասական մարեմագրո-թեան մէջ: Ոսկեբերանի Մարթէի Միկնո-թեան 90^{րդ} ճառին մէջ կը Հանդիպին «շընդո-ո-նդ» բառին, զոր Լիւիշան կ'ո-ղչէ «շընդո-ո-նգն²⁰⁴» Հեղիւրով Բարսեղ Ա. Մաշկո-որցո-յն, իսկ Հ. Վարդանէան²⁰⁵ նկարելով որ Հայ Թարգմանիշը ո-րիշ առ-թի- միւնոյն գաղափարը բացարբելո- Համար գործածած է «շնկնճիթ» բառը, կ'ընթեո-նո- «շընդո-նգն» իբր Հոմանիշ «շնկնճիթ»ի. արդ երկո-վն ալ կը նշանակէն շնախիթ կամ շնադէմ: Պիցաբանորէն դարեւով ասոնի անոլ նշանակո-թի-ն կը սրանան, որ երկո- պարագային մէջ ալ բառերը իբրև այսպիսի յա-ելո-ած են ինչնին իսկ Հայ Թարգմանիշին: Բնագրին σκυλλη Հանրածանօթ Ակի-լլան է, որ Որիսե-սի Եօթ ընկերները որոնց մէջ կը յիշո-ի նաև Լըմենիոս անո-ամբ մէկը, ծովո- անդո-նդը իջեցո-ց: Ար նկարագրո-ի կնոջ դեմվոլ, որոն իրանն ևս մարդկային է մինչև պորրը, ո-սկէ անդին շնախաո-ն և վիշապախաո-ն Հրեշ մը կը դառնայ, անոր Համար Հայ Թարգմանիշը ո-րիշ պեղ մը (Ոսկեթ. Պաղ. Լ. 602) նոյն բառը վիշապո-նի կը Թարգմանէ «որ զվիշապ առի-ծ վաղ ան Համբա-են և զալան նոյնպիսիս վիշապո-նս և զոր ուկիլ-ան (= σκυλλη) անո-անէն, որ Թարգմանի ապո-ոն, որպէս և Հայի ծովացո-լս իմն և վիշապս Համբա-են»: Վերջին

²⁰¹ K. Ter-Mikhtschian, Die Paulikianer, Leipzig 1893, S. 21-28.

²⁰² Յովհան Օջնէցի Ընդգեմ Պաղկէականց, Վէնէրիկ 1833, էջ 37:

²⁰³ Լ. Վ. Հանր. 1908, էջ 93:

²⁰⁴ Հին Հա-սարի, էջ 69-61:

²⁰⁵ Լ. Վ. Մարթի, ՊԼ, էջ 89:

Հայրո՞ւս թը ամբողջապէս՝ յաւելո՞ւս թը է։ Ոսկեբերանի Հայ Դարգմանիչը «սկիզբ»ին
կամ Սկիւլլային խոյ՝ «շնորհ» և «շննճիբ» բառերն դնելով՝ մեղի անող զայն
մարնանիշ կ'ողէ ընել Հայ առասպել մը, որ իր նկարագրով և բնութեամբ կ'ոգայ կը
միանայ՝ Նոր-Բայալիդի առասպելին Հետ։

ալ մասնական միայն կրնային ըլլալ և ասոնք իսկ շար անգամ անոն-աթ այնպիսի առասպելներէ, որոնք իբրեւ ամբողջութիւն թերեւս Արայի Հէպ ո՛ր և է կայ մը չոնենան, բայց եթէ որոշ արեւմտեցիկներով: Այժմ պիտի արեւմտեցիկ Արայի Համասարասիան օրար առասպելները իբրեւ ամբողջութիւն, ի Հարկէ առանց Հոս ալ Գրո-Թի-նս ա-եւորդ Հարցերով Ժանրաբեւոյնէ:

Այս արեւմտեցիկ նկարողութեան առնուելի առաջին առասպելը՝ Թամոն-գի առասպելն է, որ Գեթ Եսր անոն-ան, Ժագմամբ մինչև իսկ առմերական է: Թամոն-գի սեպագիր արշանագրութիւններոն մէջ կը գրո-ի սովորաբար Թոմոն-գի, Թամոն-գի, զոր Փր. Դելիշ (Fr. Delitsch) կը սրո-գաբանէ իբր որդի կենաց, զա-ակ և կամ ասոր-աթներոն որդի, որ միշտ պարանի կը մնայ:²⁰⁶ Ընդհանրապէս Յիմմէ-նի²⁰⁷ և Եննէնի²⁰⁸ Համայն Թամոն-գի կը նշանակէ պարզապէս «Հարապար Գրայ»: Իրօք ալ սեպագիր երգերոն մէջ կը նմանցո-ի Գոմիկ մը (= մոշայ, *tamarix*), «որ պարպեցի մէջ ջո-ր բնա- չէ իմած, որոն պահել Գաշարի վրայ Գակա-ին Ժաղիկ չէ բո-սցո-ցած»: ²⁰⁹ Թամոն-գի Եր պարանի Հասակին մէջ կը մեռնի, անոր Համար ալ ամենաՀին Ժամանակներէ ի վեր ողբի առարկայ էր ոչ միայն Իշգարի, այլ ամբողջ Սիջագիտի մէջ: Այս մասին առաջին ակնարկութեան կը Հանդիպին սեպագիր երգի մը մէջ, որ բացայայտ կերպով խօսէ կ'ըլլայ «Թամոն-գի ամսո-ան Լացերոն և ողբերոն»²¹⁰ նկարմամբ: Ասոր-Ժոյս պաշտօնը սարգած միայն էր մինչև անգամ Հրէից մէջ, որոնց Համար Եւելիէն²¹¹ կ'ըսէ թէ Ասոր-Ժոյս Գաճարին Գեպի Հի-սի նայող Գրան առջև կ'ենեւը նստած «ողբային զԹամոն-գի»: Իսահակ Լնդիտիցին իր Ժամանակներոն Համար կը գրէ. «Սը Գեպն է ի մեր կողմերը Թամոն-գի մահը կ'ողբան և Ասորիկ կը պաշտեն»²¹² Ողբի Ժամանակ Գրո-ր երգեր և Գաղեր կ'երգեցո-ւին, երբեմն նաև արիւնգի ընկերակցութեամբ,²¹³ թերեւ անոր Համար որ Թամոն-գի նաև Հովի-նէրոն ասոր-աթ կը նկարո-ւէր:

Պարմականօրէն այսօր այլևս ցո-ցո-ած պէտք է Համարել թէ Թամոն-գի նախնաբար բաբելական վաղվի մը ասոր-աթն էր և որդի Լա ասոր-Ժոյն, որոն Համար ալ առ Հասարակ ջրոյ և բո-սականութեան Հէպ ամենաերկար աղերսի մէջ կը դրո-ի: Իր պաշտօնը ընդհանրացա- ա-եւի յեպագայ դարերոն, երբ իր Գեպբանական Գեմիլ մեղի Գակա-ին անձանօր պարագաներոն բերմամբ սիրոյ և մահո-ան, Հէպ-աբար նաև ողբի արեւմտեցիկ ճոխացո-ւցա-: Սիրահարը ապաՀով Իշգար է (նորագոյն աղբի-րներոն մէջ Համարամ, Բելիդ): Տակա-ին բոլորովին սրոյգ չէն մահո-ան Գեպբանական պարագաները, Հնո-թի-նը այս մասին բացայայտ վկայութիւն մը չոնի, իսկ նորագոյն աղբի-րներոն նայելով՝ վարալէ Գիշարոն-աթ է որսի Ժամանակ կամ իր Հակա-ակորդէն սպաննո-ած: Սակայն Գիշարմէշի շար Հին և նշանա-որ Գի-ցաղներգութեան մէջ փոխիկ Հարո-աթ մը կայ, որ մարդերո-թեան արժանի է Թամոն-գի նաև մահո-ան արեւմտեցիկ: Գիշարմէշ Ո-րո-գ վաղվին թագա-որն է և կը նկարագրո-ի իբր մարմնից, պնդակալմ, Հակայ մարդ մը, որ առ-Ժնէրոն, Հակայ օջերոն, վիշապներոն և աՀա-որ ցո-ւերոն Գեմ կը կո-նի: Օր մը՝ երբ Եղամական վաղվի մը Գեմ մղած պարերալմէն յաղթո-թեամբ իր վաղաքը կը դառնայ, Արո-րո-

²⁰⁶ Լմմ. Liber Ezech. ed. Baer, 1884, S. 17., 1.

²⁰⁷ Gott Tammuz, S. 704.

²⁰⁸ KB. 6., 1, S. 560.

²⁰⁹ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 220.

²¹⁰ Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²¹¹ Եւելի. 8, 14:

²¹² Opp. ed. Bichel, 2., S. 210.

²¹³ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 224.

դիցու-Հին (= Իշտար) իր գեղեցկո-թեանն և պորո-թեանն յափրշտակո-ած՝ երկնիէն կ'իջնայ, և Հրապո-րիշ խօսվերով դի-ցապնին սէրը կ'ո-ղէ վասարէկիւ: Բայց Գիւգամէշը մերժէ առ-աջարկը ըսելով. Սիրականներէդ ո՞րը միշտ սիրեցիր, Հովի-նէրէդ որո՞նք քանոր միշտ լա- գնաց. օ՛ն անոր, պիտի պատմեմ էս թէ ի՞նչ դժբախտ-թեան դո-ն պարճառ-եցիր... Թամո-պի ինչ- երիտասարդ սիրականիդ ցարո-ե ցարի լաց ո- ողբ որոշեցիր... Ե- Հինայ ի՞նչ սէրս կ'ո-ղէս վասարէկիւ, պի՞ս ալ անոնց նման կ'ո-ղէս ընել:»²¹⁴

Գիտնականները Հոս շատ իրա-ամբ անո-ղ ցակի աննարկո-թի-ն մը կը նշմարեն Թամո-պի մաճո-ան նկարմամբ, որ այս պարագային կը սպաննո-ի այլ ևս ոչ թէ ո-ղ ցակի վարապէ մը, այլ՝ գեթ միջնորդաբար ինչինն իսկ Իշտարէ, ինչպէս ասանդական Հայ Լւրան զինվոր սիրող Համիրամէն: Երգի մը մէջ կ'ըստ-ի թէ Թամո-պի լերան մը մէջ փակո-ած է,²¹⁵ թէր-ևս ասոր վրայ յեցած Գրեմման Թամո-պի արեգակնային աստղ-ածո-թի-ն մը կը Համարի.²¹⁶ նոյն գաղափարէն էն նաև Sayce,²¹⁷ Jastrow²¹⁸ Winkler և Feremias,²¹⁹ որոնք լեռ- բառով կը Հասկընան արեգակնային լեռն-եր, Յիմմեոն և Բաո-դիսին ասոր Հակառակ նոյնը ասելի «աշխարհալեռ» = Weltberg իմաստով կը մեկնեն, որոնք ցակ կը Գրանո-ի ըստ ասոր-բաբելական միստայեացիին ասանդարմէդ, Հոգիներո- Հանգստավայրը. և այս պարագային լերան մէջ փակ-իլ կրնայ միայն մեռնիլ և ասանդարմէդ իջնալ նշանակել:²²⁰ Իսկ Իշտարի ասանդարմէդ իջնալը ո-րիշ նպատակ չո-նէր, բայց եթէ Թամո-պի անկից վերային կենդանիներո- աշխարհը բերել, անոր յարո-թի-ն ցալ: Ի Հարկէ Իշտարի ասանդարմէդ երթալո- նո-իրո-ած բաբելական գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին Հաստ-ածները կորսո-ած ըլլալո-ն, այս մասին որոշ խօսվ մը չկայ, սակայն իրա-ամբ կ'ենթադրո-ի, իսկն որ Իշտար է ողբացողը և ինչն է Թամո-պի յարո-թի-ն ցո-ողը: Եյս կը Հաստատո-ի նաև Յիմմեոնի նոր Գրած բաբելական արշանագրո-թեանն,²²¹ որ Թամո-պի ցեղ Բել-Մարդո-կ է, որ լերան եր- կը փակո-ի, իր Բել-դիս (= Իշտար) կնոջմէ կ'ողբացո-ի, որ մինչև իսկ ասանդարմէդ կ'իջնայ՝ Բել կ'եանվի աշխարհի բերելո- Համար: Բելի յարո-թեան ցունը ինչպէս ո-րիշ առ-թի- ցեանն, ամենամեծ շվեղ ո-թեամբ կը ցունե-ր, որմէ անբաժին էին պէտէս ներկայացո-մներ և ցոյցեր: Թամո-պի յարո-թեան ցուն մը որչափ կ'եր-այ, Գոյո-թի-ն չէ ո-նեցած, գեթ ցակա-ին ցո-ցո-ած չէ,²²² ի բաց առնալով Որոգիներէն²²³ և Ս. Յերոնիմոսի վկայո-թի-նները, որոնք սակայն իսկն որ Թամո-պի և Լեդոնի իրարո- կը նոյնացընեն ինդի-րը կը մնայ դարչեալ անսրոյգ: Եւս Ս. Յերոնիմոսի խօսվը. «Ո-սրի ըստ Հելենոսական առ-աստիւլին կը պատմո-ի թէ ամենագեղեցիկ պատանի մը՝ Լարդիկին սիրականը Յո-նիս ամսո-ան մէջ սպաննո-ած և յեցոյ յարո-թի-ն առ-ած ըլլալ: Յո-նիս ամիսն ալ անոր անո-ամբ կը յորջորջեն (= Թամո-պի) և շվեղ ո-թեամբ կը ցունեն ամէն ցարեդարչին, որ միջոցին կ'իջնէրէ կ'ողբացո-ի իբրև մեռ-ած և յեցոյ կը

²¹⁴ H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder, Tübingen, 1911, 1., S. 42-43.*

²¹⁵ Zimmern, *Tammuz-Lieder*, S. 228.

²¹⁶ Theol. Jahresbericht, Bd. 27., 1907, S. 34 f.

²¹⁷ Hibb. Lect. 1887, S. 221 ff.

²¹⁸ Religion of Babylon, S. 547 f.

²¹⁹ Հմմտ. Baudissin, Adonis, S. 106.

²²⁰ Zimmern, *Tammuz-Lieder*, S. 230, Baudissin, անդ:

²²¹ Հմմտ. ՎՄ:

²²² Baudissin, Adonis S. 125, 134. Zimmern, *Gott Tammuz*, S. 732.

²²³ Migne, SG 13, Sp. 800.

դրո-սարո-ի իբրև կենդանացած:²²⁴»

Թամոս-ը պաշտօնը վաղ ու-ց արդեն մո-տ գրած էր նաև Խառանի մեջ, ո-ր անոր յնշարակը ապառով Քրիստոսե էրվը մինչև 11^{րդ} դարը անջնջելի մնացած էր: Այս մասին Համեմատաբար ա-եւի նոր բա-ական Հեղափոխական վկայութիւններ ո-նին՝ որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Թամոս-ը առասպելին նախնականին վրայ: Աղետանդերոյ Մեկնիքներո- պարբերակը Ե-րեմիոս իր Տարեգրոց²²⁵ մեջ կը պարմէ, որ Աբրահամո-ւ Երեմիայի թագա-որին ժամանակ, զոր ինքը Սի-րոսի Հեղ կը նշանակէ, Թամոս-Հի մը կար Խառանի²²⁶ (= Աւյո) անո-ամբ, որ Սին վաճանային կինն էր և Հիմնադրը Մթբինի և Երեմիայի. ասիկա Խառանի մեջ մեծ մեծան մը կանգնեց և ոսկեկո-ով մը, զոր Սին անո-անեց: Խառանի բնակչո-ւնը 50 դար-ան չափ այս կո-ովը պաշտեց: Բայց երբ ասոր վրայ Բաւլամին Իրագի (= Միջագետք) թագա-որը Սո-սո-ւի թագա-որին Թամոս-ը Քելթին²²⁷ կնոջ սիրաւարո-եցա-ւ, փախա- անկա և Խառանի մեջ կրակ չգրեց, այնպէս որ վաղա՛ր կո-ովին և մեծանին Հեղ այրեցա-ւ:» Այս փոփոխ Հարո-ածը Հեղափոխական է ոչ միայն Թամոս-ը Համար, այլ և թէ ի՞նչպէս դիցաբանական անաղերսի մեջ դրո-ւելով: Հոս ասոր-բա-բաբելական շնա-որո-ւնները Հայաստանէ դո-րա նաև այլո-ր գլխա-որաբար փոխարնե-ւնէն ասորին պարմականի կը վերածո-ւնին ազգի մը, ինչպէս նաև պեղո-ւնէն մը կամ վաղ ժի մը Հիմնադրո-ւնէն և թախորին Հեղ պարճա-ական Սին լո-սնոյ նշանա-որ ասոր-ածը պարզ վաճանայի մը դերը կը սրանայ, որ ասկայն իր Խառանիդ, այսինքն՝ Իշդար կնոջմէ դարձեալ ասոր-ած-թեան պաշտօնին կը բարձրացո-ւն: Ասով անո-ղ զակի կերպով կը Հասարարո-ի նաև ինչ որ պարմո-ւնը Սին ասոր-ծոյն Խառանի մեջ Հնո-ց ի վեր վայելած յարգո-ւնէն նկարմամբ կը վկայէ: Ասորեպրանցիները զայն կանո-անէին պարզապէս Բել-Խառանի, որոն՝ մեղի ցականին անձանոյն պարագաներո- մեջ կործանած ցածարը Սադմանասար (860-825) վերստին շինեց. Ասոր-նիւրարի ևս կը յիշէ Սին իբրև «մեծ քերք, որ Խառանի մեջ կը բնակի:²²⁸» Բել-Համին փի-նիկէն երկնի գերագոյն ասոր-ածն է, որ Հարո-ածին մեջ Բաբելոն կը փոխար-րո-ի, ո-ակից Սո-սո-ւի, այսինքն՝ Նինո-ւն Թամոս-ը թագա-որին Բելթին (= Բելթի, Βηλτις) կնոջ կը սիրաւարո-ի: Այս սիրաւարո-ւնէն Հեղ-անիւր կ'ըլլայ անշո-շոր Թամոս-ը ասանո-մը, որոն մասին ասկայն բնագիւրը կը լու-է:

Սոյն զրոյցը ինչ մը ցարժերո-ւնէամբ ո-նի նաև՝ մերձա-որապէս 6^{րդ} դարո-ն գրո-ած ասորական Պանջարանը,²²⁹ որ այսպէս կը սկսի. «Ե- Բաւլթին Թամոս-ը քրո-եցա-ւ, և որովհետեւ Բել-շեմին Բաւլթին կը սիրէր, Թամոս-ը փախա- անկից (այսինքն՝ Բել-շեմինէն), իսկ Բաւլթին կրակ ցո-ւա- Խառանի և զայն այրեց: Ե- Ուեգո-յի 50^{րդ} դարին Նեբրովդ գաւ ելա- և շինեց Մթբին և Երեմիա: Ե- Խառան, որ Երեմիա է, Խառանիդ Սին անո-նով լերան վաճանային կնոջ պարիսպներովը պարեց և Խառանացիները Սինի կո-ով մը կանգնեցին և սկսան զայն պաշտել:» Հոս փախչողը Թամոս-ը է, դերերո- այս շրջո-մը արաստովոր երե-ոյն մը չէ ասո-սպելագորո-ւնէն մեջ: Խառանի Թամոս-ը մասին փոփոխ Հարո-ած մ'իս կայ Էն-Նեդիմի Ֆիւրիսդի

²²⁴ *Explanatio in Ezekiel Migne, SL. 25, էջ 85.*

²²⁵ *Ed. Chvolson, Stabier 2., S. 507. Հմմտ. նաև ZDMG. 1912, S. 171-172.*

²²⁶ Բնագիրը Խալաբաբ, դրի ըստ Բա-դիսինի սրբագրո-ւնէն, *ZDMG. 1912, էջ 171:*

²²⁷ Բնագրին մեջ երկու- անո-նէն ալ գրո-ած էն ¹ ܐܘܪܝܐ ܬܡܪܝܐ, զորոնք Բա-դիսին շար իրա-ամբ կ'ո-ղ զէ ܐܘܪܝܐ = ܐܘܪܝܐ ܬܡܪܝܐ:

²²⁸ *Peiser, Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellsch. 1898, S. 231. ZDMG. 1912, S. 174.*

²²⁹ Հմտ. Bezold, *թրգմ.* էջ 37:

մէջ, որ դժբախտաբար շատ մո-թ է և մեկնոթեան կարօք. «Խառանայիներո-
սասոր-ածոթններուն կը վերաբերին. ասոր-ածներո- Տէրը, ապա Մարս իբր շար
ոգի, Բեւ լո-րջ ծերոննին, Ծոսոր (Միսոր?) ամենակարարեալ դպիրը, Բոշդիր
ընտրեալ ծերոննին, Հողմոյ թերով դիցո-ճին Սառա՛ Ծոգիր դո-սորը, այսինքն
աղվարոթեան կամ ամլոթեան դո-սորը, որմէ ասոնք յառաջ եկած են. պարսկական
Հիթան (Չո-կն, կամ Հեաթ կամ Հաթիթ) մայրն է, որ 6 դ-ն ունէր, որոնց Հեթ ծովո-
եղերէն պարտելո- սովոր էր, Եթո- Ռոմ: «Թեւի դիրո-ճին, որ Թամո-րա (կարգա-
Թամո-ղա) ընդոննեցա-? Երո-, Տէրն է, իսկ Բալթի դիցո-ճին: Իսկ ինչ որ Թեւի
դիրո-ճոյն կը Հայի, անոր պաճպանոթեան ցաւ էին սորք այծերը, զորոնք ծախել
արգելո-ած էր և կը գործածոթեն զոճի, Բայց յղի կիները չէին զոճեր և ոչ իսկ
անոնց կը մերջնային:»²³⁰ Ին-Նեդիմի Հոս երկո- դիցո-ճի կը զանազանէ, որոնցմէ մին
պարզապէս Թեւի դիրո-ճին (= 𐎠𐎼𐎡𐎹) անսամբ կ'որակէ: Բառ-դիւնին Համայն
Թեւ Խառանի մէջ կամ մօք նոթրական ցեղ մը լլալո- է, որ կը պաշտօնէր նա-
Սին:»²³¹ Բեւի դիցո-ճոյն Հեթ նոթրական այծերո- յիշարակոթնն ալ Հնոթեան
մնացած թանկագին նշխարք մըն է: Եւթր Թամո-ղի նոթրական անսոնն էր, որ
և Թամո-ղի ո-ղո-ած մոգական երգմնայնի մը մէջ յայտնապէս կը յիշո-:»²³²
որիշ ցեղ երգի մը մէջ Թամո-ղի կորսոթիլը պարճառ կը նկարոթ ոշխարներո- և
այծերո- ճի-անդո-թեան:»²³³ Ին-Նեդիմի Հոսոր-ածին մեղի Համար թերեւ ամենէն
Հեթադիւրականը, Բայց և դժո-արալոյծը Երո- անոնն է, զոր Բառ-դիւնին ճարաՀայ
մեկնելէ կը Հրաթարի²³⁴ և ցաւա-ին ոչ ոք լո-րջ փորձ մըրած է դրական լո-ծման
մը գալո- Համար: Զեմ գիտեր թէ կարելի է արդեօք զայն Համեմարոթեան դնել
Երո-րո- Իշդարի ո-րիշ մեկ անոնն Հեթ իբրեւ նոյնին արական յիւր. Սոմերեթնի
դեղեակ չըլլալո-ն լեզո-ական կո-սան մը չոնիմ և ոչ ալ պարմական: Հա-անօրէն
սոսոր-թաթեւական Երո-»²³⁵ (*Airu* կամ *Yaru*) ամսո-ան (= Մարդ-Լարի) Հեթ կապ մը
չոնի: Բայց նոյնը կարելի չէ ըսել Հարո- (= *Ha-ru*) անո-ան մասին, որ Եգիպտական
մեՀեմագրոթեան մէջ Պաղեստինի Համար կը գործածոթէր,²³⁶ իսկ Պաղեստին շրջանին
ամբողջ Լսորիքի անոնն էր:²³⁷ Լսոնք ի Հարկէ լոկ կարելիոթնննէր են, որոնց ա-եւի
կամ նո-ալ Հա-անականոթննը կախո-մ ոնի անդրագոյն ո-րիշ փաստերէ, զորոնք
դժբախտաբար ցաւա-ին չոննի: Եյպիսի կարելիոթնն մըն է նաև մեր Երայ
անոննը, որ սակայն շատ անՀա-անական է ներկայ պարագային, նկարելով Երայի
Համապարտան Թամո-ղին մեկնոյն Բեւիքին Հեթ յիշարակոթննը: Եթէ մինչև
անգամ 𐎠𐎼𐎡𐎹 = Երո- մեր Երայի Հեթ նոյն ըլլար — լեզո-ագիտօրէն խօսելով 𐎠𐎼𐎡𐎹
սեմական բերնի մէջ 𐎠𐎼𐎡𐎹 փոխոթիլը անկարելի չէ — այն արեւն պիտի ըսենք թէ
Թամո-ղի քով Հայի. Երան ևս Խառանի պանթեոնին մէջ անոն-ած էր, այս պարագային
անշո-շար Հայ գաղոթի մը ալ դիցոթեան շնորՀի: Երդեօք չէ՛ կարելի Երո-
Համեմարել Բաթեւական Ոո-այի (= *Orta*) Հեթ, որ արշանագրոթնննէրո- մէջ կը
յիշո- Իսո-մ անոննով դի-ցալնի մը Հեթ. Ոո-ա կ'անո-անոթ ասոր-ածներո-

²³⁰ Chwolson, *Sabier* 2, S. 40.

²³¹ ZDMG. 1912, S. 186.

²³² Zimmern, *Gott Tammuz*, S. 728.

²³³ Zimmern, *Tammuzlieder*, S. 207.

²³⁴ ZDMG. անդ. 182.

²³⁵ Winkler 2, *Altorientalische Untersuchungen*, Leipzig 1901, S. 385.

²³⁶ M. Max Müller, *Asien und Europa*, Leipzig 1893, S. 144 ff.

²³⁷ Լիւր. S. 150.

դի-ցալն, որ Անո-էն իշխանութիւն առնելով ամէն կողմ կ'ապարհակէ և կ'աւերէ: Տեղ մը կ'ըստ-ի.²³⁸ «Ո՛վ ճերտա, խոզոցիւր դոռն խաղաղը և շամ կերպարանձով մարար պալապը, Հապի- թէ զէկզ պէսան զինո-որնէրը, զէնձերը իրենց յետ-էն ինկան:» Դժբախտաբար Ո-ռա իր նկարագրով այնչափ արեւնո-շար է, կարող է և շար, որ դժո-ւար է ո՛ր և է որոշ բան ըսել:

Թաճո-ւղի Գի-նիկեցիները կը պաշտէին Ադոնիս, որ յոնական յիւն (Άδωνις) է փի-նիկեան և էբրայական յԴՆ = Ադոն անո-ան և կը նշանակէ Տէր: Յոյները անո-անս ծանօթացած ըլլալո-ւն Կիպրոս, ուր վաղո-ց ամենամեծ յարգութիւն կը վայելէր Ադոնիսի սիրաւարը Բաալաթ, որոնն ճերտ վերջէն միացա- յոնական Ափրոդիտէ սիրոյ դիցո-ւն: Կիպրոսի յոնական Գաղթականները Ադոն Հա-անօրէն յԴՆ = Ադոնի (= Տէր իմ) յիւն կը լսեն և այնպէս ալ իրենց լեզու-ին փոխեցին: Պարմանալի է որ Ադոնիս իբրեւ որոշ աստ-ածութեան մը անոն փի-նիկեան աղբի-րներո-ւն ծանօթ է թուրքոյն, զայն կը գործածեն Եբրայեցիներո-ւ պէս իբրեւ վերադիւր կամ կոյ-ած ուրիշ ան-ններո-ւ. այսպէս յՄՄՈՂ ԴԴ = Տէառն Էաճո-նի, ԽԴԴԴԴՄԴՆ ԿԴԴ = Տէառն ի-րոյ, Մեկտարի: Մարդո-ւն ևն յՄՄՈՂԴՆ = Ադոնէաճո-ն այսինքն՝ Տէր է Էաճո-ն կամ ԼՅՄԴԿԴՆ = Ադոնաբալ՝ Տէր է Բաալ.²³⁹ Ամառնայի նամակներո-ւ մէջ ալ ըսեալ-որ մը կը յիշուի «Ադո-նա» անո-ամբ, որ աղաճով խնդրոյ նի-թ անո-ան ճերտ կապ ունի:²⁴⁰

Ամենանշանա-որ պաշտօնարեղին էր Բիբլոս, որոնն մասին առաջին յիշարարութիւն կ'ընէ Սորաբոն.²⁴¹ զայն անո-անելով *ιερά ἔστι τοῦ Ἀδωνίδος*՝ խաղաղ ամենաճին ծամանակներն արդէն երեւի էր իբրեւ Բաալաթ-Բիբլիսի պաշտօնարեղի և իբրեւ այսինքն շար անգամ կը յիշուի նաև սեպագիր արշանագրո-ւններո-ւ մէջ: Ադոնիս կը պաշտուէր նաև Ափագայ, Լնիթի, Կիպրոս և ասոնց աղ-ղեցո-ւնամբ նաև Աթենք և Երգոս: Առաջին անգամ առասպելա ձեռք թէ շար ամբողջո-ւնամբ ա-անդողը Ադոնդո-որոս.²⁴² է, որ ասկայն ձեռք մը շար յոնական Գոյն ցո-ած է առասպելին. երեւոյն մը, որ դժբախտաբար յոյն մարտնագիրներո-ւ ձով անտօլոր բան մը չէ: Երդ ըստ Ադոնդո-որոսի Ափրոդիտէ բարկացած ըլլալով Պմի-ռնայի վրայ՝ զանիկա իր իսկ Թէաա Ըօր ճերտ կարարութիւն անօրէն գործի մը կը մղէ: Բայց երբ յետոյ Հայրը իր դո-սարը կը ճանչնայ, զայրացած արով կը սկսի Հալաթել դո-սարը, որ ճարաՀաս աստ-ածներո-ւն օգնութեան կը դիմէ և աստ-ածները զինքն մարտնոյ ծառի կը փոխեն: Տաա ամիս վերջը ծառը ճեղգո-ւելով՝ Ադոնիս կը ծնանի: Ափրոդիտէ ցո-ռն գեղեցկո-ւնէն յափշտակո-ած, զայն անդո-ւն մը մէջ կը ծածկէ և յետոյ մի-ս աստ-ածներէն ծածո-կ Պերսեփոնէն ինամէին կը յանձնէ վերջէն վերադիւր իրեն յանձնելո-ւ պայմանա-: Սակայն ասնդարամեցի դիցո-ւն ալ ցո-ռն գեղեցկո-ւնէն կը յափշտակուի և չո-ւեր այլ ևս կէանքի աշխարհի զրկել և ասով կո-ի կը ծագի երկո-դիցո-ւններո-ւն մէջ: Չիւ կը սրիպո-ի մեջամբել և կ'որոշէ որ Ադոնիս ցարո-յն երեւի ձառորդը Պերսեփոնէն ձով կէնայ և մէկ ձառորդն ալ Ափրոդիտէն ձով: Բայց իրականին Ադոնիս երեւի ձառորդ Ափրոդիտէն ձով կ'անցընէ և միայն մէկ ձառորդ ասնդարամեցի: Ամենէն վերջը Արդեմիսի Գրգո-ւելով որոն ծամանակ վարալէ մը կը ապանո-ի: Ըստ Հի-գինոսի.²⁴³ Պմի-ռնա Ըօրմէ չի Հալաթո-ի, այլ իր իսկ ամօթէն անդառ կը վաշո-ի,

²³⁸ Gressmann, անդ, 71-72.

²³⁹ Baudissin, Adonis, S. 66.

²⁴⁰ Knudtzon. Թի- 75, 25; 148, 18.

²⁴¹ Strab. I, 16, 2, 18, C. 755.

²⁴² Apolod. 3, 14, 3.

²⁴³ Hyginus, Fab. 58 և 161.

որ Լփրոդերիւ երէն կարեկցելով, գինգը մրցելն ծառի մը կը փոխէ և երբ Հայրը անգիտակցաբար օր մը ծառին մերջնալով պայն սրով կը ճեղգէ, Լփրոն կը ծնանի:

Լփրոն առ Հասարակ կը նկարագրուի իբրև արքայոյ կարգի գեղեցիկ պարսանի մը, որ որսորդութեամբ և Հովոս-Քեամբ կը պարապի:²⁴⁴ Ըստ ընդհանուր ըմբռնման վարպէ Լփրոնի տեմ գրգռողը ոչ թէ Լրդմիս, այլ Լրէս է, որ չի կրնար պանել, որ Լփրոն իբրև աւելի գեղեցիկ երիտասարդ մը Լփրոդերէն սիրոյն: Ըստ որի 2 րարբերակի մը վարպէր ինչն իսկ Լրէս է, որ վարպէի կերպարանով Լփրոն կը սպաննէ:²⁴⁵ Որչափ ինքի ծանօթ է անգամ մըն ալ Լարդոն կը յերոսի իբրև Լփրոնի սպանող:²⁴⁶ Մաճոսան տեղը կը Համարոնին Լիքանանի լէռները, որոնց մօտերը գրնոսող գետի մըն ալ Լփրոնի կ'անոսանուէր ըստ Լոկիանոսի, որ կ'անտեղ թէ Բիբլոսի փովէն անցնող այս Լփրոնի գետը ամէն րարի Լփրոնի մաճոսան րարեդարչին ստեղծելը կարմիրի պարնող գոյն մը կ'անոսուի,²⁴⁷ որ ի Հարկէ ժողովրդէնէն այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Լփրոնի արեամբ ներկոսած ըլլայ: Լփրոնի եղերական վախճանը առիթ առնելով ժողովրդական Հնարամիտ երևակայութիւնը գեղեցիկ ասանդոթիւն մըն ալ մեղի թողոցած է, որոն Համաձայն նախնաբար միայն սպիտակ վարդ կար, բայց երբ Լփրոդերիւ Լփրոնի վարպէի չեղելէն սպառելու Համար Հաղճեպով անոր օգնութեան կը փոխուի, որպէս վարդէնոյ մը փշերոն պարկաւ և վերաորոտելով իր արեամբը ներկեց վարդենին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ ևս կարմիր վարդ պալ:

Լփրոնի մաճոսան սգաճանդեաները որոնց Հասարակութիւնը Լփրոդերիւ կը վերագրուի, շատ նշանաւոր էին թէ՛ Լիքնիկ և թէ՛ մանաւանդ Բիբլոսի և Պրոմէանց շրջանին նախ Լղեփանդերիայի մէջ: Բիբլոսի մէջ օր. Համար Լփրոնի պարկերը կը ներկայացունէին մեռելի մը կերպարանով, զոր Քափորաբար և Բարձրայն ողբերով, որոնցմէ անբաժին էր սրինգի ընկերակցութիւնը և եղերամայր կիներոս կործակերոս պարնելը, կը պանելին կը Քաղէին պարսաստոսած գերեզմանին տեղ, բայց որչափ կ'երկայ պարկերը յաջորդ օրը դարձեալ դոսա կը Հանէին ըսելով թէ Լփրոն յարոսութիւն առած է: Պէթ Փիւնիկէի մէջ յարոսութեան առանձին Հանդիսութիւն մը չկար:²⁴⁸ Նոյնը տեւանի նախ Թամոս-Վի առասպելին մէջ: Բայց թէ ո՛ր ամսոսան մէջ կը կարարուէր Լփրոնի սգաճանդեանը, պակասին որոշ չէ: Լնոնի, որ երկու, այսինքն յարոսութեան և մաճոսան րոն կ'ընդունին,²⁴⁹ առաջինը կը դնէն Գարնան սկիզբները, իսկ երկրորդը՝ աշնան. Բաղդիսին ասոր Հակառակ ընդունելով միայն սգաճանդեան իբրև րոն փանի որ յոյն մարտնչութիւնէն Հակառակը սպոսգաղէս կարելի չէ եղբակայունել, ժամանակը կը միտի դնելու աւելի ամառը Յոնիս-Յոնիս ամիսներոս միջոցին:²⁵⁰ Ըստ իրեն Լփրոնի Գարնան բոսականութիւնը կը ներկայացունէ, որ ամառը կը մեռնի:²⁵¹ Որ է ըսել Բաղդիսին կ'ընդունին որ Լփրոն Գարնանային ասպոսածութիւն մըն էր, որ սակայն միայն մեկ անգամ Հանդիսական պաշտօնի մը առարկայ կ'ըլլար և այն ամառը մաճոսան առիթով: Լագրան²⁵² չ'ընդունին ոչ մեկը և ոչ ալ միւսը ի

²⁴⁴Teocrit, 1, 109. *Damascenus Vita Barlaam in Boissonade Anect. Gr.* 4, 143. Հմմտ. նախ Greve, *De Adonide*, էջ 11.

²⁴⁵Schol. Theocr. 1, 3 և 47. *Jul. Firmicus de error. prof. rel.* 9.

²⁴⁶Serv. 2, *Verg. Ed.* 10, 18.

²⁴⁷De dea Syria, 8.

²⁴⁸Lagrange, *Religions sémitiques*, p. 303. Baudissin, *Adonis*, S. 133.

²⁴⁹Greve, *De Adonide*, S. 45. Kimmel, *Heracleotica*, S. 19. Roscher, *Adonis*, 1, 70-74.

²⁵⁰Լնդ, 124:

²⁵¹Լնդ, S. 169.

²⁵²Religions sémitiques, p. 307, 378.

Հարկէ նկատելով խնդիրը աւելի սեմական աղբիւրներու՝ արտակէրով, որոնք այս մասին բոլորովին կը լռեն: Ինդրոյն ամբողջ դժոճարութիւնը գլխաւորաբար անկից է, որ Եդեսիոյ պաշտօնը կանոնէն մոտ գրաւ ըլլալուն նաեւ Յոնասարան յոյն և անոնց ձեռնարկներէն նաեւ Հռոմէացի մարտնչներէն յոնական Հոգի վրայ պարագայած և չափով մը նաեւ փոխառած առասպելը կ'անտրէ և մինչև իսկ Լոկիանոս, որ աւելի արեւական կ'ոչէ անտրել, զերծ չէ բոլորովին յոնական աղբիւրներէն: Եյսպիսի պարագաներու մէջ բնական է իսկականը գրելու դժոճար է: Եյսոյ և ոչ իսկ սրոյգ է թէ Եդեսիոյ իր բռն իսկ Հայրենիքի այսինքն Փիւնիկէի մէջ ինչ անո՞ւմբ կը պաշտօնէր: Իրեն դրացի Իսրայէլացիներուն ծանօթ էր Թամոսը անո՞ւմբ, Երամացիներու՝ ձով նոյնպէս. և մարդ կը փորձէ մինչև իսկ կարծելու թէ թերևս Փիւնիկէի մէջ ալ նոյն անո՞ւմբ ծանօթ էր զէթ յեղափոխութեան: Չայս կարծես կ'ոչէ Հասարակել նաեւ Որոգիներ և Համարներ նաեւ Ս. Յերոնիմոս. Բառ-դիտիկն ըսածը թէ Եդեսիոյ առաջին անգամ Թամոսը ձեռք նոյնացընողը Որոգիներն է, իմ կարծիքովս պէտք չէ այնպէս Հասկնալ, որպէս թէ Եդեսիոյ ժողովրդեան նոյն անո՞ւմբ ծանօթ ըլլալով Հանդերձ Որոգիներն ըստ կամի նոյնացողը է զայն Թամոսը ձեռք: Դրական փաստ կը պահպան այսպիսի բան մը Հասարակելու՝ Համար: Մանաւանդ թէ շար Համական է որ Թամոսը պաշտօնը Որոգիներն արեւն արդէն բաւական ընդհանրացած էր նաեւ Փիւնիկէի մէջ: Եյս կ'երևայ նաեւ Կեղծ-Մեկնութիւն և Եսոյ թէ Եդեսիոյ Բար Կոնի Հասարակութիւն, որոնց մէջ փիւնիկէական աստիճանը Եդեսիոյ արեւ յայտնապէս Թամոսը կ'անո՞ւմբ: «Փիւնիկէիները, կ'ըսէ Մեկնութիւն, կը պաշտէին Բեթի Կիպրոսի Բագոսին, զայն զի կը սերէր նա Թամոսը, որ Փիւնիկէի Կոստոս Բագոսին որդին էր: Եւ Բեթի Բոգիւն իր Բագոսութեան, եկա՝ բնակեցա՝ Գեթա անոնով փիւնիկէական բերդի մը մէջ: Եւ որովհետեւ Թամոսը յոռաջ Երես սերած էր և անոր Հեղ շնորհիւ ըրած և իր չեփեպոս ամոսինն իմանալով, անոր դեմ սաստիկ զրգոսած, օր մը Լիբանանի լեռան վրայ սպաննեց զԹամոսը զայն իսկ որսալու միջոցին: Եյս օրէն ի վեր Բեթի Գեթաի մէջ կը բնակէր և մեռաւ՝ Եփակայի մէջ, որ Բագոսած էր նաեւ Թամոսը»²⁵³ Բար Կոնի Համայն Թամոսը Հոգի մըն էր և կը սերէր կին մը, որ իր զեղեցիկութեամբը նշանաւոր էր: Եյս կինը Կիպրոսէն էր և կը կոչուէր Բալլի (իմա՝ Բալլի): Հայրը չեփեպոս, մայրը Եդեսիոյ և ամոսինը չեփեպոս: Բալլի Թամոսը իր սերականին Հեղ փախաւ Լիբանանի լեռները: Ենիկա իր անկարգ կեանքին Համար կը կոչուէր նաեւ Եսթրա (= Իշտար) իր Հօր կողմէն: չեփեպոս իր ամոսինը՝ սկսաւ զինքը Լիբանանի լեռան վրայ Հալաթել, որուն վրայ Թամոսը իր դիմաց ելլելով զինքն սպաննեց, սակայն Թամոսը ալ մեռաւ՝ վարացէ մը գիշարութեամբ: Իսկ Բալլի մեռաւ՝ Թամոսը սերէն, անոր դիակին վրայ զգացած ցաւին շտիմանալով: Երբ Հայրը իր դստեր մահը լսեց, սգաւանդեալ մը կ'աղմեց Թամոսը ամոսան մէջ, որ միջոցին նաեւ Թամոսը ծնող իր կողքային իրենց զաւակը»²⁵⁴

Եդեսիոյ առասպելին լաւ Հասկացողութեան Համար կարեւոր է նաեւ Գիպիսալ, որ Փիւնիկէիները մեռնող և յարութիւն առնող ուրիշ աստիճան մ'առնէին, զոր Էսմոն (= Եմօն) կ'անո՞ւմբ: Ենոնան կը Հանդիպենք առաջին անգամ Եսթրաի Տիւրոսի Բագոս Բագոսին Հեղ դրած դաշինքին մէջ: Յետոյ Սիդոնի ձով Գիպիսալ առնալու Եդեսիոյ մը մէջ, որ արեւոյն Բագոսին Բագոսարար կ'ըսէ թէ «Կաճար շինեց իմ աստիճանս Էսմոնի Համար (Եմօն՝ Եմօն)»²⁵⁵ Կիպրոսի մէջ ալ

²⁵³Corpus Apolog. Ed. Otto 9., S. 504.

²⁵⁴Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri. Textus S. Secunda, t. 55., S. 312. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, էջ 177.

²⁵⁵Baudissin, անդ. 212.

Գրեն-աթ էն արչանագրո-թի-ններ Լամո-ն և Մեւ-խարս անո-ններով կամ այսպէս...
 קלן מלמך נאלי, այսինքն՝ «Իմ ասոր-թոյս Լամո-նի Մեւ-խարս» արչանագրո-թեան
 մնացած մասը կորստ-ած է:²⁵⁶ Սա նաև այս յետմ յարո-կ անո-ններ «Լամո-նագրո-ն»
 կամ «Լեդոն-էամո-ն»: Լասոր-թոյս նկարագրի մասին աստիճանային ցիր և ցան
 ակնարկո-թի-ններ չեն պահպար, բայց էս կը բա-ականանամ ասոնց մեջէն ամենէն
 կար-որը յառ-աջ բերելով, որ է Փոյի նշանա-որ Գործին մեջ պաճո-ած Դամասկոսի
 փոփոխ մեկ լասոր-ածը,²⁵⁷ որ իր լամո-ոյրո-թեան մեջ շար պայծառ կերպով կը
 բացատրէ Լամո-նի էո-թի-նը: Դամասկոս Բերի-րոսի Լակլեպիոս Լամո-նի ճեպ կը
 նոյնացընէ, վերջինս անո-ններով նաև Փի-նիկեցիներո- Սարի-կոս ըագա-որին որդին:
 «Ինչեցիկ երիտասարդ մըն է Լամո-ն, զոր ասոր-ածներո- մայրը Լասորոնէ ցանելով,
 կը սիրաւորու-ի անոր: Լամո-ն փախչելո- արեւ կացինով մը ինձ պինձ կ'անդամարէ և
 կը մեռնի, բայց դիցո-ւնէն կենսաբո- ջերմո-թեամբը դարձեալ կը կենդանանայ և
 ասոր-ածո-թեան կը բարձրաց ո-ի և Փի-նիկեցիներէն Լամո-նոս կ'անո-նան-ի»:

Սարդինիայի մեջ երեւելի ո-ւան ճին արչանագրո-թի-ն մը Գրեն-աթ է, որո-ն մեջ
 նոյնպէս Լակլեպիոս Լամո-նի ճեպ կը նոյնացո-ի *Aesculapio Merre*, Ασκληπιω Μερρη և *ΠΝ?*
 ΠΝΑΝ ΜΝΑΝ = Լասորոն Լամո-ն Մարէ, այսինքն Տէառն Լամո-նի Մերէի: Իսկ Լասարոսի
 Լամո-նի ճեպ ո-նեցած սիրային յարաբեր-թեան մասին ամենէն նկարագրականն է Բեր-ս
 Սարգիդոնի մեջ Գրեն-աթ արչանագրո-թի-ն մը, որ-ը երկո- անո-ններն ալ իրարո- ճեպ
 բոլորովին միացո-ած էն: Լամո-նի ներփնացո-մը արարեալն է իր նկարագրովը և արդէն
 Դամասկոսի ա-անդածը իր բովանդակ-թեամբը Լասորի և Սի-բեղեայի առասպելին
 շար կը նմանի, որ միատրո-թեան արժանի կէտ մըն է:

Դի-սոյ (*Dusaud*) Գաղղիացի Գրենականը,²⁵⁸ Բարդուն ամերիկացին²⁵⁹ և ուրիշներ այն
 կարծիքէն են թէ Լամո-ն անո-նը նաև Բիբլոսի ասոր-թոյս անո-նն էր, որո-ն «Լեդոն»
 (= Տէր) վերագրելը Յոյները յետոյ յարո-կ անո-նն վերածած էն. ճեպ-աբար ըստ այն
 Գրենականներո-ն Լամո-նէն զար Լեդոնիս անո-ամբ առանձին ասոր-ածո-թի-ն մը
 Գոյո-թի-ն չո-նէր Փի-նիկէի մեջ: Եւս կարծիքին ճակատակ է ճնո-թեան ընդճանո-ր
 կարծիքը և նորեւս նաև Բառ-դիսին,²⁶⁰ որ ճեպ-աբար փաստելն յառ-աջ կը բերէ
 յիշեալ Գրենականներո- նոր ցանո-թեան դէմ: Սակայն թէ Լեդոնիս երբեք բժշկական
 ասոր-ածո-թի-ն չէ նկարո-ած և անոր ճամար Լակլեպիոսի ճեպ չէ միացո-ած:
 Երկրորդ՝ եթէ Լեդոնիս նոյն ըլլար Լամո-նի ճեպ, ակնարկել է, որ Յոյներո-ն
 բոլորովին անծանօթ ըլլար և կամ գէթ անգամ մը Բիբլոսի արչանագրո-թի-ններո-
 մեջ չյիշո-ւեր: Երրորդ՝ Լեդոնիս ներկայացո-ած է միշտ իբրեւ Գեղեցիկ պարանի մը
 մինչև անգամ զղայ, մինչդեռ Լամո-ն կը միացո-ւեր ա-ւելի երիտասարդ և երբեմն
 նաև այնպիսի ճեպ մը, որ ցիրաններո- դէմ խաջո-թեամբ կը կո-ո-ի: Եւս փաստելը
 սոր-գի- արճամարճելի չեն, մանա-անդ առաջինը. Լամո-ն ոչ միայն ինձի յարո-թի-ն
 կ'առնո, այլ և յարո-թի-ն կո- րայ կ'առողջացընէ, վերջապէս բժիշկ է և իբրեւ
 այսպիսի ալ օգնո-թեան կը կոչո-ւեր: Իրեն նո-իրական կենդանիներն էին օյն ո- չո-նը,
 ինչպէս վերը արդէն ցուցանի: Բայց իսկ որ սորոյք է թէ Լեդոնիս նախաբար վերագրի
 էր ասոր-ածո-թեան մը որո-ն անո-նը ճնո-թի-նը չ'ա-անդէր և կը պաշտո-ւեր
 Բիբլոսի մեջ, և մի-ս կողմանէ Փի-նիկէի խաղաղներո- մեջ նոյնին ճամայարարան

²⁵⁶ CIS 16b, 23, 24.

²⁵⁷ Photius, *Bibliotheca*, Migne SG. 103, Sp. 1304.

²⁵⁸ *Revue de l'Ecole d'Anthropologie*, 14., p. 111, *Journal des Savants*, 1907, p. 46.

²⁵⁹ *Journal of the American Oriental Society*, 21., 2. p. 188.

²⁶⁰ Սիւր, S. 345-347.

Էսմոն-ն անոնով աստուածութիւնն մեա կը պաշտօնէր, Բառ-դիսին սրիպո-ած կ'ընդունէր, որ երկո-վին Հիմն ալ նախնաքար մէկ աստուածութիւնն էր ած Եւրալո-ն է, որ յէտոյ պանապան վաղ ավանդութիւնն մէջ պանապան պարգայո-մաներո-ն նախնաքարն է: Հոս կ'արժէ յիշել նաեւ Մելգարդ, որ մասնա-որայէն Տի-րոսի յարո-նքէն աստուածն էր և քօնը կը քօնո-էր Փէրրո-արի և Մարդի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներո-ն բերմամբ, որոնց մեծապէս նպաստած է նաեւ Փի-նիկէի աշխարհագրական դիրքը, Ադոնիսի և Եգիպտական Ոսիրիսի առասպելին միջև որչափ կ'երևայ, ներքին քո-րեւան մը քիչի ունեցած և ասով ժամանակի ընթացիկն ամենատարբար աղերս մը սրելով ծո-ած է երկո-վին միջև: Այն աստիճանի, որ Պղո-դարձոս քայց աւելի որոշ կերպով Սրեփանոս Բի-զանդացին երկո-վը իրարո-ն Հեթ կը միացընեն, ուսկից ոմանկ²⁶¹ մոլորելով Ադոնիսի առասպելը Ոսիրիսի առասպելին մէկ ընդօրինակութիւնը Համարեցան: Այս է Հարկէ պիտի է. ալ Եգիպտո-նը երկակողմանի է, քայց աւելի Ադոնիսէն վան Ոսիրիսէն: Պարճաւ յայտնի է. Ոսիրիսի առասպելը իր ներկայ յիշին մէջ Համեմատաբար նոր է: Գիտնականներ իսկ Եգան, որոնք Յովսէփ Գեղեցիկը Ոսիրիսի և անոր կ'ընէր Լասնէի Բաիսի Հեթ կը նոյնացընեն:²⁶² Հին մարեմագիրներէն առասպելիս վրայ ընդարձակօրէն զբոլը դարձեալ Ինդո-ր է. Ոսիրիս յո-նական յիշն է Եգիպտո-ն Ոսիրի անո-ան, ինչպէս նաեւ Բաիսի նախնականն է Ոսիր- Երկո-վն ալ ինչ և Եգիպտո-ն իրարո-ն Հեթ ամո-անանալով կ'իշխեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ յաջողութեամբ և փառով: Ոսիրիս Նեղոս կը կանոնա-որէ ջրանցիկներ և թոմբեր շինելով, մշակութիւնն կը պարգայընէ, ինչպէս նաեւ ժողովրդեան ընկերային կ'անվը օրէնքներո- պաշտօնութեան վրայ Հսկելով, քայց մի-ա կողմանէ նաեւ երաշխարհութեան և գիտութեան պարգայման ամեն դի-րո-նքն ընծայելով: Սել- ալս ամեն Եգիպտո-նն վրայ նախնայելով օր մը դա-ադրո-նքէն Ոսիրիս ինչոյնի կը Հրա-նքէ և Հոն պինդ կը բռնէ, կը փակէ անտո-կի մը մէջ և Նեղոս կը նեղէ: Ըսոր վրայ Բաիս յայն բարձրացո-ցած կողքայ իր սերելին և կը սկսի անոր դիակը փնտրել: Փի-նիկէան Բի-բլոս Հասած միջոցին Հոս կը գտնէ անտո-կը և երբ իր Հորոս քողո-ն կ'երևայ, Սել Ոսիրիսի դիակը գտնելով կ'որ կ'որ ըրած կը նեղէ Նեղոս: Բաիս Լացով և ողբով ինքն ինք կը բերէ այս կ'որները. չի կրնար միայն ծննդականը գտնել, պոր յո-կ մը կ'լլած է Եգիպտո-ն: Այս դժո-արին գործին մէջ իրեն կ'օգնէր շո-ն մը, այսինքն Անո-քիս, որ Թո-ր Լո-անոյ աստուածոյն Հեթ մանո-ան աստուած կը նկարո-էր և պաշտօնն էր Հսկել մեղելներո-ն թաղման վրայ և Հոգիները անդարամեթ առաջնորդել: Առասպելը իր շարո-նականութեան մէջ կ'ըսէ որ Ոսիրիս օր մը իր Հորոս որդո-նքն երեւալով պանիկա կը յորդորէ իր մահո-ան վրէժը առնո-լ Սելէն: Հորոս վանի մը ճակարկներո- մէջ Սելի շարաշար կը յաղթէ և դեպի Ասիայի կողմերը կը վռնդէ: Ոսիրիս յարո-նքն կ'առնո- և կ'իշխէ անդարամեթի վրայ:

Հաս Վերադարձականն է, ինչ որ Պղո-դարձոս²⁶³ Ոսիրիսի դադաղին մասին կը պարմէ. այս դադաղը ըստ պարմագրին Բի-բլոսի Բաիսի նշանա-որ քաճարին մէջն էր պարո-ած Հա-ամրգէնո-յ մը բո-նով, պոր Բաիս ինքն անձամբ կ'որած և Բի-բլայիններո- պարգի- ըրած էր. կ'որ-է պիտի մը կը կրէր վրան և դիակի մը պէս պմո-նով օժո-ած էր Բի-բլոսի Բաիսը Բաալդիս է, Ոսիրիս ալ Ադոնիս,

²⁶¹ Selden, *De Diis Syrorum* 2, S. 260. Hug, *Untersuchungen*, S. 82.

²⁶² Freiherr A. von O., *Joseph von Ägypten und Aseneth*, Regensburg 1918. — Dr. Seitz, *միջին և նոյնին վրայ Fels* 1918, № 1, 26.

²⁶³ De Iside et Osiride 15, 16.

Բայց Ժառող մը պարտաւոր զգաւոր, այսինքն՝ զգաւոր մը՝ որ Ժառի մը վրայ
 կը Հանգչի, դժոխարա՝ Բէ կարելի ըլլայ առանց Եգիպտական ապրելոյ-թեան
 մտածելու վասն զի Ոսիրիսի գերեզմանը Ժառի մը Հէտ աղերսի մէջ դնելը շար
 Հին է:²⁶⁴ Երկու երկրներու միջև դիպաճանական այս ցոյցը Լաւանօրէն
 ամենէն աւելի պողոտեան շրջանին տեղի ունեցած է: Յայտնի է Բէ Եգիպտոսի Համար
 պողոտեան Բագա-որներու Հրամանաւ մեծամեծ Հանդիսութիւններ կ'ըլլային
 Եգիպտոսի մէջ. պարմանալի չէ որքան, երբ նոյն պարի-ները վայելէին նաև
 Իսիս և Ոսիրիս ինչին իսկ Եգիպտոսի Հայրենիքի մէջ: Եյս փոփոխ ապրելոյ-թեան
 սկզբնաւորութիւնը անշուշտ աւելի կանոնի է վասն որ կը կարծենք: Սկսածու ինչ
 որ երկու երկրներն ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր խաղաղականօրէն սերտ-
 կապուած էին իրարու Հետ: Պաղեստին և Փիլիսիէ Եգիպտոսի Համար աշխարհագրօրէն
 և ռազմագիտօրէն այն կամուրջներն էին, որոնց վրայէն Փարա-ոնները իրենց
 ապրելոյ-թիւնը յառաջակողմեան Լսիոյ նաև միւս երկրներու վրայ ցարածու-
 կաշխարհէն: Էլ-Լամանայի նամակները որոնք Բաբելոնի, Լաւանայի, Սիւրիսի,
 Երուսալէմի, Լաւանայի և Հապտի Բագա-որներուն Փարա-ոններու Հետ ունեցած
 Եգիպտոս-թիւններն են Գրուած ասորաբաբելական սեպագրութեամբ և մեծ մասով
 նաև նոյն լեզուաւ, պարսկական անգին գանձեր են այս տեսակետով: Մեր խնդրոյն
 Համար ամենէն նշանակալիցը Տո-շարայի Լամանայի Գ-ին Գրած մեկ նամակն
 է, որունց կը տեսնուի, որ Լամանայի Ժանր Հիւանդ ըլլալուն Տո-շարայէն կը
 խնդրէ, որ Սինո-էի Բշարտ դիպո-Հին իրեն առաջիկային առողջացնելու Համար:
 Տո-շարայի յանձն կ'առնուի, աւելցնելով իսկ խօսքերը. «Եյսպէս կ'ըսէ Սինո-էի
 Բշարտը Բո-որ երկրներու տիրո-Հին. «Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ'ուզեմ
 երթալ. անգամ միւս կ'ուզեմ երթալ:» Եւս ես առաջիկայի զինքն և եկա՝ ինչք: Եւս
 Ըօրս արեւն ալ... տիրո-Հին այն երկիրը Գացած էր...: Եգիպտոս (Փարա-ոն) Բո-որ
 զինքն պարտէ՝ և որտեղ-թեամբ դարձնալ էր դարձնէ՝ և ան ալ դառնայ:²⁶⁵»
 Եյս դիպաճանօրէն շար կարեւոր Հարտածը ի Հարկէ դրական փաստ մը շնչեղ-
 մեղի Ոսիրիսի և Իսիրիս արտադրուած ապրելոյ-թիւններու նկարագրէ, Բայց Գեթ
 անողջակի և այն զօրաւոր փաստ է, որով ըստ մասին կը պարզուի նաև այն ցարած-ին
 մո-թ մնացած Հարցը Բէ ինչպէս և ինչ պարագաներու ցար Իսիս, որ Եգիպտական
 Հաւոր դիպո-Հոյն տեղը Բոնած է, Բշարտի և Բաւարիսի տեսագծերով ճոխացուած
 է այն ասորիսներ, որ Եգիպտական շար ինչ Բան մնացած է վրան: Չարմանալի է, որ
 մինչև անգամ Հաւոր ինչ ինչ Եգիպտական արձանագրութիւններու մէջ կ'անուանուի
 Տիկին խաղաղութեան, Տիկին Կո-պի կամ Կո-պի, այսինքն՝ Գեթադիներ:²⁶⁶

Ոսիրիսի զգաւորը կրող Ժառին զգեստաւորութիւնը, զոր Պղո-տարիս կը յիշէ իր
 Հարտածին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական Ժագո-մ ունի և ոչ ալ արաբական,
 ինչպէս Բաւարիսին կը կարծէ,²⁶⁷ այլ փոքրասիական է: Փոքրասիական է նաև Ոսիրիսի
 Ժանդակներն չգրանցուելը, որոնք երկու-նն ալ Հաւանօրէն կապ ունին Եգիպտոսի
 առասպելին Հետ:

Եգիպտոս իր ներկայ յիշն մէջ փոխ-գական ասորաւորութիւն մըն է, որուն
 Գլխաւոր պաշտօնատեղին էր Պլոնիս խաղաղութիւն: Բայ Պա-սանիս²⁶⁸ Զ-ն քննի մէջ

²⁶⁴ Schäfer G., Das Osirigrab von Abydos und der Baum «pk», *AZ.* 41., 1904, S. 107 ևն. — Baudissin, անդ., S. 174.

²⁶⁵ Kundtzen, 3., № 6, Taf. 23, S. 179-181.

²⁶⁶ W. M. Müller, *Asien*, S. 313-314.

²⁶⁷ Լեւոն, S. 175.

²⁶⁸ *Quas.* 7, 17, 9.

կը բեղմնա-որէ երկիրը, ո-սկից կը ծնանի Ագրիպիոս անոնով երկուսէն էակ մը: Ասորո-սածները զայն կը բռնեն և առնականէ կը զրկեն. արի-նէն կը բռնեն նշենի մը, որոն-սորո-ղը Սանգարիոս գետին ասորո-սածը ծոցը պաճելով՝ անկից կը յղանայ և կը ծնանի Ագրիպիոս: Բնկեցիկ կ'ըլլայ Ագրիպիոս լեռներո- վրայ, բայց նոխալէ մը կը խնամո-ն և երկնային գեղեցկո-թի-ն կը սրանայ: Այս պարագան չի վրիպիր Ագրիպիոսի ցեղ-թեան, որ այնո-Հեթ- գեղեցիկ պարանեակին կը սիրաճարո-ն և երբ օր մը ազգականները զինվըր Պետինոս կը զրկեն, Հոն ցեղ ո-ան թագա-որին աղջկան Հեթ կարգո-ելո- Համար, ցեղ- Հարսանիվ շեղած յանկարծ վրայ կը Հասնի Ագրիպիոս, որոն-ն վրայ Ագրիպիոս խելագարած ինչպիսիք կ'անդամապէ և կը մեռնի: Ագրիպիոս շաք կը ցրի և Ջե-սին կ'աղաչէ որ Ագրիպիոս կենդանացնէ, բայց յանցն շատնո-ր Ջե-ս, միայն կ'որոշէ որ մարմինը չապականի: Ագրիպիոս Հոս կը Համապարսխանէ Աի-բեղէի, որ Պետինոսի մէջ նաև Ագրիպիոս անոնով ծանօթ էր:²⁶⁹ Երկո-վին այս նոյնո-թի-նը որչափ կ'երևայ Առնեթիոս չէր գիտեր, անոր Համար իր լսած զանազան ցարբերակները իրարո- Հեթ խառնելով՝ առասպելին վիշ մը ցարբեր գոյն ցո-ած է: Փո-ր-գիայի սաՀմանին վրայ, կ'ըսէ Առնեթիոս,²⁷⁰ Ագրիոս անո-ամբ ժայռ մը կայ. Հոս վարէ մը կը ծնանի Աի-բեղէ, որոն-ն Հեթ Ջե-ս կ'ո-զէ յարաբերո-թի-ն ո-նէնալ, բայց մերժո-ելով Ջե-ս ժայռ մը կը բեղմնա-որէ, ո-սկից կը ծնանի Ագրիպիոս՝ երկուսէն աճա-որ էակ մը, զոր ասորո-սածները կը բռնեն և Դիոնիսիոսի զինվըրընելո- միջոցին առնականէն կը զրկեն: Երի-նէն կը բռնեն նոնէնի մը, որոն-ն սորո-ղը Սանգարիոս գետին ցո-սորը առնելով՝ ծոցին մէջ կը պաճէ, ո-սկից կը ծնանի Ագրիպիոս: Սանգարիոս կը Հրամայէ ընկեցիկ ընել պղան, բայց մէկը զինվըր գրնելով՝ մեղրով և կաթով կը սնո-ցանէ և գեղեցիկ երիտասարդ մը կը դարձնէ: Երբ Ագրիպիոս և Աի-բեղէ Պետինոսի թագա-որին Աի-թաս անոնով գեղեցիկ որդո-ոյն նկատմամբ իրարո- Հեթ կը կո-տէին, Ագրիպիոս նախանշէն և բարկո-թեանէն Ագրիպիոս իր ընկերներո- Հեթ կը խելագարեցնէ, որոն-ն վրայ Ագրիպիոս եղևնոյ ծառի մը ցակ ինչպիսիք անդամապելէն վերջը կը մեռնի: Իր արի-նէն կը բռնեն մանո-շակներ, որոնք եղևնոյ ծառին Հեթ իրեն նո-իրո-սած էն: Աի-բեղէ սասորիկ կը ցրամի և եղևնիը առած իր վարայրը կը վաշո-ն, ո-ր եղևնոյ ցակ կ'ողբայ Ագրիպիոս մահը: Տարբերակ մըն ալ Ովիդիոս ո-նի, որ իր Համաո-սորո-թեան մէջ շաք կարե-որ է. ըսք իրեն Ագրիպիոս շաք գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր և Հովի-ն, զոր Աի-բեղէ իրեն ծառայո-թեան կ'առնո- և կը պաճանջէ իրմէ ողջախոՀո-թի-ն, բայց Ագրիպիոս դժբախտաբար Աագարիպիոս յա-երժաճարսին Հեթ յարաբերո-թի-ն ո-նէնալով՝ Աի-բեղէ բարկո-թեանէն Սագարիպիոս կը ապաննէ, որոն-ն վրայ Ագրիպիոս ցա-էն խելագարած ինչպիսիք կ'անդամապէ և կը մեռնի: Սալո-սպիոսի Համայնայն²⁷¹ Ագրիպիոս Գալլոս գետը ինկած է, ո-ր Աի-բեղէ զինվըր ցեղ-թեանէն կը սիրէ և ասորեղևնոյրը գլո-նը կը դնէ. Ագրիպիոս փախչելո- միջոցին ինչպիսիք կ'անդամապէ և կը մեռնի, բայց դարձեալ կենդանանալով՝ դիցո-Հո-ոյն վով կ'երթայ:

Գալլոս գետը ինկալո- ցեղագիծը աղաճով դիցո-Հո-ոյն նո-իրո-սած Գալլոս անո-ամբ վրմերո- դասակարգին ծագո-մը մեկնելո- նպասակ ո-նի. նոյն անո-ան Հեթ՝ որչափ կ'երևայ, կ'աղ ո-նի նաև Պա-սանիոսի վով եղած ո-րիշ ցարբերակի մը Աալլոսը,²⁷² որ իբր թէ Հայրն է Ագրիպիոս, և վերջինս Աի-բեղէի պաշտօնը Լի-դիայի

²⁶⁹ Հմմտ. նաև Strab. 12, 57.

²⁷⁰ Aetv. nat. 5, 5, 7.

²⁷¹ Salustius, Philos. de diis et de mundo, 4.

²⁷² Paus. 7, 17, 5.

մեջ էս ցարաթելոնն Համար յարկապէս Ջևսի Բարկո-Բէան ատարկայ կ'ըլլայ և վարապի մը միջոցաւ կը սպաննուի: Պա-սանիասի լիով պաճո-ած Գրականն այս Բանկագին Բեկորը միայն՝ Արարիս վարապի սպաննել կո-տայ և այս պարագան շարերը Բա-ական կը Համարին նոյնին մեջ Արունիսի ատասպելին մէկ ազդեցո-թիւնը նշմարելո- Համար: Եյս մասին ինչ մը վերջ պիտի անդրադառնամ: Դիտողը Սիկիլիային ատասպելը մեր առջեւ կը դնէ ա-ելի պարագան նկարագրով մը և կարծես ինչ մըն ալ զարդարո-ած, սակայն ցեասագծեր ևս կը պարո-նակէ իր մեջ, որոնք իրենց ինքնայարո-կ ցեասագծերովը ատասպելը շար ա-ելի Հեղափոխական կը դարձնեն: Բար իրեն²⁷³ Սի-բեղէ Փո-ի-Գիայի և Լի-դիայի Բագա-որին դո-սորն էր, որ Ժողովացիք ընկեցիկ կ'ըլլայ և կը անանի Լեո-նեո- և անդառնեո- մեջ՝ իրեն ընկեր ո-նենալով վայրենի անասո-նեո- ո- Բո-շո-նեո-ը: Հասակին Հեղափոխական-ին ալ կարծես աճեցա-ւ, այնպէս որ զինքը ցեանողը կը յափշտակո-ւէր: Տեղացի Երիտասարդ մը՝ Արարիս իրեն սիրահարու-ելով՝ անկից յղի կ'ըլլայ և (յո-ո-թիւնը ցականին զգալի չեղած) Ժողովը զինքը կը ճանշնան և դարձեալ ցո-նը կ'առնու-ն, Բայց երբ Հայրը աղջկան վիճակը կը ցեանէ և Եղելո-թիւնը կ'իմանայ, Բարկապի Արարիս և իրեն ընկերացող իմաստո-ն կ'ենեո-ր կը սպաննէ և մարմինները անխաղ կը ձգէ: Ասոր վրայ Սի-բեղէ Արարիսի սասորիկ սերէն ինքն իրմէ ելած և մալերը արշակած դաշտէ դաշտ կը վազէ և իր Լացովն ո- ողբերով ամէն դաշտ ո- Հովիտ և ամէն կողմ կը Լեցունէ:

Ո՛չ Պա-սանիաս, ո՛չ Առնոբիոս և ո՛չ ալ Դիտողը Արարիսի ցարո-թեան մասին յիշատակո-թիւնն կ'ընեն, Բայց Բեկայի Բա-արի մո-նէին Փո-ի-Գիայիները, կասկած չի վերցընէր: Ֆիլոսոֆոս²⁷⁴ յայտնապէս կը Հաստատէ Փո-ի-Գիայիներո- լիով ցրտող այս Հա-արիք: Պո-ո-սարիոս ալ կ'ըսէ. Փո-ի-Գիայիները Արարիսի մաճո-անն ազաճանդե-սը կարարելէն վերջը՝ ո-րախո-թեամբ նաև անոր ցարո-թիւնը կը Ժանո-ցանեն:²⁷⁵ Ի՞մ կարծիքովս մինչ և իսկ Պա-սանիաս և Առնոբիոս Արարիսի մարմնոյն անսպաննո-թիւնը միայն ա-անդելով, անո-ղ զակի վկայո-թիւնն կո-տան նաև ի նպաստ Ժողովրդեան մեջ ցրտող ցարո-թեան Գաղափարին:

Երբ կը կարարո-ւինն սգոյ և ո-րախո-թեան այս Հանդէսները. այս մասին վկայո-թիւնները Բա-ականն որոշ են: Յո-լիանոս Ո-րացոյցին Համաձայն «սո-րք Ժառը (= Եղե-ին) այն օրը կը կորո-ի (այսինքն ցոնը այն օրը կը սկսի), որ օրն որ արեւը օրո-ան և Գիշերահա-ասարին զինքին Բարձր-նին արդէն Հասած է:²⁷⁶» Ո-րիշ խօսով Հանդիսո-թիւններո- Ժամանակն էր Գարնանամ-տին,²⁷⁷ որոնց վերջին օրն Հա-անօրէն ըստ Հո-ովմայ մեջ կարարո-ած Հանդիսո-թիւններո-ն Մարտ 25 էր: Արարիս այս միջոցին կը ներկայացո-ւէր կա՛մ մարդո- կերպարանով²⁷⁸ և կա՛մ Եղե-նոյ, որոնցմէ ամէն ցարի ազաճանդիսի սկզբին Հար մը կը կորո-ւէր և սովորաբար Բո-նին վրայ Արարիսի պարկերը կը Հաստատու-էր:²⁷⁹ Այնո-Հեղա- սո-րք Ժառը Հանդիսաբար և Բափոքաբար Սի-բեղէի մեծեանը կը ցարո-ւէր.²⁸⁰ ո-ր կը սկսէր Բո-ն ցոնը. իրմէն ո- Պալլերը (Γαλλοί, իմաստեղներն և Երկրագալլոսը, որ միշտ Արեւ (Αττης) կը կոչու-էր, կը սկսէին ողբալ Արարիսի վաղամե-նիկ մաճը, անոր աչնո-ո-թիւնն ո- Գեղեցկո-թիւնը, որ

²⁷³3, 58, 59.

²⁷⁴Firmicus, *Mat. de err. prof. rel.* 3.

²⁷⁵Plut., *De Iside et Osiride*, 69.

²⁷⁶Julian, *Or.* 5, 168 e.

²⁷⁷Schol. ed. candr. *Alex.* 8.

²⁷⁸Diod. 3, 59.

²⁷⁹Firmicus, *Mat. de err. prof. rel.* 27.

²⁸⁰Amob. 5, 16, 36.

այնչափ շո-տով անձեք ըլլալով Փո-ր-գիա սգոյ և աղէտի կը մտնէ Սգաւանդէսը
այլ ևս իր գերագոյն աստիճանին կը Հասնէր, երբ երթալով աղաղակը կը սաստկանար,
և պէս պէս ջաւերո- թոցերո- րակ ոմանի կո-րծիւրը կը կոծէին, ոմանի սո-ր
գործիւնէրով իրենց թաղո-կները կը վերա-որէին, ոմանի ալ մինչև անգամ իրենի
վերենի կը ներկայանային:

Աղա-դիս կայսեր ժամանակ Ար-թուրէայ և Արարիսի պաշտօնը իր գրեթէ
ամբողջ մանրամասնութիւններով մո-ր գրա- նախ Հո-ովմ և ինչ արեւնէն
Հո-ովմայ ամենանշանա-որ Հանդէսներո- կարգը անցա-: Սո-գը կը սկսէր Մարտ 15ին
Աննոփորներո- (եղեգնակի) Հանդիսական մո-րիւն, իսկ նոյն ամսոյն 22ին նորաւար
եղևնի մը պարտարո-ած մանո-շակներո- պահներով և փաթեթ-ած թրդէ երկուներով
որպէս թէ դիակ մը ըլլար, թափօրաբար Պալատին մեծականը կը ցարո-էր: Մարտ 24ը *dies*
sanguinis, այսինքն արեան օր կ'ըստ-էր, վասն զի նոյն օրը կը կարարո-էին վերը յիշո-ած
վարանէլի արարող ո-րիւնները: Եյս միջոցին ինքս ժո-շակալութիւն կը պաւանջո-էր և
պրո-դ, ընդէն և արմարի ո-րիւն արգելո-ած էր: Եւսոյն 25ը փառա-որո-թեան օր
էր, որ միջոցին վրամադրը առ-դո- կանո-ի Արարիսի ցարո-թիւնը կը ծանոցանէր:

Արարիսեան այս սգաւանդէսին ձեռքին անգամ մնացած չէ այսօր յառաջակողմէան
Փո-ր Ասիոյ մէջ. թայց աղաւաղ ասոր մէկ մնացորդն է գլխա-որաբար Պարսկներո-
կողմանէ ամէն ցարի Հասան Հի-սէինի մաւո-ան յիշարակին Համար կարարո-ած
կրօնական նշանա-որ ցոյցը, զոր 1901ին Բա-մի անշամբ արեւելո- առիթն ո-նեցայ:
Եւսոյն կը վալէին երկո- յիւս-որներ իրենց ինքն զրօշակի մը, յետոյ դարձեալ
յիւս-որներ, որոնց ետեւէն կո- գային 60ի շափ այր մարդիկ, որոնի իրենց կո-րծիւր
թացած յետ-ով կը պարնէին ինքի անհասկանալի լեզու-ա- վանի մը թառ-եր
մրանջելով: Եւսոյն կը յաջորդէր 10-12 ցարեկան ցոյց մը յիւս- զրայ նարած և գլո-խը
ածիւլած, որ սրով երթեմն գլխո-ն կը պարնէր, ասկէ վերջ կո- գային օրո-ան թո-ն
Հերոսները 40ի շափ այր մարդիկ, երեսները իրարո- դարձոցած և կողմնակի վալելով,
որոնի մէջդիւն գացող թաղմաթի- ջաւերո- լո-սոյ րակ ծայր աստիճանի գրգռո-ած
և աւա-որ աղաղակներով «Հասան Հի-սէին, Հասան Հի-սէին» կը պոռ-ային և ամէն
երրորդին սրով գլխո-ն կը պարնէին: Տեարանը աւա-որ էր. որդէն մինչև գլո-խ
արեւնով ներկո-ած էին և դեռ կայլակ կայլակ կը Հոսէր արեւնը. այս գարշելի
դեարանը շարերը այլ ևս չկարենալով պնէլ, Հրապարակէն վաշո-եցան: Սեմագիդ
Ռ. Հմիդ²⁸¹ անգղիացին Պարսկներո- այս սգաւանդէսը Փո-ր Ասիոյ Անաւարայ
պաշտօնին մէկ մնացորդը կը Համարի, պարճառաբանելով թէ կայսրո-թեան ժամանակ
Անաւարայ Հէր նոյնացո-ած Հո-ովմական Բելոնայի պաշտամո-նիին մէջն ևս նման
երեւոյթներո- կը Հանդիպին: Սակայն անգղիացի գիտնականին Համեմարո-թիւնը
մասամբ միայն ճիշդ է, վասն զի Անաւար իբրև մայր դիցո-Հի Համեմարաբար շար նոր
երեւոյթ մըն է Փո-ր Ասիոյ մէջ. ժառանգորդն է նա ա-ելի Հին մայր-դիցո-Հիներո-,
որոնի ամէնին ալ միևնոյն կարգի և Հա-անօրէն նախ միևնոյն պաշտօնով և Համապի
միևնոյն ցեղերո- ասորո-ածութիւններ էին: Եւ աւա ասոնց ամէնո-ն ալ նկարագրին և
պաշտամո-նիին դասական օրինակը կո- րայ մեկի Ար-թուրէի և Արարիսի առ-աստիւր:
Սրոյգէ, մաւմեդականութեան Հի-յի աղանդը, որոն Հէր սերդի- կարո-ած է Հասան
Հի-սէինի սգաւանդէսը, ժամանակին ցարածո-ած ըլլալո-ն ա-ելի Արաբիայի,
Եւրոպիի և Արեւելի մէջ, ո-սկից անցած է նախ Պարսկաստան և Հոն այսօրո-ան
պէրական կրօնէ, վաղաժամանակ արամեաներո-ն չներելով կրօնականօրէն Փո-ր-գիայէն

²⁸¹Die Religion der Semiten, S. 247.

որեւէ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընդունիլ: Սակայն ուղղակի Փոփոքայէն ազդեցութեամբ մըն ալ չկար: Ազդեցութիւնը եղած ըլլալու՝ է ուղղակի Լսորիճէն, որ կը գրանուէր Հիւրապոլիս իր նշանաւոր մեծեանովը, որ լեւաւորէն կործանած էր, բայց արարակոյս շոնիմ, լեւաւոր յիշարակին ճեպ կապ ունեցող շատ մը ճիւղանաւան բարձր ի սովորութիւններ արականի ի սպաս ջնջուած չէին:

Հիւրապոլիս կը գրանուէր Եփրատի խով ոչ շատ ճիւղաւոր ճիւղ Գարկեմիշէն: Մեծեանը խղճին մեջդէղն էր և նոյն-որով Եփրատի, որ Լուկիանոս²⁸² իր «Եփրատ-Գարկեմիշ» գրած գործին մէջ «Լսորական Եփրատ-Գարկեմիշ» կ'անուանէ: Լուկիանոս Եփրատի Եփրատեանական անշնորհ-բէն և նկարագրին վրայ դժբախտաբար շատ խիշ բան կը ճշտորդէ. ինչը կը ծանրանայ աւելի մեծեանին և մասամբ նաև պաշտամունքին ինչ ինչ կէտերուն և ասոնց յարակից դէպքերուն և պարագաներուն վրայ: Եյս խիշն ալ սակայն բաւական է մեր նպատակին ճամար, մանաւանդ եթէ ասոր ճեպ միայնակնէն նաև ուրիշ մարեմագրիներուն խով ցրուած փոքրիկ ակնարկութիւններն ու վկայութիւններն: Եյս ամենէն մեր սրտածառ ատենին Եփրատ-Գարկեմիշ Եփրատեանական և նաև պարագաներն նշանակալից այն ներքին աղերսն է, որ կայ Փոփոքայի մայրեփրատ-Գարկեմիշ և «Լսորական Եփրատ-Գարկեմիշ» միջև: Հոս ալ կը ճանդարձնէ նոյն պաշտամունքին, նոյն խրմական նոյնապարտութեան, նոյն ներքինացած Գալլերոն, Եփրատ-Գարկեմիշ վայրէն անասուններուն, նոյն սգաճանդիւրի ջաճերոն, չաղկման և ներքինացման գործիքներուն: Բայց ամենէն աւելի աշխիւ զարնող ինքնին իսկ Եփրատի անունն է. որ յոյն մարեմագրիներուն խով երբեմն կը գրուի նաև Ἀτάργατις կամ Ἀτάργατις բայց աւելի սովորականն է Ἀτάργατις,²⁸³ ինչպէս կը գրանուի նաև Պլինիոսի *Atargatis* էն:²⁸⁴ Երբ Եփրատ Լեւոն-ագիտորէն կը ճամարարարանէ «Իշթարի»՝ որ կը նշանակէ «Տիկին», իսկ γατις (γαττις) Եփրատի:²⁸⁵ Որ է բաւ Եփրատի կը նշանակէ «Տիկին Եփրատի»: Ներդրել է Ե. Մայեր, որոնք կանխած էր սակայն Լագար²⁸⁶ ասորական իճ ասոր-աթուր փոփոքական Եփրատի ճեպ նոյնացնելով, անունն կը մեկնեն, ատենց սակայն Ἀτάρ-Ատիս անուններուն մէջ կարծես միայնակն դեր կարարող յին ատեն-աթուր Լո-թելոն. մանաւանդ լեւ Ե. Մայեր մեկ յետ-խով շերտած մի-սով կ'արէ Եփրատ անունը այլոնք սեմական Գոշակելով:²⁸⁷ Յաւալ է, որ Եփրատի անունը շոնիմ ոչ ասորական և ոչ ալ ասորական արշնագրութիւնները, միայն պալմիրական արշնագրութիւններուն մէջ կ'անուանուի և այն երկու անգամ միայն և իճ Եփրատ կամ Եփրատ յետ (Եփրատ-Լեւոն):²⁸⁸ իսկ Լեւոնացած է աւելի նոյնպէս պալմիրական յարոն-կ անուններուն մէջ ԿՈՄԵՆ, ԿՈՄԵՆ = երջանկութիւն Լեւոն. Եփրատ = Լեւոն կը սրանայ, կը պաճէ. Եփրատ = Լեւոն կոչ Եփրատ Լագար Գոշ բայի Եփրատ անունէն շատ իրաւամբ ճամբար-բէն կը բերէ նաև Լեւոնական Սաղեմաղէս, Սի-սարգէս և Լեւոն-սարգէս անունները:

Ինչի ճամար անշնորհ սրտի է այլ ևս լեւ Ἀτάργατις յն Եփրատ-Գարկեմիշ անունն մեկնութիւն ոչ միայն չի դժուարացներ, այլ և զմեզ խալ և յաւաք ցանկնով կը մղէ այնպիսի Եփրատի-բէն մը, որ ամենամեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ

²⁸² Luciani, Sam. Opera, vol. 9. Bibanti, De Syria dea, p. 86-131.

²⁸³ Strab. 16, 748, 785. Arcad, 36, 18.

²⁸⁴ Plin. n. h. 5, 81.

²⁸⁵ Nöldeke, ZDMG. 24., 92, 1, 109. Ed. Meyer, 31, 730. R. Smith, Die Religion der Semiten, S. 31.

²⁸⁶ Orgegeschichte Armeniens, S. 1060.

²⁸⁷ Geschichte des Altertums, 1. Band, S. 257.

²⁸⁸ Vogué, Inscriptions Sémitiques, 3. Nöldeke, անդ, Ed. Meyer, անդ, Vogué, Palm. 143.

նաև Հայոց պարսկա-թեոսոփիական Համար: Պրոֆ. Մարկոսյանը իր «Հայ ազգին ծագման և վերականգնման վրայ»²⁸⁹ գրած գեղեցիկ գրվողին մեջ խօսելով նաև Հայերո- և Հայերո- ազգակցո-թեոսոփիական Հարցին մասին, ուրիշ բազմաթիվ գիտնականներո- Հեղինակներ, որ Հայերը իրենց մարմնային կազմովը ա-ե-լի Հայերո- ցեղակից են: Ի Հարկե ասով Հայերո-ն Հնդկագիտականական ըլլալը առանց ուրանալո-ն, այլ թե Հայ ազգին մեջ Հնդկագիտականական ցարքը լեզու-ագիտորեն միայն պահած է իր գերակշռո-թեոսոփիական, մինչդեռ մարդաբանորեն պարսկա-ագ Հայականն և այն ինչնին իսկ Փոփր Լաիոյ մեջ Հայերո- գերակշռո- ազգակցո-թեոսոփիական շնորհի-: Հայերը Ենեանի Հեղինակ գիտնականական նախահայերը անո-անել է կը խորշի Ուսո-ցշապետը, վասն զի բացի ուրիշ (լեզու-ական) պարսկա-աները ըստ իրեն Hatti անո-նը Hatti ըլլալո-ն էր՝ անկից Հայ անո-նը յառաջ բերելո-ն Համար: Բայց ասոր կը Հակառակի, կ'ընէ Ս. Պրոց եբրայական Hattiին Եօթնասնից թարգմանիչներո- կողմանէ Χετταίος շրջո-մը,²⁹⁰ ունից է նաև Հայ Բեդայի անո-նը: Երբ Հնդկագիտ մեջ ժամանակին կը մարեմախօսէի աշխարհ-թեոսոփիական վրայ,²⁹¹ Ուսո-ցշապետին ասարկո-թեոսոփիական դեմ իբր ասպայց կըցայ յառաջ բերել միայն շարք մը նշանա-որ գիտնականներո- Αττις ասար-թոյն և Hatti ազգանո-ան, ինչպէս նաև ասորական ընդի Hattiի Հեղինակ նոյնացո-մը: Ըսով անշո-շարք եբր. Սին յոյն. Χρ. շրջման առեղծո-ածը իսկա- շեր Լո-թո-եր, բայց Համո-ո-ած էի, որ Բեդայի անո-նը «3^{րդ} դարո-ն եբր. Ս յո-նական X դար-ատարշո-թեոսոփիական դժո-արա- թե արո-գապէս կարելի ըլլայ Հեղինակ թե Եբրայիցիները նաև Հայարական Թո-ականներո-ն զայն Թա- Հագագայինով արդարեւէն, մանա-անդ որ յեաագայ դարերո-ն անական ազգերո-ն ինչ շարք պարագայի մեջ չգոր-մ կար նո-րբը Թա-ի վերածելո-ն:» Դժո-արո-թեոսոփիական այժմ արմարո-ար կը Լո-թո-ի Եբրայիցի անո-նով. ասոր պա-մի-թեոսոփիական Եբր-Լի-թե անո-նը Հեղինակ նոյն-թեոսոփիական անժիպի-թե փաստ է թե դիցո-Հո-յն անո-նը վերջին մասը՝ որ իր կարգին նոյն է ասորական «Եբրայի» կամ «Եբրայի» Հեղինակ, Եսորիները Սարգսնի ժամանակ և անկէ յառաջ ալ Hattiի նման կը Հնչէին, որ Յոյները կը արիպո-էին Hի Համապարասխան ցառ մը յարմարցնել: Ατάργατις յն այլազ անմեկնելի է բացարձակապէս: Ըս- այս փաստ է նաև Հեթի-թեոսոփիական Ατάρ γατ η չի-ը,²⁹² որո-ն վերջով անկին մեջ ճին պակե-լովը ասպանով ասորականին ա-ե-լի կը Համապարասխանէ: Ը-ե-լի մեծ փաստ է Δερκετώ անո-նը, որ Ατάργατις Համա-ո-ր չի-ն է, որո-ն Համապարասխան արմականն է Թար-Լի-թա = ընդհ: Յոյներո-ն մի-նոյն H = Χο-լ, Յո-լ և Χο-լ ցառ-ատարշելէն կը ցե-նո-ի որ իրենի նոյն ցառ-ին Համապարասխան գիտնելո-ն մեջ դժո-արո-թեոսոփիական կը զգային: Ըսոր շափով մը մարդի-ր եղած է նաև յարգ. Ուսո-ցշապետը, երբ կ'ընէ «Յոյները ցեղական ch չայնը շո-նեմա-լով՝ զայն կը բացարդէին նաև Խո-լ, ինչպէս Χιλακες (Սիլակիս) = ասոր. Chalakku, արամ. Hélek: Ը- թե Χατάονες կը Համապարասխանէ «Հարդի»ի այնպէս, ինչպէս Λυκάονες ասորական «Լո-կիլի»ի:²⁹³ Ըսնց վրայ ա-ե-լցնելով նաև Αττίου άρκον, որ երբեմն գրո-ած է նաև καττίου άρκον:²⁹⁴ Հին արեւն այսպէս կը կոչո-եր Սորիսի-ի Հի-սիսային արեւմտեան ծայրը և կը Համապարասխանէ այսօրո-ն Punta d'Aleioiի: Հմմտ. նաև Հայկ. Հարի գա-սա-ր, որո-ն յո-ն. չի-ն է Χαίρκα.

²⁸⁹Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.

²⁹⁰Մեղ, Տ. 9:

²⁹¹Հ. Լ. 1917-1918, էջ 154-159:

²⁹²Smith, անդ, 31.

²⁹³Մեղ, Տ. 9 Ժն. Հմմտ. նաև Ենեան, Zeitschrift für Assyriologie, 6., 68. Տաշեան, Հայկաբան-թեոսոփիական, էջ 234:

²⁹⁴Ptol. 3., 2., 3.

եր ներկայ չեն մեջ, այսինքն՝ ինչ որ Պոստ-դարձումն է ուրիշ յոյն և լատին մատենագիրներէ կ'աւանդուի, շատ էական կէտերո՝ մեջ փոխառութիւնն է ինչն իսկ Ադոնիսի առասպելին: Լամոնի նկարագրէ դժոխարութիւնը ամենանոսալ է: Լամոնն է Ադոնիս Փիւնիկէի միւսն առասպելին ներկայացոյցը ինչն էն. նախնաքար ապաւնով նախնաւոր նոյն էին: Հետեւեալ երկուքն արարելութիւնները աւելի յետագայ դարերո՝ ժամանակութիւնն էն: Ամենէն կնճռոյր կարծեմ Ադոնիսի Հարցն է: Թէ ինչ աղերս կայ ասոր և Թամոսի և Ադոնիսի միջև, ինչն իրեն առանձին գլուխ մըն է արդէն առասպելափննութեան մեջ և դժբախտաբար պակասին ընդ ուրեմ կարծիքներո՝ ամենավիճելի նիւթ մը: Հոս շատ մանրամասնութիւններո՝ իջնալ նպատակէս դուրս է, բայց միւս կողմանէ նկարելով, որ Հարցին Ադոնիսի ի նպատակամանկաբար լոծոմը մեծ նշանակութիւնն ունի նախ Երայի առասպելին Համար, կ'ուզեմ նոյնին վրայ ինչ մը ժամանակաւ Համեմատութեան առնուով նախ Երայ Գեղեցիկը:

Երկու՝ խմբերն ալ իրարո՝ Հեթ Համեմատելով՝ և այս կ'արժէ նախ Երայի Համար, կը քննենք, որ երկուքն մեջ ալ քրեոզ Հիմնական զաղափարը նոյն է. արական ասորոսածութիւնն մը կը սիրո՝ ի զականէ մը, որ ուսով, Հեղինակութեամբ և նշանակութեամբ գեր ի վերոյ է վան արականը: Անոր Համար երբ արականը միւսին սիրոյն չի Համապատասխանէր, անկից կ'ամ ուղղակի կ'ամ ուրիշ մը միջնորդութեամբ կը մեղացո՝ Սակայն դիցո՝ Հինն այն միւսնոյն աւերէն պարտոսած կ'աշխարհի սիրելին՝ վերստին կենդանացնել, որ և կը յաջողի: Ուրիշ արարելակի մը Համաձայն, որոնք Երայ Գեղեցիկի դուրս Հանուով, միւս բոլոր առասպելներո՝ մեջ ալ կը Հանդիպենք և Ոսիրիսի վով յարկապէս քրեոզ չեն է, դիցո՝ Հինն չէ որ կը սպաննէ իր սիրելին, այլ սիրելւոյն Հակառակորդը, որ սովորաբար դիցո՝ Հոսն երկրորդ արարածոնն կը ներկայանայ: Այս չիւր Հաւանորէն աւելի Հինն է վան առաջինը, որ որոշ վարձագոմ մը կ'ամ ազգաւորութեան ուրիշ երկուք մը կ'ենթադրէ: Հասարակաց է նախ ողբը թէ՛ ինչն իսկ դիցո՝ Հինն և թէ՛ ժողովրդեն և այն արեգի ընկերակցութեամբ, որ ապաւնով Հերոսին Հովոսական նկարագրին յայտանշն է:

Արդ խնդրոյ նիւթ իրաւանշիւր առասպել այս Հասարակաց գծերոնն վրայ նկարագրական որոշ յաւելումներ, երբեմն նախ պարզ երանգաւորումներ արացած է դարերո՝ ընթացիկն Համաձայն միջավայրի պահանջներոն և կ'ամ զինքն կրող ժողովրդեան ինքնապիտ Հայեացիներոն և վաղախնայական վարձագոմն: Ադոնիս մըքննոյ փոխոսած մօրմէ մը կը ծնանի, իսկ Ադոնիս մօր ծոցը պաւնոսած նոսնէ մը, որ իր կարգին երկուքն Ադոնիսի անդամարութեան Հոսած արիւնէն բոսած է: Ադոնիսի, ինչպէս նախ Երայի քօնը կը քօնուէր գարնան միջոցին, Ադոնիսինը Յոնիս — Յոնիս ամսոսան, իսկ Թամոսի ինչ մը աւելի վերջը, որոնք պարտաւոր պարզ է. Ադոնիսի և Երայի առասպելին մեջ յարոնութիւնը մեծ նշանութիւնն ունի, անոր Համար քօնը բնութեան վարձնութիւնն Հեթ կապոսած է: Մինչդեռ Ադոնիսի վով շեշտոսածը ինչն իսկ Հերոսին մահն և անկից ծագած սոգն ըլլալուն՝ քօնն ալ շատ բնական կերպով բնութեան մեղելութեան Հեթ միացոսած է: Բնութեան մեղելութիւնը Հին Արեւելի ըմբռնումով Յոնիս — Յոնիս ամիսներոն քեղի կ'ոնենայ, որ միջոցին կանանչութիւնը գրեթէ բոլորովին կը չորնայ: Թամոսի առասպելին մեջ ալ շեշտոսածը բնութեան մեղելութիւնն է, բայց Հոն նկարողութեան առնոսած է յարկապէս արեւոն իր ճմեռանին շրջանին մեջ մըքնելո՝ ժամանակը, որ ըստ ասորաբաբելական Հայեացիին երկիրն Լոսաւորող և կենդանացնող արեւոն կ'աշխարհման շրջանն է:

Մաննութեան և Համեմատական արարելութեան նոյն երանգաւորումներո՝ կը

Հանդիպելով, երբ մեռնող Հերոսը իր մահոսան պանակն արագաներուն մեջ նկարելով: Սկզբն ապաննոսած Ոսիրիս ծով կը ներսնայի դաժնադրով մը, պոր ծովոս ալիքները ըստ առասպելին մինչև Բիբլոս կը բերեն: Երգ այս կը յիշեցընէ Թամոսի երգերուն այն տեղը, որ կ'ըստի թէ Թամոսը ընկղմոնող նաոս մը մեջ կը Հանգչի:²⁹⁶ Երոնիս ալ անտոկի մը մեջ գրոսած Պերսեփոնէի կը յանձնուի: Երոնիս առասպելը այս մասին որոշ բան մը չունի. ի Հարկէ եթէ Երոնիս առասպելին մէկ արձանագը շահմարինի երրոսկէան ծանօթ Հայելին,²⁹⁷ որ ամենագեղեցիկ կ'երայով պարանկալ մը ներկայացոսած է, որ դիցոս-Հոսյ մը կը յանձնուի: Գիտնականներէն շատերը ներկայացոսած պարանկալը կը միտին աւելի Երոնիսի Հերո նոյնացընելոս, առանց սակայն նկարելոս որ երրոսկէան դիցաբանոս-թիւնն ոս մասամբ նաւ լաղ ափալըրթոս-թիւնը փոփոսանկան էն:

Ինչ որ Պոս-տարփոս իր ժամանակ Բիբլոսի մեջ պաշտոնող Ոսիրիսի դաժնադրին և անոր Հերո կապ ոսնեցող ժառանգոսնն նկարամբ կը պարմէ,²⁹⁸ կ'արժէ աւելի Երոնիսի Համար, որոն պաշտամոսնիին բոսն իսկ Հայրենիքն էր Բիբլոս: Ոսիրիս Հոս իր առասպելով չոս-լոսած է Երոնիսի Հերո որոն թերեւս Հաղորդած ըլլայ ժառոի մը վրայ Հանգչած դաժնադրի մը տեսագիծը, բայց ոչ ժառոի գաղափարը առՀասարակ, որ կանալած չոսնիմ թէ սկզբնական տարր մըն էր Երոնիսի առասպելին մեջ: Հարց կրնայ յարոս-ցոսիլ միայն նախնական շրջաններոս նկարամբ, և այս արագային կ'արժէմ սոցիոս-թիւննը աւելի Հիս-սիսէն էր և Փոփր Երոնիսի վան թէ Հարաւէն: Թամոսի վով ալ ժառոի գաղափարին Հերթերը կան, որ երբեմն նաւ ժառերոս աստոսած կը Համարոս: Դէն մինչև այսօր Եսորիքի և Միջագետքի մեջ ժառերը բնականայր էն ճիներոս, որոնց լազաոսն է Թամոսը: Սակայն և ոչ մէկ երկրի և առասպելի մեջ ժառը այնչափ մէծ նշանակոս-թիւն արացած է, ինչպէս Փոփր Երոնիս և Երոնիս և անոր մերջաոս առասպելներոս մեջ: Երոնիս կը ծնանի նոսնէնոսյ մը պղղէն և կը մեռնի եղննի կամ շոճի (*Pinus*) ժառի մը տակ: Բայց ինչպէս մէկի ծանօթ աղբիւրներէն կ'երեւայ, առասպելը Երոնիս երբեմն նաւ եղննոս փոխոսած կ'ըմբոսնէր. անոր Համար երբ Հերոնիս մահոսան տարեդարձին եղննի մը կը կորէին, պայն մանոս-շակներով կը պարդարէին և երիւններով կը պարէին, իբրեւ թէ իրական մեռել ըլլար: Ծառը այսպէս մէկ տարի կը կենար մայր դիցոս-Հոսյն տաճարը, անկէ վերջը Հանդիսաբար կ'այրէին: Եյս այրելոս տովորոս-թիւնը կար նաւ ասորական Հիերասոյիս: Բար Լոկիանոսի գարնան ցոնի մը աոսիւ, որ անշոս-շար Երոնիսի Հերո կապ ոսնէր, անտառէն ժառեր բերելով պղեպոսներով, պանակն արաճոս-ճանիներով պարդարելէն վերջ մեռնանն բակը կը դնէին և Հոն ժառերը շրջապարող խոսն բազմոս-թեան աոջև փայտակոյրով մը կ'այրէին:²⁹⁹ Տարանի մեջ ալ կը պաշտոս-էր արաժայր խոյրով աստոսած մը, որ մէկ յեոսն ոսնէր Հասկ մը և մեոս յեոսն որթապոսնի ճիւղով ողկոյզ մը: Յոյները պայն կ'անոսանէին Հերակղէս, պոր նորագոյն արամախոյսները³⁰⁰ Սիւրիկէան Սանտոնի Հերո կը նոյնացընէն: Երգ գարնանամարին փայտակոյս մը կը կազմոս-էր և անոր վրան աստոս-ծոյն խորՀրդանշան պարկերը կ'այրոս-էր: Մման արարող ոս-թիւն մը կար նաւ Խաոսանի մեջ:

Փայտակոյսի վրայ այրելը յարոս-թեան նշան էր. Հերոսը կրակին ջերմոս-թեամբ ոս-լոսով վերադնէ կը կենդանանար և անմահներոս կարգը կը մտնէր: Եյս Հայեացիը ինչ պարզ և ցայտոսն կերպով պարկերացած է Պղատոնի Հայ Երայի նկարամբ

²⁹⁶ Zimmern, *Tammuzlieder*, S. 208.

²⁹⁷ Ed. Gerhard, *Etruskische Spiegel*, 4., 1. 1865, S. 63.

²⁹⁸ De Lide et de Osiride 15, 16.

²⁹⁹ De Syria dea, § 49.

³⁰⁰ Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums* 1. 1926, էջ 721. Տաշեան, Ոսոսմն Հայերէն Լեզուի, էջ 102-108:

պարմաթին մեջ. Հոն Հերոսը յարո-նի-ն կ'առնո- ճի՝ շար աչն ասին, երբ իր մերձա-որնե-
րը զինվել փայտակոյորն զրա, դրած աչբել կ'ո-գէին: Թէ-ն աչս մասին մեր ազգային
Գրա-որ աղբի-րնե-րո- մեջ ոչ մէկ անարկո-նի-ն կայ, Բայց ինչպէս ո-րիշ առ-նի-
շեշտած եմ, փայտակոյոր աչբել ո- սովորո-նի-նը դե-ո մինչ-ն աչսոր անջնջելի մնացած
է Հայ ժողովրդեան ձով: Հայ ա-անդո-նի-ն մեջ որոշ Հերդեր կան նա- Երայի
նո-րական ծառ-ին նկարմամբ. յիշարակո-նի-ն արժանի է նախ սօսին, որո-ն նո-րո-նած
էր ըստ Խորենաց-ոյ Լնո-շա-ան Երայի թո-րը, որ երբեմն Սօսենո-էր ալ կ'անո-անո-ի.
Ո-նինի նա-ն «սօսինաթագ» Բառ մը, որո-ն Համար Հայկ. Բառ. կ'ըսէ «Բառ անյայտ,
իբրո- պակեալ լա- սորովի սօսեանց, կամ սօսափմամբ լազո-ցեալ:» «Սոսինաթագ»-ի
այս կերպ մեկնո-նի-նը մեր նի-նի-ն շար կը յարմարի, թէ-ն կը խոստովանիմ որ
Բարդո-նի-ն անսովոր չի-ը ինձի ինչ մը կ'առնածել կո- րայ: Սորոգ է, սօսին ներկայ
ընդ-Հան-որ ըմբռնո-մով կաղամախազի ծառ մըն է, որո-ն ցրե-նե-րը ամենափոքրիկ
Հովի կը շար ծին, Հերի-աթար Հելանսական շրջանին Գո-շակո-նի-նե-րո- շար յարմար
էին: Սակայն այն-ն չէ կարելի ո-րանալ թէ Հայ Հին մարենագրո-նի-ն մեջ սօսին շար
անգամ եղ-նապ-ի-ն նոճապ-ի-ն ծառ-երո- Հեր կը նոյնացո-ի. երբեմն յո-ն. πῖτυς, երբեմն
ալ κυπάρισσος Հեր, որոնի երկո-նի-ն ալ Երարիսի առասպելին մեջ կը յիշո-նի:
Խորհրդոր մեջ նո-րական ծառ- կը Համարո-ի Գին կամ Գիւն, որ ըստ Հոնի-դ ո-ան
ըմբռնման ա-ելի *Juniperus sapina* կը Համարարարանէ-ն և մեր դասագրդերո-ն մեջ
ցրդի կ'անո-անո-ի: Իմ մանկո-նի-ն արեւ անոր փոքրիկ ճի-ղն անգամ կ'արելը մեղ-ի
կը Համարո-էր: Նո-րո-նած էր Ս. Գեորգայ, որո-ն Բազմա-նի-ն ո-րարարեղի-նե-րո- ձով
սովորաբար միշտ կը Գրանո-էր:

«Ս. Գեորգայ խանի մանգամ մարդիկոսական մաՀո-ամբ պակո-ած ըլլալ ո-
գրոյցը, կ'ըսէ Բառ-դի-նի-ն,³⁰¹ անարարկոյ ծագած ըլլալ ո- է այնպիսի ասորո-ծոյ մը
առասպելին, որ կը մե-նի-ն և դարձեալ յարո-նի-ն կ'առնո-:» Թէ-ն Ս. Գեորգայ
ձարվէն Հայերէն երկո- լարգմանո-նի-նե-րո- ո-նինի, որոնց զերջինը Բորովին
Բառ-դի-նի-ն անարկած գրոյցին կը Համարարարանէ-ն, սակայն և այնպէս չեմ կարծեր
թէ Ս. Գեորգայ այս արեւակերպով մեծ մշանակո-նի-ն ո-նեցած ըլլալ Հայաստանի մեջ:
Սրբոյն Խորհրդոր մեջ ձայելած արարովոյ կարգի մեծ յարգո-նի-նը ազդեցո-նի-ն
ըլլալ ո- է, մասամբ Բի-դ անդապի-նե-ն, և մասամբ ալ Սրայի-նե-ն, որոնց ձով արիւրդ
Ս. Գեորգայ պաշտօնն ո- յարգո-նի-ն և ոչ մէկ ազգի ձով կայ: Սրայի-նե-րը այս
կերպ մեջ այնչափ ծայրայեղ ո-նի-ն գացած են, որ արեւացի Գիւնական մը³⁰² կը

³⁰¹Baudissin, Adonis, էջ 115:

³⁰²Prof. J. Javakhsboili, Հմմտ. The Quest, Vol. 3, 1912, Թի- 2, 3. Սերջին թո-ն մեջ կ'ըսէ թէ Ս Գեորգ Հին
փոքրական Լո-սնոյ ասորո-ծոյն արեւը անցած է, որո-ն իբր փայտ յառաջ կը բերէ կարգ մը սովորո-նի-նե-ր.
որոնի Սորաբնի-ն II, 503 նկարագրածին շար նման է: Ե. յոնի-ն ըստ Սորաբնի-ն ասորո-ծոյն նո-րո-նած անասո-ն
մը (καίταχος) սորբ կ'աղերով կը կ'աղո-էր, մէկ րարի կը սնո-ցո-էր և յետոյ սորբ ներով կը աղանո-էր:
Սորաբնի-ն այս պարմածնե-րը, մինչ-ն աչսոր Օգոստ. 15ին արեղի ո-նեցող Սպիտակ-Ս. Գեորգայ րօնին միջոցին
կը կարարո-նի-ն: Ե. յս խաղոթա ըսո-ած րօնը կը կարարո-ի այսպէս Օգոստ. 14 ին Եր-ն. Արարարանի և Եղ ո-անից
աշխարհի ամէն կողմերէն կը Հա-ախո-նի-ն Եղի-որի ըսո-ած Գի-ղ մը և նոյն իրիկո-նը եկեղեց-ոյ շո-րջ 3
մինչ-ն 7 անգամ լափոր կ'ընէ: Սինե-րը առ-ջին կ'ընէ և այլե-րը եր-նե-ն. և ամէն մէկը կ'ընէ զայն ո-նի
«շանաՀ» մը, որ կը նշանակէ թէ ամէնին ալ Ս. Գեորգայ Գերի-նե-րն են: Յանկարծ եկեղեց-ոյ զանգակնե-րը
կը Հնչեն և Գերի-նե-րն մին եկեղեց-ոյ արեւմտեան ճիշտ դրան առ-ջ և Գերի-ն կը ներս-ի, այնպէս որ ոչ ոք
կարենայ ներս մտնել: Երբ լափորը կը զերջանայ, Բո-րն ալ եկեղեցին կը շրջադարձ և աՀա մեջրեղ կ'ըլլէ
սպիտակապ-ի-նը աղ ջի-նի մը, որ Ս. Գեորգայ պարկեր մը չե-նի-ն եկեղեց-ոյ շո-րջը կը պարէ և երբեմն ալ կը
Հառաշէ: Յետոյ գառնո-նի-նը կը բերո-նի-ն խանանի-ն մարաղ ընէ-րո-ն. խանանի-ն ի-րախանչի-ր գառնո-նի-ն
ճակարի-ն զրայ ինչ մը Բո-րդ կ'այրէ ընէ-րով. ո՞վ Ս. Գեորգ, ընդ-նէ-ն ծառայի-ր մարաղը: Ե. յս զրայ Բո-րը
խանանի-ն կը շրջադարձ և կ'երթան եկեղեց-ոյ դո-ո-ր արկո-նի-նը ալ արել ո- Համար: ԲաՀանաՀ «շանաՀ»
զկե-րնե-ն կը Հանէ և ի-րախանչի-ր ո՞վ սպիտակ զգեստ Հագած և ծանր շղթայ մը զկե-րնին եկեղեց-ոյ շո-րջը

Համարչակն մինչև իսկ յայտարարելու՝ թե Սրահմանի որոշ գա-սուներու մեջ Ս. Գեորգ Լսարո-թմէ և Քրիստոսէ ալ վեր կը դասուի: Քրիստոս կը Համարուի ա-ւելի շար Գեմիո-րգ մը, որուն դեմ նոյն իսկ կոտի կ'ելլէ Ս. Գեորգ: Այս արեւագծերը ապաՀով ատենու-ած են ինչնին իսկ Լմիրանի պոյցէն, որ ինչպէս յայտնի է, մեռնող և յարո-թի-ն ատնող Հերոս մըն էր: Խորորջրոյ և ատ Հասարակ Տայի ղրայ ղրական ալդեցո-թեան մը Հնարա-որո-թի-նը այս արեւակէտով անո՞վ ա-ւելի Հա-անականո-թի-ն կը սրանայ, որ Սրահմանի որոշ միայն ժամանակ մը արիւթ էն խղափականապէս Տայոց աշխարՀին, այլ և Հոն Եղիակոպոսո-թի-ն ունէին:

Հայ ա-ւելի Հեղափոխական և նշանակալից է մեր նի-թին Համար ղայրի խոյր կամ ղարապը, որ ընդՀանրապէս խօսելով մեռնող Հերոսին մահո-ան ողբերգո-թեան մեջ որոշիչ դեր ունի: Թամս-դի ատասպելին մեջ Հերոսը ապաննողն է ինչնին իսկ ղարապը և Հա-անօրէն ասկից է, որ Թամս-դ ամիսը կանխող ամիսը Լսորիներո- խով Հեղիւրան, այսինքն ղարապ կը կոչուի: Լդոնիս երկո- րարբերակ ունի, միայն Համաձայն Հերոսը կորսու-ած է պարպապէս և կամ Լփրոդիսին աստարամեդի դիցո-Հոյն յանձնու-ած, որ այլևս շո-պեր էր դարձնել: Սակայն Հոս ալ ընդՀանո-րը և Հա-անօրէն նաև ընդո-նելին երկրորդ րարբերակն է, որ Հերոսը ղարապի կարաղ ո-թեան պոՀ կը Համարի: Սոյն երկոյնը կը արեւո-նի նաև Եգիպտացիներո- խով. Հերոդո-տոս³⁰³ կը պատմէ, որ խոյը Եգիպտոսի մեջ պիղծ կը Համարու-էր, բայց և այնպէս Սելենէի և Դիոնիսիոսի կը պոՀու-էր. և որովՀեղի Սելենէ և Դիոնիսիոս Իսիս և Ոսիրիսի Հեղ նոյն են, պարպ է թէ խոյը նաև Ոսիրիսի ատասպելին մեջ իր որոշ դերը ունի: Այս կը արեւո-նի նաև Եգիպտական արշանագրո-թեան մը, որ կը պատմուի թէ Հորոս Ոսիրիսի որդին օր մը սև խոյ մը արեւա- և Ու- ասարո-ածը արեւա- որ ան Սելէ կամ Տի-փոն է: Խոյը աՀա-որ Հարո-ած մը կո- րայ Հորոսի աշիին և այս արեւնէն խոյը Հորոսին արեւի է: Խոյը կամ ղարապի մեռնող Հերոսին Հակա-ակորդին մարմնացո-մն է: Հերոսի մահը Հեղիո-թի-նն է ինչնին իսկ այս անՀաշար Հակա-ակո-թեան, որ մերթ սեռ-օրէն, մերթ ասարդագիտօրէն և մերթ աշխարՀախօսօրէն (*kosmisch*, լոյս և խա-ար, ջերմո-թի-ն և ցրտո-թի-ն) կ'ըմբո-նուի: Սեռային աեւակէտը Հա-անօրէն նորմո-ր է Համեմատո-թեամբ մի-ս երկո-նին կամ թէ նախաբար ա-ւելի իբրև Համընթաց երկոյն մը նկարու-ած էր, բայց ներկայիս արիւողն է խնդրոյ նի-թ բոլոր ատասպելներո- մեջ: Երեկ արեւակէտով ալ շար Հեղափոխական է, ինչ որ Մագրոթիոս այս նկարամբ կը գրէ: «Լսորեպրանցիներո- կամ Փի-նիկեցիներո- խով Լսարիկ (*Venus*) դիցո-Հին — այսպէս կ'անուանեն երկնի վերի միւնոլորտը, մինչդեռ ղարինը Պրոսերպինա կը կոչուի — իբր սգացող դիցո-Հի կը պաշտեն. ղանն ղի արեւ ամէն րարի 12 կենդանակերպերը անցնելու միջոցին երկնի վարի միւնոլորտն ալ կը մտնէ: Ասոնց վեցը սարերկրեայ կ'ըմբո-նուին, վեցը վերերկրեայ, երբ արեւ սարերկրեայ շրջանին ղրայ է — և այս պարճաո-ա- օրերն ալ կը կարճան — այն արեւն, կ'ըսեն, դիցո-Հին սգոյ մեջ է, ղանի որ արեւ իր ատժամանակեայ մահո-ամբ դիցո-Հինն յափշտակու-ած և Պրոսերպինայէն բո-նու-ած է. վերջինս ղարի երկնամասին և աստարամեդի դիցո-Հինն է: Յետոյ կ'ըսեն թէ Լսարիկին (*Venus*) րրո-ած է վերսարին Լդոնիս, երբ արեւ վեց սարերկրեայ կենդանակերպերո-ն յաղթելով՝ կը սկսի դարձեալ մեր միւնոլորտը մտնել, որով օրերն ալ կը սկսին երկարել: Մըսն նաև թէ Լդոնիս ղարապէ մը ապաննու-ած է,

կեցած՝ կը ծնարարեն և կ'երգեն: Լմբողջ գիշերը եկեղեցոյ բակը կըսկէ և ղանո-նի: Հմմտ. նաև O. G. v. Wesendonk. Über georgisches Heidentum. Caucasia, ed. A. Dür, 1. 1924, էջ 99-101. Archiv f. Religionswissenschaft, 1913, էջ 299. Ս. Գեորգայ րոնին մարաղ ընելու սովորո-թի-նը կայ նաև Խորորջրո-:

³⁰³ Հերոդ. 1, 2, 47:

և այս անանով չմեռու կ'ուզեն ներկայացրնել:³⁰⁴ Լեոնիս արևո- Ընդ նոյնացրնել անյաջող փորձ մըն է. ասո-րա-բարելական ըմբռնո-մով լեւր-ա ասելի ճիշտ ըլլայ ըսել: Թամոս-Լեոնիս վարապէ ասաննո-ած կը Համարո-ի, վասն զի վարապէ ներկայացո-ցիշն է Նինիբ ասոր-թոյն, որ Հայկ ասորեղ ասան Ընդ յարաբերո-լեան մեջ է: Լեոնիս ասորը կը Ժագի Յո-նիս-Յո-լիս ամիսներո-ն, որ միջոցին մեռնող Ընդոսին մահը կ'ողբացո-ի: Ուրեմն խոյէ ասաննո-ած կը նշանակը Նինիբէ կամ որ նոյն է, խոյի կերպարանով Լեոնիս ասաննո-ած:

Լեոնիսի մասին խնդիրը այնչափ պարզ չէ: Պարճառն այն է, որ մարենագրական աղբի-րները անոր մահը ընդՀամարապէս ինքնաներգիանացման կը վերագրեն. միայն Պա-սանիասի խոյ³⁰⁵ ըստ արաբներակի մը Ընդոսը վարապէ մը կը ասաննո-ի, որ Չլ-սէն Գրգո-ո-ած է եղեր: Հարկը Լեոնիսի մասին խոսած արեւն այս լեանկագին Հարո-ածը և ոչ իսկ նկատող ու-լեցին ատնո-լ: Սակայն Հեպտինգ իր բա-ական ընդարձակ Գործին մեջ³⁰⁶ նկարելով որ մի-ս բոլոր վկայո-լի-նները որոշ չափով Հո-մոմայ միջնորդո-լեամբ մեղի Հասած էն և ամենո-ն ալ Գլխա-որ աղբի-րը Պեոնիսոս խաղափն է, մեծ կարևորո-լի-նն կո- րապ Պա-սանիասի վկայո-լեան նկարելով զայն սկզբնական րարը մը Լեոնիսի ատնապէ-լին: Հեպտինգ իրա-ո-նի ո-նի իր այս րեւո-լեամբ, զոր կ'ընդո-նի նա- Լեո-արդ Մայր իր «Հին ալգերո- պարմո-լեան»³⁰⁷ մեջ: Բա-որսին կանգածով կը վերաբերո-ի խնդրոյն, ատնապէ-լով նա- Լե ճիշտ Պեոնիսոսի մեջ խոյէնի ո-րելը արգի-լո-ած էր: Իմ կարծիքով այս արգի-լի-ր Հեպտինգի րեւո-լի-նը ասելի կը Հասարաբէ. անկից յայտնապէս կը րեւո-ի, որ խոյը նա- Պեոնիսոսի արարեան պաշտօնին մեջ կարևոր դեր մո-նեցած է: Լյո կէտը կարևոր է. ո'-ր որ Լեոնիս և Մեծ մօր պաշտօնը Ժողկած էր Երբեմն, Հոն խոյէնի ո-րելը արգի-լո-ած էր: Լյոպէս Կապադովկիոյ, Պոնոպական Սոմանայի,³⁰⁸ ո-ր դեռ մինչև Միջին դար Լեոնիսի պաշտօնին Ընդի-րը մնացած էին,³⁰⁹ ամբողջ Փո-ի-Գիւնայի, Լի-րիայի և ասորական Հերարապոլսոյ մեջ: Լյո կը նշանակէ Լե խոյի րեւագիծը Էական րարը մըն էր Լեոնիսի ատնապէ-լին:

Լար բնա- չի Հակոտակի Լեոնիսի ինքնաներգիանացո-մը, որ նոյնպէս Գրե-լե ամբողջ Փո-ի Լեոնի մեջ արարածո-ած Հայկապէ մըն է: Վասն զի ինքնաներգիանացո-մէն րակա-ին մահ չի Ընդի-ր, ոչ Գիւնգապէս և ոչ ալ Գիւնգաբանօրէն. այս կէտին նկատմամբ աղբի-րներն ալ արդէն որոշ չեն արքայայտո-ի: Ինքնաներգիանացման իմաստը ըլլալո- է կամ անով Ընդոսը մայր դիցո-Հո-ոյն Ընդապնդո-մներէն ալ արեւ կամ դիցո-Հո-ոյն բարկո-լի-նն իջեցընել Ընդոսին կողմանէ պարաՀած անՀա-արարմո-լեան մը պարագային և կամ արմարական կերպով ամէն կասկածի ատի-րը բառնալ: Լո-ասպէլը այս երեք Հնարա-որո-լի-ններով ալ կը ներկայանայ մեղի. վերջինը ասորական Հերարապոլսոյ ըմբռնո-մն է: Բար Լո-կիանոսի խաղի մեջ կ'ա-անդո-էր Լե լեագա-որի մը կի-րը Սարարոնիկէ կը սիրահարո-ի Սոմբաբոսի, որ բանակին և Լեարգարիսի րաճարին շինո-լեան Հրամանարարն էր: Սոմբաբոս ատի-րը

³⁰⁴ Macrobius Sat. 1. 21.

³⁰⁵ Հանդ. Լճ. 1927, 319:

³⁰⁶ Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult, Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten*, herausg. von A. Dietrich), Bd. 1. 1903, էջ 111 ևն:

³⁰⁷ Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*. 1. 1926, էջ 723-724.

³⁰⁸ Strabo, 1, 12. 8. 9. C. 575.

³⁰⁹ Սին. 1927, էջ 340-341, ո-ր Լ. Դո-լեան ընդդէմ Լճա-լեանի կը ցո-ցընէ Լե «արինել» բառը Գոյո-լի-նն չո-նի, այլ այն կ'ցո-մ է Երկո- «Լեոն և «Էլով» բառերո-: Հոն ՅովՀ: Սարգա-ագի մեկ անդիպ Գործէն յառաջ կը բերո-ի նա- սա կ'որը բառ-ած նոյն Ժամանակո-ան Պոնոպի իրիսպոնէաներո- մասին. «Լճաշեմ ասել խորՀրգարոն կարարէն և զԼեոնիսի»:

մեջ գրեց էն Բառնալ ու Համար ինձ գին՝ը կը ներգինացընէ:³⁰ Լոկիանոս կ'աւելցընէ թէ Սոմեաբոսի օրինակէն աւագո-ած աշօր ալ Պալլերը իրենձ գինէնձ կը ներգինացընէ և ասիկա նո-իրական Բան մը կը Համարին: Սորապոննիէ խնդիրը իմանալով Հանդերձ իր սէրը կը շարունակէ և երբ Սոմեաբոս ասոր Համար Բագա-որին ձով կ'ամբաստանո-ի, Բագա-որը Ժանօրնաւով իրող ո-թէան, ոչ միայն մեծամեծ պարգևներով կը պարտ-է Սոմեաբոս, այլ և նոր ա-արարած մեծէանին մեջ անոր արշանը կը կանգնէ: Սոմեաբոս Պիլգամեշի դի-ցալ ներգո-թէան Խո-մբաբայի կամ Հո-մբաբայի Հէր Համեմատելը Հիմ մը շո-նի:³¹ Տարակոյս չո-նիմ, որ ան նոյն է Լարդիսի Հէր և երբեմն կը գրո-ի նաև Kyβηδος իբր արական յիւր Kyβήβε ի կամ Սի-թեղէի:

Խոսի գրեալիցը Լարդիսի առասպելին Համար անո՛վ աւելի նշանակո-թիւն կը ստանայ, որ Համո-րաբէի Օրինագրէն³² յայտնապէս կը գրանո-ի թէ ամենաՀին արեւները խոսը Լսո-րա-Բաբելացիներո- ձով կ'ընական նո-իրականո-թիւն մը շո-նէր, Հէրաբար նաև ո-տելո-տ գրեալէրով պիղծ չէր նկարո-եր: Եյս պարմական իրող ո-թիւնն արդէն Բա-ական ապրանշան մըն էր թէ անգամ մ'եւ փնտ-թէան պէրձ է ենթարկել ասո-րա-բաբելական և Հայական յարաբերո-թիւնները: Բայց երբ ասորական Հիւրապոլիսը, որ դէռ 1900ին սկզբները ասո-րա-բաբելական ապրեցո-թէան ամենամեծ մարդկոցներէն մէկն կը Համարո-էր, անդրադոյն փնտ-թիւններո- շնորՀի- սկսա- պակա- այլեւ Հայական Հո-շակո-իլ իր փաղափարթո-թեամբ և դիցաբանական Հայեացքներով և սովորո-թիւններով. դարձեալ երբ նկարենձ, որ Հարերը Բրիտանոն յառաջ 1925ին Բաբելոնի գրեցիցին, իսկ անկէ շար յառաջ ամբողջ Լսորիձ և Պաղեստին իրենց աշխարհակալ ո-թիւններով ողողած էին և մինչև իսկ Եգիպտոսի գրեղը Հի-փոսները ինչ ինչ գիտնականներէ Հարերո- Հէր պղերսի մեջ կը դրո-ին, զարմանձ չէ, էթէ Հեղինակո-թիւն ո-նեցող գիտնականներ կը միտին աշօր Հասարակելո- թէ մեռնող, սգացո-ող և յարո-թիւն առնող ասորո-ծոյ պաշտօնը փոխանական Ժագո-մ ո-նի:

Ի Հարկէ մեռնիլ և յարո-թիւն առնո-լ գրեալիցը էն, որոնձ ո-րիշ երկրամասերո- և ալգերո- մեջ ալ կրնան առասպելական միկ նկարագրով երևան գալ: Հոս Հարցը յայտնապէս դիցաբանական այնպիսի խմբի մը մասին է, որոնձ նկարագրական որոշ երևոյթներով և գրեալիցներով սերտի- իրարո- Հէր կապո-ած էն, ինչպէս մինչև Հիմայ կարարած Համեմատո-թիւններէն ալ կը գրանո-ի: Բաբելական ապրեցո-թէան կողմնակիցները իբր փաստ իրենց գրեալ-թէան յառաջ կը բերեն նաև Բաբելոնի Իշդարը, որ սովորաբար երկո-տո-ծներով կառ-իլ մը կրայ նարած կը ներկայացո-ի և այս գրեալիցը կ'ըսեն ամբողջ յառաջակողմեան Լսիոյ վրայ իր Հէրիցըր յգած է: Սակայն Փոխը Լսիոյ պղո-ո-մներն ո- գիտական ո-ղ-որներո- կողմանէ Հա-ափո-ած յիշարականներն ո- Հին դրամները Հոս ալ Հարցին աւելի փոխանական առասպելին նպաստա-որը լո-ծո-մը կո- րան: Սախ ըստ Լոկիանոսի Հիւրապոլիսոյ Լիարագարին երկո-տո-ծներով կառ-իլ վրայ կը ներկայացո-էր. երկրորդ Հարական ամենաՀին յիշարականները մայր դիցո-Հին կը փանդակեն միշտ կամ առ-ծիւներո- վրայ կամ առ-ծի մը ընկերակցո-թեամբ: Սի-թեղէ երբեմն կը ներկայացո-ի առ-ծի կառ-իլ վրայ, որ Լարդիս կը փնտ-է: Սենեգրիկի փանդակի մը վրայ Սի-թեղէ նարած է, ձովը առ-ծի մը և Լարդիս յիւ-իլ գա-ալան մը և իրենց առ-ջ և երկրպագո- կիներ:³³ Ողիմ պիս գիտնո-ած է պղնձէ արշան մը ասիական Լարդիսի (Սի-թեղէ), որ Բա-ա-որ է և

³⁰ Հմմտ. նաև Prudent. peris. 10. 197, ո-ր Լարդիսի մասին կ'ըսո-ի. «per sectum dedecus ab impudicae tutus amplexu deae.»

³¹ Եյս մասին գր'ս Pauly II, էջ 1135:

³² Հրդ. Winckler, 1904, էջ 10, § 8:

³³ Zanetti, Stat. di S. Marco 2, 2.

երկո- դէպի վար կանոն-ած առ-ծնէրո- ողիւրդ կը բռնէ: Փոփրասիական Անաճիք ալ (= Սի-բեղէ), երբեմն կը ներկայացոյն կանգոն կամ նստած մէկ շէտով առ-ծ մը, մէկալ շէտով ալ յովազ մը բռնած:³⁷⁴ Ըսոր նո-իրո-ած էն վարազ, արջ և նախալ (Հմմտ. Թամո-զի աշխարհ): Լի-որիս, Փո-գիս, Գաղապիս և Կապարովիս Գրեմ-ած դրամներո- վրայ կը ներկայացոյն սովորաբար նստած առ-ծնէրո- վրայ և կամ ինչիւր նստած և ինչիւր առ-ծնէրո-³⁷⁵ Մէկ խօսով «առ-ծնէրով մայր դիցո-ճի» արեւագիծին Փոփր Ըսոր, ամէն անկիւնը կը Հանդիպին: Կայ կը նշանակէ թէ անոր Հողէն բո-սած է և անոր ինչնայարո-կ մէկ ժառանգո-թիւնն է:

Պարսկական արեւալները ինչիւր թոյլ կո- րան դէտ ա-եւին Հասարակ-ո- այս երկրին Գլխա-որաբար յառաջակողմէան մասին ցեղերո-ն ինչիւր դժո-ար է Գրեմէլ արական ասոր-ածո-թիւն մը, որ մայր դիցո-ճ-ոյն և անոր սիրականին պաշտօնէն վարակո-ած շրջալ: Սաբալիոս Փո-գիսիցներո- գերագոյն ասոր-ածը, որ Յոյներէն երբեմն Զիսի երբեմն ալ Դիոնիսիոսի Հեղ կը նոյնացոյն, Սի-բեղէն կը սիրո-ն, ինչնաներիցման Հեղ-անիւր կը մեռնի և դիցո-ճի կը կենդանացոյն: Իրեն նո-իրո-ած էն եղ-իւնը և նոճի և Գլխա-որաբար օջը, որ ասոր-ծոյն մարմնացո-մը կը նկար-էր: Ըսմո-նի առասպելին օջը աւա Հոս իր մեկնո-թիւնը կը Գրեմէ, վասն զի օջը նախ Սի-բեղէի նո-իրական անասո-ններէն էր: Փոփր Ըսոր, մէջ պաշտո-ած Դիոնիսիոս կը ծնանի Սիկայէ, որ դո-սոր էր Սանգարիոսի,³⁷⁶ իրեն նո-իրական էր օջը, Հեռան նախնիէն կը խելագարեցնէ զինչիւր, որո-ն մաւր իր նշանա-որ խո-ճո-րդներո- մէջ ծնողայով, բամբիւրով և սրինգով կը պարո-տ-էր, բայց Սի-բեղէ զինչիւր իր վարանչա-ր րանելով կը բո-ժէ:³⁷⁷ Ըսոր ո-րիշ րարբերակի մը Դիոնիսիոսի մարմինը Տիդաններէ կրոր կ'ըլլայ, Գէա կամ Դեմեդր զանոնչ դարձեալ ինչիւր է ինչիւր կը բերէ և կը կենդանացնէ: Ոսրիսի մարմինն ալ ճիշդ նոյն ոճով Իսիսէն կը կենդանացոյն: Ի Հարկէ ինչորոյ նի-թ րարբերակի մէջ ծննդականի մասին յիշարակո-թիւն շրջալ, բայց Ըրորիսի առասպելին արդէն յայտնի կ'ըլլայ, որ նախ Սի-բեղէ Ըրորիսի ծննդականը չի Գրեմէ, երբ անոր անշնացած դիակը եղ-իւնոյ րակէն վարանչա- կը րանէր: Պարսկական գերագոյն էական նկարմամբ ալ ա-անդո-թիւն մո-նիւնի,³⁷⁸ որ նոյնպէս Ըրորիսի առասպելին Հեղ կայ ո-նի, այն րարբերո-թիւնմբ, որ Հոս ասոր-ածը յմէրո- շղթայի կը պարնո-ն կամ կը ինչնայ, իսկ Գարնան կ'ապարի կամ կ'արթննայ: Ինչնալ ո- րեւագիծը Ըրորիսի առասպելին մէջ ալ կայ: Մարտրո-թիւն արժանի պարագայ մըն է նախ ա'յն, որ այս բոլոր առասպելներո-ն մէջ ալ Հերոսը պաւած է դէտ իր նախնական Հերոսական արիւ-թիւնը, առնականո-թիւնն ո- պարբերապ մական Հոգին: Սոյն երեւոյթը կը րանո-ն նախ Թամո-զի, Ըրայի, Ըսմո-նի և Ոսրիսի ինչիւր: Թամո-զ, որ սո-մերական է իր ծագո-մով և նախնաբար վաղ ինչիւր ասոր-ածն էր, կ'անո-անո-նի երբեմն ինչ, դի-ցապ և յաղթական, նոյնպէս նախ մի-աները: Ըյս երեւոյթն ալ կարծեմ փաստ է ի նպաստ փոփրասիական մայր-դիցո-ճ-ոյ պաշտօնին սկզբնականո-թիւնն:

Ի Հարկէ մայր դիցո-ճ-ոյն պաշտօնին այս արտա-կայ կարգի մէջ ապ դիցո-թիւնը զանապ մեկնո-թիւններո- առարկայ էղած է: Սրեշմէր³⁷⁹ մանա-որելով իր խօսիչը

³⁷⁴ Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums* 1, S. 450.

³⁷⁵ Head H. N. էջ 548. Kemner, *Die Münzsammlung des Stiftes v. St. Florian*, էջ 158. Ramsay, *Studies of Phrygian Art*. J. H. St. 1888. Cités 1., 1895.

³⁷⁶ Nörm. 15, 16:

³⁷⁷ Schol. Jh. Z 131.

³⁷⁸ Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*. 1927, էջ 724:

³⁷⁹ Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, էջ 194:

Սաքայիտի վրայ կ'ըսե՛ք թէ մայր գիցո-Վոյն պաշտօնը նախնաբար Փոխ-Գաղթներո-
օրար էր և կը պարկանէր Փոխը Լսիոյ նախնի ժողովրդէան, որ ոչ սեմական էր
և ոչ Հնդ-Երոսական: Եյն միւնոյն ժողովրդէան կը վերաբերէր նաև Երփիս,
մինչդեռ Փոխ-Գաղթները իրենց Սաքայիտը Երոսայէն բերին, որոն պաշտօնը
յեպոյ Փոխը Լսիոյ մէջ մայր-գիցո-Վոյն և Երփիսի պաշտօնին ճեպ շփոթուեցաւ:
*Ramsay*ի կարծիքով³²⁰ Երոսայէն Լսիս եկող Փոխ-Գաղթներո- կրօնին և ընկերական
կապին մէջ Գիրողը արական ցարրը՝ այսինքն նաճաղեպական Գրո-Քի-նն էր, իսկ
Փոխը Լսիոյ նախնական ժողովրդէան մէջ մայրական իրաւոնէն:» Լսով կ'ոյժ
մեկնել *Ramsay* մայր գիցո-Վոյն գերադրեցիկ Գիրի: Ըն կը սիրէ և ճերտը կը
սիրո-ի, Գիրիը արմարապէս շրջո-ած էն. սակից է Քի-ն Երփիսի կնարո-Քի-նն
ո- անկօրո-Քի-նը Հանդէպ մայր գիցո-Վոյն: Սակայն Փոխը Լսիոյ նախնական
ժողովրդ-ը Բաղարո-Քի-նը Բա-ական Բարդ Գաղափար մըն է. էլ թէ անոր ցակ
Ramsay նաև Հարիը կը Հասկընայ, այն արէն կը Հակասէ ինչին իսկ պարմական
ցո-Լսնէրո- Գէմ: Հարիը- մէջ Գիրող ցարրը Բա-ին ամենախիստ առո-մով
այր ցարրն էր. կինը սարո-կ շէր, յարգո-Քի-նն մէջ էր, Բայց պերո-Քի-նն կ'անէն
ո- Տակարարիը որոշող ամէն խաղական Գործառնո-Քի-ննէրո- մէջ ո՛ր և է
պղծեցո-Քի-նն շո-նէր: Մայրական իրաւոնէն Գրո-Քի-նն անկարելի է մեկնել
անոց մեծամեծ աշխարհակալո-Քի-ննէրը, խաղո-Քի-նը և պարերապմական Հոգին:
Հոս իբր փաստ չէ կարելի Լմալ ոնէրո- առասպելը յառաջ բերել, որ Հա-անօրէն
ա-Լի ընտրո-ն անօրո-ա ըլլալ ո-ն ճեպ կապ ո-ն: Բայ ասոր՝ որչափ որ ալ Ե.
Մայր իր պարմո-Քի-նն նաև նոր ցարգո-Քի-նն մէջ կը յայտարարէ թէ Հարիընը
ո՛չ Հնդ-Երոսական կ'երևայ և ո՛չ ալ սեմական, այլ ա-Լի Սիքաննի ժողովրդէան
լեզուին մօր Լեզու- մը,³²¹ կը յո-սանէ թէ Հարիընի մասին ցակա-ին վերջին վճիռը
ցրո-ած չէ: Լ-Լի ընտրո-նէլ է Հոսնիի ցեղո-Քի-նը, որոն Համայնյն Հարիը-
լեզուն Հնդ-Երոսական է, Հերի-աբար նաև իշխող ցարրը, իսկ ժողովրդ-ը ոչ
սեմական և ոչ ալ Հնդ-Երոսական: Եյս ցեղակցով միայն ընտրո-նէլ կը նկարեմ նաև
Գրիշմիը և *Ramsay*ի ցեղո-Քի-ննէրը:

Յիշենէ՛ք Հոս Երփիսի առասպելին յարո-կ մեկ ցեղագիծն ալ, որ Հայերո-ս
Համար ապահով ամենէն Հերափրկականն է: Եյս է Եղեգը. Հոսով մայ մէջ՝ ինչպէս
որիշ առ-Քի- ըսի, Երփիսեան թափորը կը Բացո-Էր Եղեգնակիրներով. որոնք Եղեգի
իւր-ճերը յեղեգնին Գէպի մայր գիցո-Վոյն մեծէնը կը յառաջանային: Թէ ի՞նչ էր
այս Եղեգնէրո-ն իմաստը, մարենագիրները չեն ա-անդեր, Բայց նկարելով որ ըստ
Սալո-սարիտի Երփիս Գալոս Գէպը ընկեցիկ կ'ըլլայ, իսկ ըստ Յո-լիանոսի Գի-բեղէ
չինիք Գէպին Եղեգի կը Գրնէ³²² սկսան պարմախոյնները կասկածիլ,³²³ որ մի Գո-ցե
ստոր Հեր կապ ո-նէնայ Եղեգնակիրներո- արարող ո-Քի-նը, իսկ որ Գէպի Գաղափարին
շար մօր է Եղեգը: Եյս կը Հասարարո-ի Օսրիս Գրնո-ած յիշարակարանով մը (*Cista*),
որոն վրայ խնդակո-ած է Երփիս Եղեգնէրո- մէջ: Եղեգնէրո- մէջ կը ցեղնէ
Գի-բեղէ Երփիսը և կը յաջարակո-ի անոր Գեղեցկո-Քի-նն. արդ այս չի՛ յիշեցընէր
մեր Գողթան Երգերո-ն ամենաթանկագին Երգին Եղեգնէրը: Մանո-կ Լբեղէան³²⁴
Հերի-Եղով Խորենացոյ՝ նոյն Երգը կը Համարի իբր Բացարո-Քի-նն Սաճագին

³²⁰ *Studies of Phrygian* էջ 367. *Cities*, էջ 94-96.

³²¹ Լեզու- էջ 693.

³²² *Jul. Or. V.*, 165.

³²³ *Marquardt, Staatswissenschaft*, 3, 71.

³²⁴ Հայ ժողովրդէան առասպելները, էջ 139-142.

դարձանալի ծննդեան, պոր և ալ ընդոնաթ էմ (Արօնի ծագոմը և դիցաբանութիւնն էջ 281), ժամանակին այն վերապաճոթեամբ, որ Աստուծոյ նկարելո՝ է օրարամոն-դասարոնաթ մը, որ բնիկ ապագային ասարոն-թոյ մը արեղը բռնաթ է: Այսօր կը միտիմ այս ապագային ասարոնաթը Արայ Գեղեցիկը Համարել և այս նոյնացոմը երեւակայոթիս չէ, այլ արդի-նիվ Համեմատական փննոթեան: Եղեգի մասին Հասարոնաթ մեա կայ Փասարոնի փոլ. «Ե- կամ մուլեկան Գոնարն մոշեղեան, պի ինչ այսպէս լոն-եր՝ երե Հոոր Բոյ ի Գնդեն ելաներ և ի նշանացն իբրեւ ի Հոոր Հրդեհի այնպէս անցաներ ընդ Գոնարն, որպէս Բոյ ընդ եղեգն»³²⁵ որ սակայն չէմ կարծեր թէ «Երկներ երկին» ի Հեդ ոթե կայ ոնենայ, Գեթ Հասարաբելո՝ Բա-ական փասար շոնիմ: Ասոր Հակառակ դիցաբանական նկարագիր ոնի ասարաբել, ինչ որ եղեգի մասին «Բո-գովինայի և Թրանի վանիոյ Հայերոն պրոյցները»³²⁶ Գրիին մեջ կը կարդանի. «Ժողայոն-լի որդին» պրոյցի մեջ կը պարամոն, որ Ժողայոն-լ Հրեջը իր որդին ծնանելո՝ Համար եղեգի մը ինդ ովակեն ներս Հոոր կը փշէ և աւա եղեգեն կ'ելլէ Հոկայ մարդ մը, որոն մօրոն ոն մայերը Բոյեղեն էին: Ե- որովՀեդ Գայաթ արեղը կ'ա-երե, արեղ-ոյն լազա-որը երիտասարդ Հերոսի մը կը դիմէ, որ իր Հրեղեն երկո՝ շներով Հրեշը մեջարեղեն կը բառնայ:

Պարամանալի է, որ խոյի դիցաբանական նկարագրի մասին Հայ Գրական աղբիւրներո՝ մեջ ոթե ակնարկութիւնն չկայ: Թեւ զարապը յարկապէս փաջոթեան և Հերոսոթեան արիպար կը Համարուեր, ոնկիթ էն նաւ «զարապաղեալ» և «զարապանման» բառերը, սակայն ան ևս սրոյգ է, որ Հայ իշխանները պայն կ'որոսային և նաւ կ'որդին: Արապ արիոյց, Արապ դաս և Արապ դոն-իս իրանեան էն իրենց Ժագոմով: Ա-եարայի մեջ³²⁷ Ալեքեթրազնա (= Աստուծոյ) կը նկարագրուի իբրեւ կարաղի և պարբրապմասեր զարապ մը, որ ՄիՀր ասարոն-թոյն առջեւէն կ'երթայ: Ասկից է, որ Պարսկներո՝ փոլ այնչափ յարգի եր զարապը և ամեն նշանա-որ դաշինիվ զարապի մարանիով կը կնիւեր:

Արապի արեւագի ին Արայի առասպելէն Բայակայոթիւն-նը Հա-անորեն Հեդ-անիվ է Արայի առասպելին ինփնարիս յարկոթեան մը, որոն փոլ զարապի մը արեւագիթը չէր կրնար Գոյոթիւն ոնենալ: Արայ Գեղեցիկ պարբրապմի մեջ կ'իյնայ, աւա ասով յարկապէս կը արբերի Արայ Արիսէն և անոր Հեդ զերը յիշոնաթ Բոլոր առասպելներէն: Ի Հարկէ ասով չէմ ո-պեր ըսել թէ պարբրապմի մեջ իյնալ և ապա յարոթիւնն առնոլ Բայառապէս Արայի յարոն-կ արեւագիթ մըն է: Որչափ կ'երեւայ ասոր Հեդիերը կային նոյն իսկ Փոփը Ասիոյ մեջ. Օրինակ՝ Բորմոս (Βώριμος), որ Փոփը Ասիոյ Հերակլեայի փոլերը բնակող Մարիանապոլիսներէ կը պաշտուեր: Ար նկարագրուի իբրեւ Գեղեցիկ պարանի մը, որ իր Ժաղիկ Հասակին մեջ յանկարծ կը կորսուի կամ ըսդ ո-րիշ արբերակի մը ամառը Հնչողներո՝ ջո-ր բերաթ միջոցին յա-երթաՀարսերէ կը փախցուի³²⁸ կամ որոն Ժամանակ կը մեռնի,³²⁹ իսկ ո-րիշ արբերակ մը կ'ըսէ պարբրապմի մեջ կը մեռնի և արինգներով կ'ողբացուի:³³⁰ Ալեմէլ իր *Heracleotica* Գործին մեջ զերջինս յեղատոն-դ կը Համարի առարկելով թէ մարենագիտներո՝ փոլ արիոյրը ա-ելի առաջին արբերակն է,³³¹ սակայն այս ցական-ին պարա-որ փասար մը չէ. յա-երթաՀարսերէ փախցուիլն ալ Բա-ական արիոյրը ըմբոնոմ եղաթ ըլլալո՝ է, որ արեղայնները

³²⁵ Փասարոն, Ալեքեթիկ, 1832, էջ 202:

³²⁶ Dr. H. v. Wilschky, *Märchen und Sagen der Bukovinaer und Siebenbürger Armenier. Hamburg 1891*, էջ 59-61:

³²⁷ *Mithr Yesth.* 18, 70.

³²⁸ Հեդիերոս, *Pers.* 914 ևն:

³²⁹ Մալիարապոս, առ *Schol. Aeschyl. Pers.* 941.

³³⁰ *Apollonios, Rh. Argon* 2., 780 ևն:

³³¹ *Kämmel, Heracleotica, Plauen, 1869*, էջ 14 և 17:

ամառոտան Ըն-նչէի միջոցին ագոյ երգեր կ'երգէին և արենգի ընկերակցութեամբ Բորիմոսի աներեւոյթանալը կ'ողբային: Յաւերժաւարաբե փախստիւր Յոյներոս չնոյ շար ցարածոսած Ըայեացի մըն էր արդեն: Երբ պարանի կամ աղջիկ մը յանկարծ կը մեռնէր, կ'ըսէին թէ յաւերժաւարաբե փախստիւր անիւր: այսպէս Սրբիւնի մէջ կ'անտրոս-էր թէ յաւերժաւարաբե Լսարակիբէս Գեղեցիկ Ըովի-ը Գողցեր էն:³³² Լսարակիբէս մէջ Ըին Գեղեցիկ Գողցեր մը Գողցեր է, որոն վրայ Գողցած է թէ Ըարեւ և Որիարեներ Գեղեցիկ Գողցեր էն:

Պարերայմի Գեղեցիկի աւելի որոշ է Սրբիւնի Լսարակիբէսի մէջ, զոր իր շարի և Բարոսի երկոս-թեան պարճառաւ նկարողութեան առի նախ Երրասալդայ մասին խօսած արեւնաւ: Ըստ զայն պիտի նկարեմ երկրորդ աշխնին Բարոսի Գեղեցիկի, որոնց նախ պիտի Գեղեցիկի թէ իրօ՛վ երկոս Բնո-թեամբ իրարոս Ըակառակ առաւելեալն Խառնոս-րդ է այն: Լսարակիբէս նկարագրոս իբր Ըակառակ Ըակայ մը, զոր երկրի անգամ Գոս-արաւ կը Գանի եղեր: Երբ օր մը իր Յոս-իբ և Բարիբի եղբայրներուն Ըեդ որոն կ'ելլէ, կը պարագին ճամբան Ըակայ եղջերոս-ի մը, որոն եղջերոսները մինչև երկինք կը Ըանեն: Ըերոսը ներսով կը զարնէ եղջերոս-ն, որ կը փախչի և զայն Ըակառակ-ն միջոցին Բերեղեայ սխնչելի Բերեղի չնով կը Ըանեն: Բերեղի Գոս-ն շոնեալոս-ն Լսարակիբէսի Ըակառակ-ն ծակ մը կը Բանայ և ներս կը մտնէ: Ընկը Գեղեցիկի մեռել մը, չնով իր Ուշի նշանառ շին, սորոս, Գեղարդը, մայրն ոս կ'ինը, որոն արցոս-նինքն Ըակառակ մը կ'աղմկելով՝ մինչև ծով կը Ըանեն: Մեռելը շեռ-իբ ոսնէր նամակ մը, որ Գողցեր էր. «Բանի՛ կ'աղարէի, Բողոս Գեղերը կը պարանի, Բայի մեկէն. զոր ոս որ պարանի և զիս ոս ծնող-իս Բաղէ, իրեն կոս Գամ կ'ին», շին և ամեն Բանս:» Լսարակիբէս Բաղձանիբ կը կարարէ և ապա կը վաղէ երեւելի Ըակայն զիշապին Գեմ, զոր և կը պարանի, Բայի անոր աղաշնին վրայ արի-նէն Ըակառակ Ըակայ և սի երեւի որդերոս-ն կը խնայէ, որոնցմէ կ'ելլեն երեւի Ըակայ զիշապներ. ասոնց կարմիրն ոս Ըերմակը կը պարանի, իսկ սի-ն կը կ'ելլոս: Լսարակիբէս Ըստ Ըակառակ կը Գանի. զիշապին փորը պարարելով՝ Գոս-ն կ'ելլէ և եղբայրներոս Ըեդ ծովէն անդին Բանակը Գեղեցիկի Բամարային կ'երթայ: Եղջիկը, որ նոյն միջոցին կ'երակրոս պնակները կը Ըոս-ար, յանջն կ'առնոս Ըերոսին Ըեդ փախչի, սակայն ամանները Զարար ընէոս Ըամանակ՝ սկառակ մը կը կարի և Ըակառակն աղմոս-կով մինչև երկինք կը Գարկէ և աղջկան Ըորը եղածին մասին Ըոս կոս Գայ: Երկոս-ին ալ կը փախչին, Բայի յանկարծ երկինք կը մեռնայ, որոն կը յաջորդէ Ըակառակն փոթորիկ մը և անչրէ: «Փոթորիկը, կ'ըսէ աղջիկը, Ըորոս Ըակառակ-ն Ըեդով զմեզ Ըեդարարելէն է, իսկ անչրէ-ը Ըորոս արարառ-իբ:» Թշնամ-ոյն Բանակը արդեն Ըակառակ ըլլալով, պարերայմը կը սկսի, Յոս-իբ և Բարիբի կ'ինան և Լսարակիբէսի անգամ Ըակառակ-ն աղջկան խորճերովը կը յաղթէ և ամենիբ կը պարանի: Սոյն միջոցին ոս իշ աղջիկ մը մօրենալով զինիբ կը յանդիմանէ, որ եղբայրները մեռած էն և Ըոգ շընէր: Ըոսը վրայ արի Գակ-ն ինի զինիբ կը պարանի: Ըոս ոս իշ Գարբերակի մը անծանօթ մեկը իրեն կը մերջենայ և զինիբ կը պարանի: Բամար կ'ողբայ իր սիրելին և երբ կը Գեղեցիկ, որ մոկ մը եկած անոր արի-նը կը Ըակէ, Բարկոս-թեան զայն կը սարկեցընէ: Երբ ինչ Գեղեցիկ, մկան մայրը յանկարծ իր Բոս-նէն Գոս-ն Գարկելով ինք մը կը փրցընէ և անով մոկ-ը կը կենդանացընէ: Սոյնը կ'ընէ նախ ինիբ և ապա կը կենդանանան թէ՛ Լսարակիբէս և թէ՛ եղբայրները:³³³ — Ըակից երեւի կոս Գան Ըերոսին Գեղարարով Գողցիկը,

³³²Welcker, Griechische Götterlebre, II, 3, 52.

³³³Sbornik Kawkaza 32, 2, 158 ևն. — Dr. Bleichsteiner, Eine georgische Ballade von Amiran (Sonderabdruck aus den Berichten des

մարտիկ ներգրավել, Լադո-ժոյ դեմ հոգ-ի ելլելը և ապա Էլբերո-յի մեջ շղթայակապ փակո-նելը:

Ջրոյցս ժողովրդական կենդանի ա-անդո-թենէ առնո-աթ է: Վրացիները Լմիրանի վրայ ո-նին նաև գրական նշանա-որ դի-ցալ ներգո-թի-ն մը, գրո-աթ Մովսէս Խոնի է, որ ըստ ա-անդո-թեան Թամարայ ըագո-Հո-ոյն փարսո-ղարն էր: Գրականը ինչ ինչ կէտերո- մեջ բա-ական կը պարբերի ժողովրդականէն, մանա-անդ իր անդրադարձ մտքի յա-ելո-մներովը, որոնցմով կ'աշխարհի ամբողջին պարսկական գոյն մը պաւ: Ժողովրդական գրոյցին պանսպան պարբերակներո- վրայ ծանրանալ ա-ելորդ կը նկատւի, այս մասին կարդալո- է յարկապէս Dr. Bleichsteinerի գրիչովը, որ Համա-օր ակնարկո-թի-ններ կան նաև արդարեւ ալ դեցո-թի-ններո- նկարմամբ: Ելապէս իրանեան էն Ռաշի յին, Յո-սիբ և Բապրի, որոնք Ռոստոմի գրոյցէն առնո-աթ էն. մեղ-էն կենդ արդարա-ններէն կապ մո-աթ առո-ն ալ կը յիշեցնէ Հին պարսկական սանդարմարի գէտը, որ մեղ ա-որներո- և ապաշխարողներո- արդարա-ններով կապ մո-աթ է եղեր:

Պարբերալ մի քանի միջոցով իբր վերջին օրինակ կը յիշեմ Հոս միայն գերմանական Բալտր, որ ապաՀով մեռնող նշանա-որ աստո-աթներո- կարգէն է: Ըստ Էրդայի [Ohland 6. 22] Բալտր գերմանական ամենաբարի աստո-աթն է, որ քանի որ գերմանական Լո-սապայծառ, որ նաև արդարո-թեան, մալրո-թեան և անմեղո-թեան աստո-աթ կը նկատուի: ՄաՀո-ան մասին երկո- պարբերակներ կան. միոյն Համաձայն Բալտր երալ կը գրենէ, որ իր կեանքն վրանգի մեջ է. ասոր վրայ փրկի իր մայրը աշխարհէն բոլոր պարունելը կ'երդո-ընցնէ, որ Բալտրին կեանքին շրջաշին: Լմենքն երդո-մ կ'ընեն, բացի սոսնցաբեր ցո-նկէն: Երբ Լոկի այս կ'իմանայ, կ'երթայ անկից ճի-ղ մը կը կտրէ և հո- ցայ Հոգրին, որ անով Բալտրը կը սպաննէ: Լադո-աթները շար կը ցրամեն եղածին վրայ և Բալտրին Հերմոդ եղբայրը սանդարմար Հել դիցո-Հո-ոյն կը շրջկեն, որ Բալտրը աւարէ: Բայց դիցո-Հին դժո-արո-թի-ններ կը Հանէ և Բալտրին դիակը կ'այրէն աստո-աթները, Հոն արդի ցա-էն կը մեռնի նաև Սանա իր կինը: Ե-ելի սկզբնական կ'եր-այ իր քանգի-նովը մի-ս պարբերակը, որո-ն Համաձայն Հոգր Ըո-եյի ըագա-որին որդին էր, որ Սորվեգիոյ ըագա-որին Սանա աղջկէն կը ուրո-էր: Բալտր ալ քանգի էր երբեմն Սանա և սիրով անոր Հելը կապո-աթ: Հոգր այս իմանալով՝ պարբերալ մի կ'ելլէ Բալտրի դեմ, որո-ն առաջին անգամ կը յաղթէ, բայց երկրորդ անգամո-ն անկից շարաշար պարսո-ելով՝ ճարաՀար անոր ընկերացող երեք կոյսերո-ն օգնո-թեան կը դիմէ և անոնց միջոցա- Բալտրը կը սպաննէ: Բայց Բալտր յանձն իր եղբօր յարո-թի-ն առնւով՝ Հոգրը կը սպաննէ:

2.2 Երայ Գեղեցիկ յոյն մասկենագրող-իւնան մէջ

Եյս Գլոսիւր շո-վեցի աշխարհ-իւնան Լ. Մասին մէջ զեղեղել, նկարելով որ Հոս փնտր-իւնան առարկայ եղող Գրեթէ Բոլոր Հարցերն ալ՝ Պղարոնի Ժանօթ Հասար-ածն իսկ մէջը Հաշո-ելով, քակա-ին վիճելի նի-իւր էն: Խոհեմական շէր կարծեմ յառաջ ունէ արդէն Երայի առասպելին կապ միշտ քարք կամ անոր մէկ թեկորը Հոշակել Բան մը, զոր Համեմատական Բննո-իւնամբ նախ ցո-ցընելո- է: Ընոր Համար ինդորոյ նի-իւր Հարցերը Երայի քեանկեպով նկարելո- ենի առ այժմ ա-ելի իբր Համեմատական առասպելներ, որոնց Երայի առասպելին Հեղ նոյն-իւն-նը կամ Գեթ ներքին սերք աղերսով կապո-ած ըլլալը փաստերը պէտք է ցո-ցընեն:

Հոս մեր առջեւ ելած առաջին Հարցը պայի-րոսէ յո-նարէն յեռագրի մը մէջ Գրանո-ած Նինոսի անո-նով Հին վէպն է, զոր Ս. Սիլվէն Հրապարակեց 1893ին *Hermes* պարբերաթերթին մէջ Բա-ական ընդարձակ Ժանօթագրող-իւն-նէրով և քեղեկո-իւն-նէրով:³³⁴ Վէպիս վրայ քարիններէ ի վեր առանձին ուղարկո-իւն-նէրարձո-ցած էմ ոչ այնչափ անոր Համար, որ Նինոսի սիրականն ու կինը միանգամայն Երայի քարփածո-ն է, այլ որովհետեւ Հոս Բա-ական ընդարձակ և նկարագրող Գծերով կը պարմո-ն նախ Նինոսի արշա-անի մը դեպի Հայաստան, ուսկից Բանկանաբար Հարց կը Ժագի թէ արդեօք ուրիշ աղերս մը չիայ վէպիս և Երայի առասպելին միջև: Թանկագին Գի-դիս մասին Գրած է նախ Գ. Ըմիդ,³³⁵ որ վէպին յարո-ցած Գեթ Գլխա-որ Հարցերուն նկարմամբ Ս. Սիլվէնէն քարքեր քեան-իւն-նէ մը չո-նի: Զեռագրի Գրանո-ած է Եգիպտոս և Հիմայ կը Գրանո-ն Բերլինի պեղական Բանագարան (*Abteilung P. 6926*): Հայրակոպոր է ա-ելի և ամբողջական վէպին թեր-ա Հալի- փոքրիկ մէկ թեկորը կացո-ցանէ: Գրող-իւնան Ժամանակը Բոլորովին սքոյգ չէ, Բայց վերջին պայի-րոսի երկ Գրո-ած Հաշո-եցո-ցակէն կը քանո-ն, որ Տրայանոսէ յառաջ է ամեն պարագային: Սիլվէնի կարծիքով թեր-ա Պրո-մէթէոս պիտենէ: Հաշո-եցո-ցակը օրար յեռ-իւն յա-ելո-ած մըն է, որ կը սկսի Տրայանոսի ԳաՀակալ ո-իւնան 3⁷ քարո-ոյն Մայիս 26էն և կը Հասնի մինչև յաջորդ քարին Մայիս 26:

Վէպին Հերոսին նկարմամբ կաակած չէ կարելի յարո-ցանել, Նինոս իբր այսպիսի երկո- անգամ կը յիշո-նի: Յա-ալի է, որ Նինոսի սիրականը պարզապէս *ή κόρη* (= աղջիկ. *Մ. 4. 20, 5. 29*) կամ *ή παρθένος* (= կոյս, աղջիկ. *Մ. 4. 23 և 5. 11*) կ'անո-անո-նի և ասով Համեմատող-իւնան էական կո-ո-անէ մը կը զրկո-նի: Ընոր Հակառակ թէ՛ Նինոսի և թէ՛ աղջկան մայրերը անո-ններով կը յիշո-նին. մին՝ *Δερκεία* = Տերկէյա, որ աղջկան մայրն է, իսկ մի-որ *Θάμβη* = Թամբէ: Ըստի երկո-նի ալ զերար ինչոյ կ'անո-անեն, ուսկից յայտ է թէ երկո- նշանո-ածներն ալ [*Մ. 3. 13* ևն] իրարո- աղագական են: Պայի-րոսի յաջորդ քոզերը չկան, Բայց ինչպէս Սիլվէն իրա-ամբ կը դիմէ, Հոս խօսի եղած ըլլալո- է ա-ելի աղջկան վրայ Հակելո- և Հարաանիքի յեղաձգման մասին. վասն զի անմիջապէս շարո-նակող-իւնան մէջ կ'ըսո-ն թէ Նինոս իր Պերկէյա մօրադրոջ կը դիմէ և կ'աղաչէ, որ ամո-անող-իւն-նը ա-ելորդ քեղ չյեղաձգո-նի: Թէ ինչը իբր այր մարդ Գիդի է իր խօսիլ պաՀել և Բալ մաթի- երկիրներո- քեր ըլլալով՝ կրնար ինչպիսիք ամեն քեանի վայելիքներո- քալ, Բայց պարբերապ մէն անարար էր կը դառնայ ասորո-ածմէ միայն յաղթաՀարո-ած. իսկ Հիմայ Գերի աղջկան մը կամիքն՝ դէռ կը սպասէ, որ ամո-անող-իւնան օրը Գայ: Սիլվէն «ասորո-ածմէ» = *ὑπὸ τοῦ θεοῦ* անարկող-իւն-նէ կը Համարի Էրոս ասորո-ածոյն: Լմ-անող-իւնան յեղաձգման իբր պարճառ պայի-րոսի մէջ յառաջ կը Բերո-ն

³³⁴ *Hermes*. 1893, S. 161-193.

³³⁵ *Wilhelm Schmid, Der griechische Roman* (vgl. *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*). 1904, S. 476-485.

աղջրկան անշափաճասո-թի-նը, որ ցական-ին 13 ցարեկան է կ'ըստ-ի, մինչդեռ 15 ըլլալն էր: Նինոս ցո-ցրնելո-ն Համար թէ այս քա-ական պարճա-ն է, յառաջ կը բերէ ի-ր լազա-որո-թի-նն ո-ւ ասպա-յի անորոշո-թի-նը. վայրկեան մը յառաջ միանալո-ւն էնի, կ'ըսէ, որպէս զի եթէ քան մը Հանդիպի, գէթ պա-ակ մը չգտնի իբր աս-Հա-արշէ-այ: Ըսկէ վերջ Թամբէ Նինոսի մայրը Հրապարակ կ'ելլէ և կը սկսի խօսակցո-թի-նը ինչնին իսկ աղջկան Հէր: Սերջինս կ'անճրկի, բերանը խօսի շէպ, վասն զի, կ'ըսէ զիպագիրը, կանանոցն մեջ ապրելով՝ շէր գիտի իր խօսի-րո-նն պարտ ո-ոյժ ցալ: Ո-սորի և ժամանակ կ'ո-ւէ, քայց դարձեալ կ'անճրկի, քան մը ո-նի արդին վրայ, որ զինի կը ճնշէ, քայց կ'ամշնայ ըսել. անոր Համար մերթ կ'ո-ւայ, մերթ կը կարմրի և մերթ ալ կը գո-նարի: Թամբէ կը միջի-րարէ զինի և կը յորդորէ, որ շծաշկէ, ըսէ, ինչ որ ո-նի: Եղջիկը կը լու-ւ, ասոր վրայ Թամբէ ճարակար արդին ալ ևս մի՛ արՀամարՀէր, Հէրը մի՛ խաղար. իբր ինչ պարերապմոզ մը մեծամեծ յաղթո-թի-ններէ յետոյ ինչի-նէ և յետի-ր կ'ո-ւէ: Եղջիկը յո-ւո-ւած մօրախորջ խօսի-րէն կը պարտանէ ո-րախո-թեան արդասո-վներով՝ իր քա-քանդ ո-րորը անոր կ'ործի-նի վրայ Հանգշեցո-ցած: Յետոյ երկո-ւ մայրերը ինչի-նէ ինչ կ'ո-ւան անշո-շար նոյն նի-թին մասին իրարո-ւ Հէր քանակցելո-ւ Համար:

Դժբախտաբար Հոս կորո-ւած է պապի-րոսը և ասով կը վերջանայ նա-ւ A.ը: B.ին³⁶ ա. սի-նէական ալ մասամբ կորո-ւած, մասամբ շար մո-թ է, որով B.ին A.ի շարո-նակո-թի-նն ըլլալն ալ ցական-ին անսորգ կը մնայ: Բայց փճացած Հարո-ւածներէն որչափ կ'երևայ, մէկը պայրոյթէն զգեստները կը պարտէ և կ'ո-ւայ և կը սկսի խօսիլ կանացի մէկո-ւն Հէր: Ըստ Սերլէնի և Հմերի Լացոդը Նինոս է, իսկ մի-սը աղջիկը, որոնի սիրով դարձեալ իրարո-ւ Հէր կ'ապո-ւած ըլլալո-ւ էին, որ վէպը կը յա-ւելո-ւ «Բոլոր օրերը իրարո-ւ Հէր էին, ցորչափ անկա (այսինքն Նինոս) պարերապմոզով արգելո-ւած շէր»: Յաջորդ ցորչն ալ կարծես պայս կը Հասարարէ. վասն զի Հոն կը յիշո-ւի Լոս, և Սերլէնի ասկից յարկապէս դրո-ւած քանգրին կանացի անցը (*ἀναπαύσασα*) Նինոսի նշանաթին Հէր կը նշանացընէ, նկարելով որ սիրոյ ասար-ժոյն յիշարակո-թի-նը ո-րիշ մէկնո-թի-նն չի վերցընէր:

Սի-նակ Բ. B կը նկարագրէ թէ ինչպէս Նինոս ի-ր Հօր Հա-անո-թի-նն առնելն վերջ յո-նական և կարեական զինո-որնէրո-ւ օգնո-թեամբ 70.000 որանա-որ, 30.000 չիս-որ և 150 փիղ ասած Հայասարան կ'արշա-ւէ «Գարնան ծաղկո-ւմը դեռ չսկսած» սի-ն. ա. B. 33: Սկզբան դժո-ւարո-թի-ններո-ւ կը քա-ի զլիսա-որաբար գիտերը անցնելո-ւ ժամանակ, քայց յաջողո-ւթեամբ կը մտնէ վերջապէս Հայասարանի դաշտագետները «Կարողած Հայերը նո-ւաճելո-ւ Համար» Սի-ն. Գ. ևս Հէրապոլիտական է ան՝ որ Հոն Նինոսի քանակին քա-քանո-ւմը կը նկարագրո-ւի: Չիս-որները կը քա-քանո-ւն աջ և չա-ի թի-րո-ւ պարսպարո-ւած թի-թի-սպէն գնդերէ, որոնց պաշտօնն է չիս-որներո-ւ օգնել և թշնամ-ոյն կողմակի յարձակո-ւմներո-ւն առաջին առնո-ւ: Սերլէրները կը քանէ որանա-որներո-ւ փաղ անգը և ասոր առ-ջի-րոր Հեռա-որո-թեամբ փղերը: Ըստնի որպէս զի կ'ո-ւի աղմո-կին մեջ խառնակո-թի-նն շՀանէն, Նինոս փաղ անգը խո-ւմ խո-ւմ շարի-րո-ւ կը քա-քանէ անջրպէտով մը իրարմէ պարո-ւած և ի-րադանշի-րին առ-ջի-ր մեյմէկ փիղ: Պէտք է զատ արեւն փաղ անգախո-ւմբերը կրնային անջրպէտը լեցընել միապանգ փաղ անգ մը ըլլալո-ւ Համար, կամ դարձեալ իրարմէ քա-քանո-ւիլ փղերո-ւ անցի գալո-ւ նպարակա-ւ: Նինոս քանակին գլո-խն անցած ճառ մը կը խօսի զինո-որնէրո-ւն, և անոնց առ-ջի-ր դնէ ղճո-ական օրո-ւան նշանակո-թի-նը: — Հոս կը վերջանայ պապի-րոսը:

³⁶ A.ի և B.ի բաժանո-ւմը Սերլէնիէն է:

Հոս Կրեդը չէ ձնել թե՛ վէպս ի՞նչ նշանակոթիւն կրնայ ունենալ վիպագրական և առհասարակ գրական արեսակեցում: Գ. Շմիդը ընդունելով Հանդերձ Գիտնի կարևորութիւնը — խանի որ վէպս մին է այն խանի մը՝ դարձեալ մեծաւ մասամբ Հայրանդոսը վէպերէն, որոնք յոնական ճին վիպագրական արտօնարի մը Գոյոթիւնը կը ցոյցնեն — կը յաւելո՛ւ թե՛ վէպիս պարսկական աղբիւրներ որոնելը անօգոստ աշխարհն է. պարսկականն ամենէն ընդհանրօրէն միայն առնոթած է և ան ալ ոչ միշտ ըստ աւանդութեան: Փոխանակ՝ կըսէ, Ռիտորի Ընդհանրութիւնը Նինոսի և Համերամի մասին Գրաւիշ վէպ մը յօրինելու, Ընդհանրութիւնը կոստան մեզի բռնապետի խեղճ Գործ մը կազմոթած Հոտորական սովորական կաղապարի վրայէն:³³⁷ Սակայն ինչի աւելի արդարադաս կերպի Սիլվիէն, երբ կըսէ «միտթելո՛ւ է, որ ամբողջական վէպը Հաւանօրէն շատ մը Գրիթիւն կը բաղկանար, Ընդհանրութիւնը աւանդութիւնէն, որ դժոխար է յոսալ թէ այս կիցորդ թերթիկներով կարելի ըլլայ բանասիրէջծին Ժրագրին մասին Գաղափար մը կազմել, առանց երկականական սին եմբարդութիւններու մէջ կորսնցնելու»:³³⁸ Եւսօր և ոչ իսկ Չեռագրին A և B մասերուն մէջ եղած աղերսը որոշ է. Հաւանական է թէ իրարո՛ւ կը վերաբերին, Բայց ո՛վ կ'երաշխարէր թէ Bն ամբողջական բնագրին մէջ Aէն յառաջ չէր:

Եւսթիոսի պարագաներու մէջ բնական է Երայի նկարագրի մասին անհամեմատ աւելի կը դժոխարէ: Սորոգ կարելի է Համարել թէ նաև վէպիս մէջ Նինոսի սիրականը Համերամ է. այս յայտնապէս կը արեւոտի անոր մօր Ռիթիէս անոնէն, որ Ռիթիէսոյի ուրիշ մէկ շին է. Թէն Եւկաղոնի Երարկարիս մայր դիցոսնին կ'անոնանէ Δέρκηνην Αφροδίτης θυγάτηρα:³³⁹ Ի Հարկէ վէպին մէջ իբր դիտարի աղջիկ աւելի ձնից, փափկալգաս և զգայուն կը ներկայացոթի, և բոլորովն անդիշի պիտի ըլլար, եթէ ասկից առանց այլևայլի աւանդական Համերամի և ինդրոյ նիւթ իշխանոսՀոյն միջև բնութիւններու Հակառակութիւն Գրիթիւնի, ցորչափ անթանօթ է մեզի ամբողջական վէպին բովանդակութիւնը: Թերևս բանասիրէջծը դիտարմէ այս կերպը ընդարձ է՝ յետոյ իր Ընդհանրութիւնն այնպէս Նինոսին աղտեցոթելան Կակ Համերամի մէջ կազմութիւնի պարականացի (*mammweiblich*) նկարագրին ու պարբապմական Հոգին աւելի ցայտուն և կարկառուն կերպով երևան բերելու Համար: Ըստ վէպին երկականի յարաբերութիւնները սկզբան դժոխարութիւններու կը Հանդիպին մասամբ շնորհիւ դիցական սովորութիւններու և մասամբ ալ ինչին իսկ աղջկան կողմանէ, որ կը դժոխարի Նինոսի իր «այո»ն ըսելու: Ինչո՞վ մէկնել աղջկան այս արամարդութիւնը, արդեօք անո՞վ որ արեղական սովորութեան նկարագր միացած կանանցի աղջկան մը բնական դարձած շափալ անց ամշկորութեան ու խաշոթոթութեան Ընդհանրութիւնը մը կը մղէին, թէ՛ որով Ընդհանրութիւնը որիշ Կրեդ էր, որի՛շ անչի մը ուղոթած էր: Պրոֆ. Երոնց աւելի վերջին Հանարաորութեան կը միտթի:³⁴⁰ և որիշ անչի ալ, որոն Ընդհանրութիւնը կազմութիւն էր աղջիկը, մեր Երայ Ռիթիէսիկն է: Պրոֆ. Երոնցի արեւոտութիւնը Գրաւիշ բան նոնի ինչին իր մէջ և այս արեսակեցում անշոթոթ նաև ինչի բաղձալի պիտի ըլլար այնպիսի եւրականութեան մը Գալոս, եթէ փաստերը թոյլարեին. և դժբախտաբար չեն թոյլարեր: Եւս կը արեւոտի ինչին իսկ Պրոֆ. Երոնցի փաստերէն, որոնց առաջինն է աղջկան մօրախորջ «որդոս Ընդհանրութիւնը, որդիս մի՛ արՀամարԸնդ» խօսիլը, զոր Երոնց «չըլլայ թէ որդիս վարաբանէ» կը թարգմանէ: Եթէ

³³⁷ Der griechische Roman, S. 479-480.

³³⁸ Hermes, անդ. S. 184.

³³⁹ Hermes, S. 188.

³⁴⁰ Հայրէնի 1926, Թ. 12, էջ 44-45:

յոնաւորէն խօսէր այն իմաստն ունենար, ինչ որ Պրոֆ. Լեոնիդ Կընդոն-նի, այն ժամանակ Կարծեմ ինչ նախ Լիւիզէն Լ. Շմիդի որիշ սիրականի Հարցը Հրատարակ պիտի դնէին, մինչդէռ Լ. ոչ իսկ ակնարկոյն-իւն Կընէն այս մասին, վասն զի ինչպէս շատ Լա- Կըսէ Լիւիզէն, յոն. Բաուր իր ճիշդ առոմով կը նշանակէ Հոս. *ihren Sohn* (= *Ninos*) *sollte die Jungfrau nicht schelten*, արդ. *schelten* կը նշանակէ, յանդիմանել, մեկոն յանցանիք երեւոյ պարնել, նախարել, արժամարձել, մեկոն Հետ խաղալ (արժամարձական իմաստով): Լեւոյն Բովանդակոյն-իւնէն դարեւոյն աղջիկը սիր-գի-Նինոս արժամարձած կ'ըլլար, եթէ այնչափ Հերոսական մարտերէ Լաւաշանիւնէն վերջ դէռ իր շկամեոյն-իւն վրայ յամանէր: Պրոֆ. Լեոնիդի երկրորդ փաստն է վեպին մէջ օ երեսն յիշարարկոյն-իւնը, «որից լանի մի քող յետոյ յիշոմ է Լեւոյնի»: Լաւ խորոյ նի-իւ Հարոն-ածը, որոն անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնոն-ածները Լրացոն-ած են Լիւիզէնէն,

Οἱ δὲ πανημέ [ροι συ-
σαν] ἀλλήλοις, ὅσα μὴ
[ὁπό τῶν στρατιῶ] ικῶν
ἀφείλ [κετο οὐδ' ἐλ] λιπῶς
ὁ Ἑρως ἀνερ [εθίζων?] 25-30³⁴

Երբ Բանգիրը կ'ըսէ՝ անոնի Բուր օրերը իրարոն- Հետ էին, ցորշափ անկա պարերաւ մեկերով արգելոն-ած չէր, օ Ἑρως ἀνερ [εθίζων?] խօսէր, զոր Լիւիզէն կը միտի Բարգմանել «Լ- Իրոս Կերէնի շարոնակ սիրոյ կը գրգռէր» դժոն-արա- ին Կարելի ըլլալ Լրայի Հետ Կապակցոյն-իւն մը Բերել, վասն զի Չեռագիրը վնասոն-ած ըլլալուն ոչ միայն օ Ἑրως Լրայի Հետ նոյնացընելոն՝ ո'րեւէ Կոն-ան մը չկայ, այլ Լ- Ընդերսօրէն Բուրովին անդիդէ Երբ իր յիշարարկին ինքիւր ընէլ, երբ ըստ Չեռագիրին Հա-անական մեկոն-իւն Նինոս Լ- իր նշանածը սիրով իրարոն- Հետ Կապոն-ած էին: Եթէ Լ- Երջ նկարողոն-իւն փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշա-անին է, որ դարձեալ շատ Կապակցելի պէտք է նկարենի, լանի որ ըստ վեպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «Կարողած Հայերը նոն-մեկոն- Ըստ»: Ս'երեւոյ ինչ նախընթաց քողերոն- մէջ խօսի եղած ըլլալոն- է Հայերոն- ապարամբոն-իւն մը մասին. ապա ինչ ոչ «Կարողած Հայերը նոն-մեկոն-» խօսիք իմաստ չոնի: Լ- Կամ պիտի ըսենի ինչ ըստ վեպին Նինոս իրեւն նախընթաց արշա-անին մը միջոցին իր նշանածին մի-ս սիրականը այսինքն Լրայ Բոնած Լ- Կամ ապանած ըլլալոն-ն Ըստ Հայերը Կարողէր էին: Լ- Երջին էնիպարոն-իւն-իւն Կարելի է, Բայց ոչ ցոյցանելի. վասն զի ցոյցոն- չկայ, իսկ երկրորդը Բուրովին Հակառակ է Լրայի առասպելին, որ Լրայ ոչ ինչ Նինոսէն, այլ Համերամէն միդոն-ած պարերաւ մի մէջ կը սպաննոն-ի:

Ինչպէս որիշ առ-իւն ջանացի ապացոյցանել, Նինոսի Ժանօթ յոնական վեպը — Գեթ Երշափ Կարելի է ներկայ Հարակոյրներէ Երականոյն-իւն մը Հանել — Հայաստանի մասին շատ Բանկագին քողեր պարոն-անկելով Հանդերձ ի նպաստ Լրայի առասպելին ո'ր Լ- է Կարական արդի-նի շընթայեր մեկի: Յոյն մարմնագրոն-իւն ի նպաստ Լրայի առասպելին խօսող ամենամեծ Հեղինակը կը մնայ որեւմ դարձեալ Պղարոն իր Լրոս Պամփի-Լայ-ոյն նշանաւոր առասպելովը, որոն մասին ինչ Ընդ-իւն ըմբռնոն-մեկերը Բաւական խառնակ էին Լ- ներկայիս ալ Կան Գիտականներ, որոնի նոյնպէս Կարքեր Հայեպիւն-իւն կը Ժառայեն, սակայն այն Լ-ս սպիգ է ինչ ապագայն պարմախոյնները Կարելի է ըսել միաբերան, իսկ օրստ Հայագիտներ

³⁴ *Hermes*, S. 174-175.

Գեղեցիկ իրենց սրտ-ար մեծամասնությունը խանի անգամ որ այս խնդրով պատկեր-
առնելի ունեցած էն, շար ուղիղ կերպով երկո- ատասպելներո- մեջ և աղերսներ
նշմարած և երբեմն նաև փաստերով ապացուցանելո- աշխարած էն: Ընդհանրապես
ստացին անգամ այս աղերսին մատուցելի եղա- Լճին,³⁴² որոն Ընդ-Եղան Լանգլո-ա,³⁴³
Ըլիշան,³⁴⁴ Գեղեր,³⁴⁵ Մարկո-արար³⁴⁶ և ուրիշներ:

Ընդ խնդրոյ նի-ը Հարո-ածը. Պղարոն իր Հասարակապետութիւնն Գործին մեջ
խօսելով մաւն-ընէ վերջ Բարի և շար Գործիւրո- ըլլալի վ Հարո-ցման, ինչպէս
նաև Հոգ-ոյ անմաւն-ութեան վրայ, կը շարունակէ այսպէս. «Բայց, կ'ըսեմ, վեպի պիտի
պարմեմ ոչ թէ Ըլիշանոյ, այլ շար աւելի վաջ մարդո- մը պարմո-թիւնը, այսինքն
Լճոյն, որ որդի էր Լճիւնիոյն և ցեղով Պամփի-Լացի, որ պիտի ու պարբարածի
ճակարին մեջ ինկած էր և երբ ցար օր վերջ մի-ս Գեղեցիկը արդէն փոք-թեան
վիճակի մեջ կը Գրնո-ին, ինչը անարար մնացած ըլլալո-ն՝ ապագանները թաղ ու-մը
կարարելո- նպարակ- զինիւր ցո-ն կը ցանին: Բայց ցանո-երկրորդ օրը այրո-ելո-
Համար Հապի- թէ փայտակոյրին վրայ կը Գրո-ին, կը կենդանանայ և կը սկսի պարմել
ինչ որ ցանած էր: Ե- կը պարմէ թէ Հոգին աւանդելէն վերջ՝ ուրիշ Բարմաթի-
Հոգիներո- Ընդ երթալո- մեջ ոյն կը Հասնին ատո-ածային Գեղ մը, ուր երկրի վրայ
և անոր Համարարարան նաև երկինքի երկո- երկո- Բացո-ածիւր կային: Ընդ մեջ
Գեղ նարած էին Գարա-որները, որոնք Հոգին մարմնէն անջարելով արդարներո-ն կը
Հրամայէին մարել աջ կողմի ճամբան, որ երկինքի կը ցանէր, իրաւանշի-րին ատ-ընէն
ալ կ'արո-ած էր նշան մը, որոն վրայ վճիռ-ը և իրենց Գործիւրը Գրո-ած էին: Ընդ
Հակառակ շարերո-ն կը Հրամայէին չախ ճամբով Գեղի վար երթալ. ասոնք ալ նշան
ո-նէին իրենց երեւ, ուր իրենց Գործիւրը նշանակո-ած էին: Բայց երբ ի-ր (Լճոյն)
կարգն եկաւ, իրեն ըսին թէ ինչի պէտք է մարդկան Հրեշտակ ըլլալ, որ անոնց այս ամէն
Բանը Հաղորդէ, անոր Համար իրեն Հրամայեցին, որ Լսէ և Գեղնէ ամէն Բան, ինչ որ Հոն
կայ:»³⁴⁷

Ըմբողջ անցեալն ալ մեղի Ընդ կը Հասարարէ թէ Հոն Պղարոն իրական ատասպել
մը կ'աւանդէ, Բայց որովհետեւ մասամբ իրմէ վերջ եկող Գարերո- խաղախան
խառնակ պարագաներո- Բերմամբ և մասամբ ալ թերեւ իրեն պէս Բարմաթի- երկինքի
շրջող Հոն-ր և Հանճարեղ մարդո- մը պահելով ուրիշ շար աւանդութիւններո-
Ընդ նաև ատասպելիս կենդանի յիշարակը Բոլորովին մոռացո-թեան մարնո-եցաւ,
չարմանալի չէ, եթէ Ընդարգայ մարենագիւրները այս մասին իրենց մեկնութիւններո-
և Բացարարութիւններո- մեջ իրարո- Հակառակ Գեղութիւններո- յանգած էն:
Պո-արարիս մեղի Ժանօթ ատաջին մարենագիւրն է,³⁴⁸ որ ատասպելին Գոյ-թիւնն
ընդ-նելով Հանդերձ՝ պայն կ'ո-ղէ աւելի փոխաբերօրէն մեկնել, երբ կը յայտարարէ
թէ իրեն Ընդ «Լամպրիս ալ կ'ըսէր, որ Պղարոն շար կը սիրէ փոխաբերական անո-նէն
Գործածել. և այս կ'ընէ մանաւանդ այն պիտի, երբ Հոգ-ոյ իր Հերապ օրո-թիւններո-ն
ատասպել մը կը կ'ընէ: Ընդպէս օրինակի Համար երկինքի իմացական Բնութիւնը կ'անո-անէ
թեա-որ կ'աւելի մը կ'ամ աշխարհի ներդաշնակ յեղաշրջո-մը: Նաև Հոն, ուր իբր
անանապէս վկայ աստարամեղի մեջ եղածներո-ն յատաջ կը Բերէ Լճոյն ըսո-ած

³⁴²Սեպի Հոն, Հայաստանի Մակաւ 1850, էջ 85-88:

³⁴³Collection des historiens 1. Օն.

³⁴⁴Հին Հա-արի, էջ 263-264:

³⁴⁵Zur arm. Götterlehre, էջ 130:

³⁴⁶ZDMG. 49., 658:

³⁴⁷De Civitate Dei, 10., 614.

³⁴⁸Question Sympos. 9., 5.

Պամփիլ-լացին՝ Հարմոնիոսի որդին,³⁴⁹ և ասով կոչվեալ Հասկըցընէլ ընէ Հոգիները ներդաշնակութեան օրէնքներո՝ Համեմար յառաջ եկած և մարմնոյ Հեղ միացած էն. և ընէ ըստ այսմ զանոնի զԳլենլով՝ օրի մեջ ամեն տեղ կը շրջին և յետոյ վերածննդեամբ դարձեալ կոչուի Գան:

Խնդիրը շար աւելի բարդ Հանգամանի կառնո՝ Աղեմէս Աղեփանդապոյն խօլ, որ Պղարոնի Լորոս Ջրադաշտի Հեղ ողակի կը նոյնացընէ: Ընա իր խօսքերը. «Իր Հասարակապետութեան 10^{րդ} Գրէին մեջ կը յիշէ (Պղարոն) Լորոս անոնով մեկը, որդի Լորմենիոսի և ցեղով Պամփիլ-լացի. ասիկա Ջրադաշտն է: Իրօ՛վ ալ Ջրադաշտ ինչն իր մասին այսպէս կը գրէ. «Ըյս կը գրէ Ջրադաշտ, որդի Լորմենիոսի, որ ցեղով Պամփիլ-լացի էր, երբ, կ'ըսէ պատերազմի մեջ ինկալ, սանդարմադի աստուածներէն այս սորվեցաւ:» Երբ, Պղարոն աւա այս Ջրադաշտը կը յիշէ, որ մեռնելէն 12 օր վերջը այրուելո՝ Համար փայտակոյտին վրայ դրո՞ւած ասիկա կը կենդանանայ:³⁵⁰» Աղեմէս Աղեփանդապոյն այս Հարո՞ւած իր Ջրադաշտով Բաւական աշխարհ-ի ն պարճառած է ԺԹդ դարո՞ւ Գիտականներոն: Թէ աղբիւրը իրարանեական Ժագո՞մ չո՞նի, այն յայտնի է. Յոսոփոսոս³⁵¹ Պամփիլ-լացոյն ատասպելը կը յիշէ, ատանց Ջրադաշտի մասին խօսի ընելո՞ւ. նոյնպէս Որոգիներէս. «Բայց որովհետեւ, կ'ըսէ վերջինս,³⁵² անՀաւաստները կ'արՀամարՀեն, ինչ որ Քրիստոսի յարո՞ւելան մասին կը Հաւաստնի, կ'արժէ Հոս Պղարոն յառաջ բերել: Ասիկա կ'աւանդէ ընէ Լորմենիոսի որդի Լորոս անոնով մեկը (Ηρα του Αρμενίου) 12 օր վերջը փայտակոյտին վրայ վերային կենդանանալով սկսէր է յիշել, ինչ որ սանդարմադի մեջ տեսած էր:» Աիւրեղ Աղեփանդապոյն ալ միւնոյն պարճառին Համար կ'անդադարանայ ատասպելիս ինչ մը պայն փոփոխելով, որ սակայն նշանակութիւն կը սրանայ աւելի Երայի ատասպելին տեսակետով, իսկ որ իր յարո՞ւելան փաստն է Հորոս անոնով Լորմենիոսի մը (Ηρα τινά των ἐξ Αρμενίας), որ մինչ մեռած էր, կը վերակենդանանայ:³⁵³» Ըյս մասին յիշարակութիւն կ'ընէ նաև Թեոփոլետոս Աիւրացի յառաջ բերելով ամբողջ ուրեմամբ Պղարոնի Հարո՞ւածը, որոն վրայ իր անշնական խորհրդածութիւնները կ'ընէ:³⁵⁴

Ս. Արտաքիոս անցողակի միայն կը յիշէ ատասպելը ատանց անոնան յիշարակութեան.³⁵⁵ Ասոր Հակառակ Մակրոբիոս Հելանոս մարենագիրը Բաւական մանրամասն նկարողութեան կ'առնո՝ Հարցը, Հեղիւելով Ճշդի՝ Պղարոնի սկզբնագրին,³⁵⁶ ուսկից կը տեսնո՞ւ, որ իրեն, ինչպէս նաև Աիւրոնի, որ նոյնպէս խնդրով ալ բնաւ չէ, բայց որով ին անժանօք էր Լորոսի Ջրադաշտի Հեղ նոյնացո՞մը: Հոս Բացառութիւն կը կազմէ միայն Աննիոս.³⁵⁷ *Armenius Hosthanes* (որիչ ընթ. *Zostriani*) *nepos et familiaris Pamphylus Cyri*, որ ընթեւ Աղեմէս Աղեփանդապոյն ազգայնութեան տակ գրո՞ւած ըլլալ, Բայց Աիւրոնի յիշարակութիւնը ուրիշ աղբիւր մըն ալ կ'ենթադրէ:

³⁴⁹Εν ταύθᾳ δὲ τὸν αὐτάγγελον τῶν ἐν Αἰδοῦ Πάμφυλον γένος, Ἀρμενίου πατρός, Ἦρην (որիչ Աիւ. Ἦρα) δ' αὐτὸν ἐνομάζειν.

³⁵⁰Migne P.G. 5, 14. 9 coll. 156 f. Ջրադաշտ Ձեռագիրներո՞ւ մեջ չորս տեղն ալ կոչուի Գան և Երայի Հորոսը.

³⁵¹Migne P.G. 6. *Cobort. ad Lib.* 1., 27.

³⁵²Migne P.G. 11. *Contra Cel.* 2., 17.

³⁵³Migne P.G. 76. *Contra Jul.* 8., 88r.

³⁵⁴Migne P.G. 83, *Serm.* 11, de *Fine et iudicio*, էջ 1110:

³⁵⁵De Civ. Dei, Lib. 22, 28.

³⁵⁶Sed ille Platonius secreterum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodecimo die demum inter caeteros una perempto ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis intra utramque vitam diebus egerat, videratque, tamquam publicum professus iudicium, humano generi enuntiavit. *Somm. Seip.* 1., 1.

³⁵⁷Migne P.L. 5. 52., p. 189.

Աղէմէս այս աղբիւրը կոսմէլ կո- րայ արդէն, երբ կ'ըսէ *αὐτὸς γοῦν ὁ Ζωροάστρης γράφει* Լեն, որոն մասին աւելայն գոհացո-ցիչ րեղելկո-թիւն կ'առնու-նէ միայն Պրոկղէն:

Պրոկղի այս Հարո-ածը, որ մեկնո-թիւնն է ինչին իսկ Պղարոնի ա-անդածին, նոյնին լո-սա-որո-թեան Համար այնչափ կարեւոր է, որ Հարկ կը Համարեմ Հոս ամբողջ ո-թեամբ թարգմանել: «Սորո-գի- պէտք է վարմանալ այս րեղ-ոյն պարմած Հրաշալիքներո- Լ անոր յարակից պանայան պարագաներո- վրայ: Մեր նախորդներէն ոմանէ կը Հասարարէն որ ոչ թէ Լէրն է այս ամբողջ առ-աստելին Հայրը, այլ Ջրադաշտ- Լ մարտիր կ'ընէն նախ խնդրոյ նի-թ անո-անս գրո-ելո- Եղանակին վրայ, ինչպէս օր. Համար Եպիկո-րէան Սողոմոն, պոր վերը արդէն յիշեցի: Նոյն իսկ Լս անչնայէս Ջրադաշտի գրիւթո- Հանդիպեցայ, որոնք թնո-թեան վրայ կը խօսին Լ որոնց նախագիտելիքն մեջ այսպէս կը կարդանք. Ջրադաշտ Լրմենիոսի որդին կ'ըսէ ասունք, այսինքն ինչ որ պարտապա՛մ արեւ մեռնելէն վերջ ասոր-ածներո- մասին իմացա- Լ ինչ որ արդէն ո-րիշ պարմո-թիւններէ սորված էր: Գրիւթ մեջրեղերը իր խօսիլը յայտնապէս Սի-րոս անո-նով թագա-որի մը կո-ղղէ, Բայց որ Սի-րոսն է, որոշ չ'ըսէր: Բախրին (*Fatum*) մասին ինչ մը ա-եւի որոշ կը խօսի, երբ կ'ըսէ թէ Բախրը օրէն է: Լայ գրիւթը Լ էն ասորդագիտական վարմանալի րեղելկո-թիւններով Լ յայտնապէս կը խօսի այն մեկնո-թեան րեմ, որոն մասին խօսի կ'ըլլալ Պղարոնի Հասարակապետ-թեան գրիւթն մեջ. այնպէս որ սորոգ չէ թէ առ-աստելը ա յս խօսիլներէն սկիզբ առած է Լ թէ Լէրն րեղ Ջրադաշտ անո-նը արդեօք Ձեռագիւթներո- րից ոսի մեջ գրո-ած էր: Ե- որովՀետե- անիկա (Ջրադաշտի գիւթը) արեւ մոլորակներո- մեջրեղը գիւթէ, մինչդեռ առ-աստելը Հեղինակողը պայն ո-ղղակի լո-սնէն վեր կը դնէ, պայս գիւցոդն ո- Լսելով ասոր Հասո- Եղողը առ-աստելին Պղարոնէն գրո-ած չ'ըլլալը պիտի Հետե-ցնէր: Բայց ո-րիշ մարենագիւթներ միայնո-թեամբ այն կարծիքն ո-նին թէ նախնաբար Լը գրո-ած էր, որ Լ Ջրադաշտի ո-սո-ցիշն էր, օր. Համար Սրոնիոս Լ այսպէս ասունք պիտիլ ո-րեւէ կերպով թնիլ Պամփի-Լացո-յն Հետ կը կապէ (ոչ թէ Պարակին, այլ Պամփի-Լացո-յն Հետ, այսինքն անոր, որոն գրիւթը ինչպէս վերն ըսի, րեմնելո- Բախրն ո-նեցանք): Սան դարձեալ ո-րիշներ, որոնք խնդրոյ նի-թ անչը Լրոս որդի Ե-մայոնէս, — *Ἡρὸς υἱὸν Εὐμαίωνα* կը գրեն, Բայց չէն կրնար ըսել թէ ինչպէս յաջորդ Բառը առ-անց յօդի անո-անս Հետ կը կցեն, քանի որ Հին մարենագիւթները սովորո-թիւն չո-նէին Հօր անո-նը սեռականի մեջ առ-անց յօդի գրելո-: Ո-րիշներ ալ կան, որոնք կ'ըսեն. Հայրը Լրմենիոս չէր ըսո-եր, այլ Լրմոնիոս (*Ἀρμόνιος*) Լ ասով անո-անս վրայ փոփոխի փոփոխո-թիւն մը կ'ընէն. Լ ալ Հօրը անո-նը Լրմոնիոս չեով գրայ Ջրադաշտի գրիւթո-ն մեջ: Բայց գիւթէմ, որ մարդիկ ալ կան, որոնք Լրը Հայ կը Համարեն. սակայն ասոնց պէտք է Հարցնել թէ ինչպէս Հայ մը ցեղով Պամփի-Լացի կրնայ ըլլալ: Լայ կարծիքը ո-նին մեր փով նախ նշանա-որ մարդիկ,³⁵⁸ Հոս կ'անո-անեմ միայն Թեոդորոս Լսնայցին: Բայց ինչպէս ըսի, մեզմէ յառ-աջ Եղող մարենագիւթները մերթ այս կ'ըսեն, մերթ այն: Ճշմարտո-թիւնը այս է. Լը այս առ-աստելին Հեղինակն է, իր Հօր անո-նէն Լրմենիոս Լ ըսր Ժագման Պամփի-Լացի:³⁵⁹»

Պրոկղէն ա-եւի պայծառ Լ գոհացո-ցիչ պարամիան չէինէ կրնար սպասել: Հիմայ այլ Լս ակներ Լ թէ Ջրադաշտի Լրի Հետ նոյնացո-մը արդեւնէ է կեղծիք մը, ո-սկից մոլորած է ո-րիշ Բալմաթի- մարենագիւթներո- Հետ նախ Աղէմէս Աղեփանդարացին:

³⁵⁸Οἶδα δὲ ἐγώ γε τίνας, καὶ Ἀρμένιον τὸν Ἡρα λέγοντας, οὐς ἐρωτᾷν δεῖ. πῶς τὸν Ἀρμένιον Παμφύλον εἶναι φήσιν τὸ γένος, εἰ καὶ ἡμῖν ἄνδρες οἰδοῖοι τοῦτο ὑπέλαβον.

³⁵⁹Comment. in Plat. rempublicam f. 22-24. ed. Kroll G. Lipsiae 1901, p. 109-110. Հմմտ. նախ Schoell R. Procli comment. in rempublicam Platonis, Partes ineditae, Berlin 1886, p. 59-60.

Ըստ դրադիր եղած էր արդեն Փր. Վինդիշման *Wober Clemens diesen Irrtum bat, k'ne* Հուշակա-որ գիտնական, lässt sich aus dem τὰδε συνέγραψεν Ζωροάστρης vermuten; es war wohl in einer der griechischen pseudozoroastrischen Schriften dem Zoroaster die Geschichte des Her in den Mund gelegt. Oder sollte etwa Her als Zoroastrianer gegolten und sich Zarathustris (vgl. Yasn. 1., 23) genannt haben, woraus dann die späteren Zoroaster selbst machten?³⁶⁰ Հա-անօրէն Վեաւերունկ այս Հասրո-ածը անշամբ կարդացած շրլլալո-ն Համար է, որ Վինդիշմանի ըսել կո-րայ թէ Էրի Ջրադաշտի Հէր նոյնացո-մը Աղեմէս Աղեփանդրացոյն սխալմո-նէն է, որ թերեւ Ջրադաշտական մը ինքնին իսկ Ջրադաշտի Հէր շփոթած է:³⁶¹ Սխալը Աղեփանդրացոյն վերագրողները ա-եւի ո-րոշներ են, որոնցմէ յիշարակո-թեան արժանի է մանա-անդ Ե. Մայեր,³⁶² որ Ա. Աղեփանդրացոյն Հասրո-ածը պղարական սկզբնադրին անշնական մէկ արթագրո-թի-նը կը Համարի: Եյս մասին շարժեր ա-եւի ինդիր ընել իսկ որ Պրոկղ Բացայայտ կերպով կը խոստովանի թէ ինքը Ջրադաշտի անո-նով գիրք մը կարդացած է, որո-ն մէջ Էր Պամփի-լացին որոշ կերպով Աի-րոսի ժամանակները ասորոյ Ջրադաշտի Հէր կը նոյնացո-ի: Ջրադաշտի ընծայո-ած գրքին այս վերջին գեղեկո-թեամբ կը մեկնո-ի նա- Ընոթիսի *familiaris Pamphylus Cyri*, որ Աղեմ. Աղեփանդրացին յիշո-ած շրլլալո-ն՝ բնականաբար անկեց չի կրնար առնո-ած ըլլալ:

Թէ ո՛վ էր այս գրքին իրական Հեղինակը, ի Հարկէ անծանօթ կը մնայ, ինչպէս անծանօթ կը մնայ նա- այն թէ Ջրադաշտ Էրի Հէր առաջին անգամ նոյնացրնողն ինքնին իսկ այս անանո-ն Հեղինակն է թէ պինդ կանխողներ եղած են: Ամէն պարագային նոյնացո-մը թուրքմէն առանց պարճառի ալ չէր: Ջրադաշտ պարսկական ամենահին յիշարակարաններո- մէջ կ'անո-նանի «կենաց թո-թիշ» (*Yasna* 31., 19. 44., 2), «Հոգիներո- պաճարան, որ նա- պաննի կ'արմնացնէ» (*Yasna* 30., 11) փրկիչ, *saohyant*, որ Հոգիներո- նոր կէանի կո- րայ: Հեղապա- դարերո-ն կ'ըլլայ արդէն գերագոյն մարգարէ, որ ԱՀո-րա-Մալդայէն յայտնո-թի-ններ կը պրանայ: Իսկ ՀելլենականՀոռոմէական շրջանին թուրքմէն ասորո-ածացած էակ մըն է այլեւս և Հեղինակ ընդՀանրապէս ամէն գաղտնի յայտնո-թի-ններո- և մոգո-թի-ններո-: Եյս շրջանին արեւելեան և արեմտեան մշակոյթներո- իրարո- Հէր ճո-լո-եւոյժը ազգերո- մէջ այնպիսի՝ վարմանալի միայնո-թի-ն մը յառաջ եկա-, որ օր. Համար դիցաբանո-թեան մէջ Բա-ական որ արդարին ո՛ր և է նմանո-թի-ն մը նշմարո-էր, երբեմն մինչ- և իսկ աշխարհագրորէն և պարճառախնդրորէն իրարմէ շար Հեո-ո- կարծո-ած դիցաբանական դեմքերն և երեոյթներն անգամ իրարո- Հէր կը նոյնացո-էին: Եյս վարմանալի ո-ղղո-թի-նը ա-եւի անդեմական-անդրախորՀրդական (*ultramystizistisch*) բնոյթ կրէլո-ն՝ մանա-անդ Հերմեսական Գնոստիկեան ըսո-ած շրջանին՝ միգի և պաշտամո-նիի Հրապարակն ալ թո-նո-ած էր ա-եւի աստարամեդի և անդեմական կէանիի Հէր կայ ո-նեցող ասորո-ածներէ և ասորո-ածազի էակներէ: Եյս արեւնէն է արեմտեան ՄիՀրապաշտո-թի-նը, որ գլխա-որաբար՝ Բրիստոնէո-թեան առաջին դարերո-ն շար պարծո-ած էր Իսրայիլի գրեթէ թուր կենդրոններո- մէջ: ԱպաՀով այս ժամանակէն է նա- Էր Պամփի-լացոյն Ջրադաշտի Հէր միացո-մը:

Ի Հարկէ ասով վէճը քակա-ին չի լո-ծո-ի, վասն զի ինդիրը ներկային անո-նան Հարց ըլլալէ ա-եւի Ջրադաշտականո-թեան կամ ա-եւի ճիշդ Մալդայականո-թեան և Պղարոսի աշխարհաՀայեցո-թեան Հարց է: Պղարոս Էրի առասպելին մէջ արդեօ՞

³⁶⁰ Zoroastrische Studien, Berlin 1863, էջ 273.

³⁶¹ Wesendonk der Ormensch, էջ 40.

³⁶² E. Meyer, Ursprung und Anfänge des Christentums. 2., էջ 94, Ժ. 1.

չէ՞ Հիւսիս-արեւմտեան ասիական, ինչպէս առանձնական դասական, անդլանտական կեանք, բարի և չար գործիքներու՝ Հայր-Կրիստոս, Կրիստոսի պարսկական աղբիւրներէն առած ըլլալ: Ոմանք ինքիւն շար աւելի կ'ընդարձակեն, երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պղարոն նաև իր նիւթի և քիւրիւններու՝ վարդապետութեան մէջ՝ չէ՞ ապրոս-աթ պարսկական աշխարհաւարդութենէ, իսկ որ ըստ երևութիւն երկոյնի մէջ ալ ծայրայեղ երկարամտականութեան չգործածելու կ'ան: Սինդիշմանի³⁶³ կարծիքով Պղարոնի պարսկական կրօնի ծանօթ ըլլալը կասկած չի վերցընել: Deussen³⁶⁴ առանձին կերպով մարտիրոս կ'ընէ թէ Իրի առասպելը պարսկական կրօնի ծանօթութեան կ'ենթարկէ: Ընելի շարժումը է Գաղղիոսի մարտնչի մը,³⁶⁵ որ ինքորոյ նիւթ առասպելին օրար աղբիւրն է առած ըլլալու՝ Հնարա-որոն-թիւնը միայն կը Հասարակ, որով կ'ուզէ ըսել թէ Հելլենական ապրանք չէ. և այս ճիշդ է: Մինչդեռ Hicks իր 1911ին խօսած ճառին մէջ կ'աշխարհի ցոյցնէլ թէ Պղարոնի Հասարակապետութեան գրիւն մէջ ոչ միայն երկու աշխարհաւարդութեան (Weltseele) վարդապետութիւնը կայ, այլ և անհարկութիւններ ինքնին իսկ Կրիստոսական աշխարհաւարդութեան:³⁶⁶ Եւս կարծիքին Կարկ Կրիստոս պարագաներէն մին ալ Պղարոնի Գորգիսի մէջ (Կ. 524-534) յիշարարած Միւնոս, Եւսկոս և Հոսիանոսի մանդարապետական դասարաններն են, որոնք կարծես Զինովայ կամորթին վրայ Հորիւններ դարող պարսկական Միւնոս, Սրաոշա և Ռաշնոս դասարանները կը յիշեցընեն:

Ընդհանրապէս է թէ Պղարոն իր փիլիսոփայական և աշխարհաւարդական քիւր-թիւններու մէջ, Գլխա-որար բերք անոնց նաև Հնա-անդ առասպելներ կը կցէ, ապրոս-աթ է որոշ չափով նաև Երեւելիք: Բայց այս ապրեցողութիւնը ինչ ասորի՞նք է, որ ապրեցէն է առանձնապէս և ինչ պայմաններու՝ քան, Հոս ինքորոն անՀամաճար կը դժո՞ւարի, մանա-անդ որ Երեւելիք բարձր շար ընդարձակ իմաստ ունի: Ընդ Համար կարծեմ թէ ինքորոյն լոծոմը շար աւելի կը դժո՞ւարցընէ, եթէ կասկածն ու քարակոյտը առանց բաւական պարճառի նաև Հոն մոտ գրեմն, որ Պղարոն յայտնապէս կ'ըսէ թէ ունի՞ց առած է առասպելը կամ իր մէկ քիւր-թիւնը, ինչպիսիք է օր. Համար Իր Պամփի-լացոյն դեպքին մէջ: Հոն մահոմեան էրք ըլլալի վարդապետին և շար ու բարի գործիքներու՝ Հայր-Կրիստոս մասին եղած անհարկութիւնները Համարարեւելիք Հայեացիներ են, Հեթա-բար Կանոնի առանձնապէս պարսկական սրացող-աթի նկարագրու պարճառ մը շոնինք: Թեթեւ քիւր մը մարտել քան «երկնիք և երկրի միջի եղած բացող-աթիներ» որոնց մէջդ կ'ըլլայ դասարանը և կամ Գորգիսի 79, 523 և թեթեւ նաև 524, որ ըստ երևութիւն կարծես կայ ունի մեր Հայր-աթին Հեթ Սակայն ինքի անկէս կը թոնի թէ ինքորոն Հոս ալ թեթեւ կ'առնոյ, վասն զի «երկնիք և անոր Հանդիպակաց երկրի վրայ եղած երկու երկու բացող-աթիներ» քիւր-թիւնը Կրիստոս պարսկական է և իր այս չեղ իրեն Համարարարանը շոնին: Պարսկական աղբիւրներու՝ Համաշայն դասարանը կ'ըլլայ Զինովայ կամորթին վրայ, որոն քանէն կ'անցնի Գեթ մը կ'աւո-աթ մեղա-որոններուն և կամ ըստ որի շարքերակն մը մեղա-որոններու՝ կ'ըստ լացողներու՝ արցոն-նիւններէն: Բարինները կ'առաւելոյն աջ դեպքի վեր, իսկ շարերը յիւս կողմը և անդոնդի մը մէջ կը Գաւաթի-թոն: Պղարոնի վրա ալ կայ Գեթի անհարկութիւն և աջ ու յիւսի քիւր-թիւններ, ասկայն

³⁶³ Ընդ. էջ 272:

³⁶⁴ Allgem. Geschichte der Philosophie. 2.-1., էջ 303.

³⁶⁵ E. Léveques. Les mythes et les légendes de l'Inde et de la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1880. Հմմտ. նաև Wesendonk Der Ormensch, էջ 40:

³⁶⁶ Հմմտ. Moulton, Early Zoroastrianism, էջ 489 f. նաև Scheftelowitz, Die altpersische Religion, էջ 158, որ նոյնպէս Պղարոն պարսկական ապրոս-աթ կը Համարի:

ասնդարամեղական գեղոր յոնական Հին առասպել է Լ Պղարոնի խոսք միայն ձեռք մը
 Էղ անակա-որո-մ պրապաժ է, իսկ դասպրապանի աջ ու ձախը նոյնպէս Համամարդկային
 Հայեացքներ են: Երեւելի դասպրապաններու անոնական շարք Հեռա-որ նմանութեան ալ
 այնչափ ծանրակշռութիւն պալ ու չէ, նկատելով որ Միթրա, Սրառշա Լ Ռաշնո- իբր
 դասպրա-որ քոլ որովին անձանօր են *Gatha*, որ պարսկական ամենաՀին նո-իական գիրքն է
 Լ Հա-անօրեն գրո-ած ինչին իսկ Պրադաշտէն: Ընդունելո-ւ այս պէսակէտով առաջին
 անգամ նոր Լ-եպրայի մէջ կը Հանդիպին, որ ինչպէս ընդ-Հանրապէս կ'ընդունո-ի,
 Լըշակո-նի Սաղարշ Լ. կամ Գ. թագա-որին ապէն խոսք է խոսք Բերո-ած Լ մէկ գրքի
 ձեռագրո-ած է:³⁶⁷ Թեր-ւս այս է պարսա-ն, որ *Tiel* պարսկական էրեւել անոններն ալ
 յոնական ազդեցութիւն կը Համարէ:³⁶⁸ Պղարոնի պէսիւններու վարդապետութիւնը
 մեր նի-թէն դո-րս է, քայց կ'արժէ Հոս յառաջ Բերեւել ինչ որ Սեւեհդոնկ այս մասին
 իր *Der Ormensch* ախնշելի գործին մէջ կը յայտնէ. Պրադաշտի վարդապետութիւնը
 քոլորովին սեւալ Հասկընալ կը նշանակէ, կ'ըսէ Սեւեհդոնկ, երբ անպէս ըլլա-որ այն
 Հիմնական պարբերութիւնը, որ կայ պղարոնական պէսիւններու վարդապետութեան
 (*Ideenlehre*) Լ մաղդալական երկո-որականութեան միջև: Ոչ թէ Իրանի, այլ Հելլենական
 մշակոյթային շրջանակներու ա-ելի մօտ է Պղարոն, որ թեր-ւս իր յաջորդներէն Լա-
 ալ չէ Հասկըց-ած, որոնք իր վարդապետութեան ա-ելի յո-եպէս գծեր դո-ին,
 սակայն ա'յն թէ նի-թը շար է Լ միայն պէսիւնները Լա- ու կարարեալ են, այնպէս
 պղարոնական է, ինչպէս իրերու Լ երեւոյթներու ասորիականութիւնները, որոնք
 այնչափ կը արդիւնաւոր, որչափ նախադէմ կը Հեռանան: Մաղդալականութիւնը իր
 Լա-արեւո-թեամբ այս պէսակ գաղափարներէն Հեռո- է Լ մարդ պէտք է վարժել
 Հրաշարելու երկարամտականութիւն անոնով մկրտ-ած Մաղդալականութիւնը ամէն
 պէսակ երկարամտական ո-ղո-թեան իբր պարսա- կամ աղբի-ր նկատելէ:³⁶⁹

Ուրեմն Էր Պամփի-Լացին Պրադաշտի կամ Պրադաշտականութեան Հեղ աղերոսի
 մէջ դեւելու անիմաստ փորձերը պարսկական Լո-րջ Լ մարդո-թեան արժանի Հիմ մը
 չո-նին: Համեմատական փնտ-թեան այս ո-րախալի արդի-նիւնով կացութիւնը կը
 պարզ ո-ի նա- Լրայ Գեղեթիկի պէսակէտով: Ընդունելո-ւ գրեթէ նոյնութիւնը,
 ինչպէս նա- առասպելներու նմանութիւնը, քայց մանա-անդ Պամփի-Լացոյն Հօր
 անոն-ը այնպիսի ծանր փաստեր են, որոնց վրայէն անկարելի է Լո-ր-թեամբ անցնել
 առանց առողջ բանականութեան Լ պարսկական-առասպելական մեթոդին դեմ

³⁶⁷Wesendonk *Zarathustra*, 59.

³⁶⁸Religionsgeschichte, էջ 210:

³⁶⁹Der Ormensch, էջ 54-55. Սեւեհդոնկի իր «Պրադաշտ» Լ «Սախամարդ» գործերուն մէջ պարզ ած պէսութեան
 Համայն Պրադաշտականութիւնը ինքս միաստ-ածութիւն էր. Լ այս անկից գլխա-որաբար կը ցո-ցո-ի,
 որ *Gatha* որոշ կերպով երկո-ւ, այնինքն՝ Հոգի-որ Լ մարմնա-որ աշխարհներու զանազանութիւն կ'ընէ:
 Իւր-ոյն շարին, ինչպէս նա- շարին քար-ոյն դեմ կո-ի-ը մարմնա-որին մէջն է: Ուրեմն, կ'ըսէ, այն
 Հակառակութիւնը, որ կայ «երկո-ւ Հոգիներու միջև, որոնք նախակց բնական երկ-որեակներ կը կոչ-ին»
Yasna 30., 3, նի-թական աշխարհի կը Հայի: Հեղա-բար սեւալ Է Պո-րարէն, *De animae procreatio-*
nis 27. 3, երբ Լրամաղդայ Լ Սահմանի մէջ շարին Լ քար-ոյն Հակառակութիւնը կը գտնէ: Որչափ
 կ'երա-ւ, Սեւեհդոնկ երա-ոնի ո-նի որոշ շափով, փանի ինքի-ը Պրադաշտականութեան նախական շրջանին
 վրայ է. Հեղա-գայ դարերու գաղափարները քա-ական միագնեցան Լ Մաղդալականութիւնը մղ ո-եցա-
 դէպի ինքս երկարամտականութիւն, թեր-ւս ոչ առանց ազդեցութեան Մանիքեականութեան, որ արդէն
 պէսակ էր յոնական փիլիսոփայութեան: Թեոդորոս Մոպս-եպոսոյն Լ մեր Եզնիկին առաջադր ինքս
 երկարամտականութիւն է Լ արդի-նի գլխա-որաբար Սասնեան շրջանին պէտք ո-նեցած կրօնական
 յեղաշրջման, որով գերագոյն սկիզբ Հոշակո-եցա- Պրո-ան, ո-սկից են Որմիդը (= ԼՀո-րա-Մաղդա) Լ
 ԼՀո-րիման: Պրո-ան աղերսի մէջ է թեր-ւս քաթիկական *Karvan* անո-ան Հեղ. Հմմտ. *Zimmern, Keilinschrift und das*
Allte Testament, 3. Aufl., էջ 409 f. Սը Համեմատ-ի նա- քաթիկ. *Sarpanitu* (*Zerpanitu*) Հեղ. *Yastrof, Die Rel. d. Baby-*
u. Assy., էջ 115:

անոնք, զոր Լեւան-Հառ-այդ Հայերոս նախաճայրերը կը Համարէ³⁷⁰ և կամ Հոմերոսի Ἀριῶται ժողովո՞րդը, զոր Մարկոսարդ շարք արամիքի կերպով Մինոսասայ Or-me-nis-երո-Հէր կը նշանակեն՝ -mն ուրարտական ղերջա-որիչ մասնիկ նկատելով³⁷¹ Երեմացիները Բա. յ. 1000 ական ընդ-ականներուն Հա-անօրէն Հարա-ային Աստուծոյ կից Երգէոս Լերան մօրերը կը բնակէին, Հէր-աբար ոչ շարք Հէոս- Մալաթիայէն, որոնք փովերը Մինոսաս Լ. Ուրմենիներո- Հէր բախո-մ ունեցա- Պրոֆ. Մարկոսարդի նայելով անոնան Հէր կապ ունի մինչև իսկ Լեւան-ի, որ Հայերո- ամենաճին մայրաճաղափն էր:

Եյս մասին աւելին կը ղերարաճեմ որիչ առ-բի. առ-այժմ այսչափը միայն ըսեմ, որ իմ կարծիքովս Հայ ժողովո՞րդը նախնաբար կը բաղկանար Երկո- Գլխա-որ ցեղերէ, մին իր Հայկ ցեղաստ-ածով, մի-ար իր Երամանեակով կամ նմանաճնչի-ն աստ-ծով մը: Իսկ ներդրողականները ղերջիններս էին, իսկ առաջինները աւելի Հարական,³⁷² որոնք սակայն ճաղափակընթեամբ աւելի բարձր և նախ բազմ-թեամբ աւելի շարք ըլլալուն յետագայ դարերո- ընթացին իրենց անոնով սկսա- յորջորջո-ել այլևս ամբողջ Հայո-թի-նը: Իսկ որչափ կ'երևայ, իշխողը Երամանեակի ցեղն էր, որոնք կը ղերաբերէր նախ Երայ իր առասպելով: Հէր-աբար առանց աւելորդ եմբարդոթի-ններով դժո-արո-թի-ն դժո-արո-թեան վրայ բարդելո- կրնանք կարծեմ ընդունել ըէ Պղարոն Երայի Հօր նկարագրէ ինչ որ Լսած է, այն գրի առած է: Ե- Լսած է Հա-անօրէն Պամփի-լիայի մէջ կամ ինչին իսկ Հայալ գրիներէ, որոնց Հոն ներկայո-թի-նը շարք ալ կարելի էր, եթէ նկարենք Աստուծոյ կից և Պամփի-լիոյ աշխարհագրորէն իրարո- մօր ըլլալը — և կամ որովհէր- Հոն ալ ցարած-ած էր Երայի պաշտօնն ու առասպելը: Վերջին Հնարա-որո-թեանն ի նպաստ խօսող առաջին փաստն է Էրոսի Պամփի-լացի յորջորջո-մը. և Երկրորդ ան իրող ու-թի-նը, ըէ Հայերը Փո-ի-գացիներո- ցեղակից են և ժամանակ մը նախ ի միասին եղած. արդ պարմականօրէն անո-րանալի է ըէ Փո-ի-գիայի և Պամփի-լիայի միջև մշակո-թային մեծ ցո-րե-առ մը ցեղի ունեցած է:

Աններէլի յանդգնո-թի-ն պիտի Համարո-էր անշո-շարք ըսելը ըէ Պղարոնի «Հասարակապետ-թի-ն» գրիին Ἡρὸς³⁷³ և նոյնին «Ինքոյ» անոնով սխալելի երկախօս-թեան Ἐρὸς կամ Ἐρως ուղղագրական ցարբեր չեւերով դիցաբանական միւսնոյն դեմքը մարմանիչ կ'ընեն մեզի: Վերջինս յո-նական ծանօթ Էրոսն է, և արո-գաբանօրէն յառաջ կը բերո-ի սովորաբար յո-ն. ἐράειν (= սիրել) կամ ἐραοίς (= սէր, ցո-փանք) բառերէն: Սակայն մի-ս կողմանէ պէտք չէ նախ անտեսել, որ Պղարոն «Ինքոյ» մէջ Ἐρὸςի բոլորովին ուրիշ նկարագիր ցո-րած է. նկարագիր մը, որ շարք կը մերջենայ «Հասարակապետ-թի-ն» գրիին Ἡρὸςին:

Յարկապէս սիրոյ վրայ Պղարոն «Փետրոս»ի մէջ կը խօսի, մինչդեռ «Ինքոյ»ի մէջ Ἐρὸς կը ներկայանայ մեզի աւելի իբր միջնեակ մը մաճկանացո-ններո- և անմաճկներո- միջև, Հեղինակ և առ-Հա-արչեայ անմաճո-թեան: Միջնորդո-թի-ն կ'ընէ Լարո-ածո-թեան և մարդկան միջև, Հաղորդելով մարդկան Լարո-ածո-թեան կամքը և միջնորդելով Լարո-ածո-թեան մարդկան աղօթիներն ու զոհերը: Լարո-ածո-թեան և մարդկան միջև կարարո-ած ամէն բան կ'ըլլայ Էրոսի չեղով: Որդի է Պրոսի (Πόρος = բաղչանք) և Պենիայի (Πενία = աղքատ-թի-ն), անոր Համար Հօրը կողմանէ

³⁷⁰SBB²A. 1900, էջ 62r:

³⁷¹Die Entstehung der arm. Nation, էջ 66-68: Հմմտ. նախ Hatti-na = Հարապուն:

³⁷²Եյս մասը կը բնակէր թերևս Աստուծոյ կից աւելի Հարա-ային կողմերը. նաճանգը Հին արեւն կ'ըսո-էր Արար-ոնիս, որ Հայ անո-ն Հէր կապ ունի:

³⁷³Եյս մասին Հմմտ. նախ Lagarde, Geschichtliche Abhandlungen, 168-170:

զօրա-որ Ըսկայ որսորդ մըն է և չգտող բարոյն և գեղեցիկին. իսկ մօրը կողմանէ միշտ աղվար, կարօր և պարգանալո- ընդո-նակ:³⁷⁴ Այս պարկերը, որով Պղարոն Լըրոսի էո-թի-նը Սոկրատէսի բնորոշել կո- րայ, շար մեծ ցարբերո-թի-ն մը շո-նի մեր Պամփի-լացոյն նկարագրեն, որ միջնորդ է նոյնպէս մարդկան և Աստ-ծոյ միջև և իր յարո-թեամբը նաև առ-Հա-արչեայ անմաճո-թեան: Ինդորոյն ծանրակէպը բո-ն իսկ Ըոն է, որ Լըրոս միայն Պղարոնի խօս ասպէս կը նկարագրուի: Ջարմանալի չէ Ըկր-աբար, եթէ միտիմ ըսելո- թէ Թեր-ա Պամփի-լացոյն առասպելէն ինչ ինչ գծեր անցած ըլլան Պղարոնի Լըրոսին. որոշ ծրագրով մը թէ անգիտակցաբար երկրորդական խնդիր է: Հիմայ կը Հասկցո-ի թէ ինչո- Քրիստոսէ յառաջ ՅԷՊ Գարեն ասորին Լըրոսի և Պաի-թի (Psyche) միջև, որ Հոգ-ոյ դիցաբանական անջնա-որո-մն է և ծագած Հա-անօրէն ոչ առանց աղտոցո-թեան Պղարոնի փիլիսոփայական դրո-թեան, այնպիսի՝ ներքին սերդ յարաբերո-թի-ն մը սրեղ ծո-եցա-, որ իր ամբողջ չգտո-մով սիրային է, բայց նաև սանդարմեղական, և այս արևակէտով Ադոնիսի և Ափրոդիտէի կամ Լըրայի և Համիրամի Հէր գրեթէ միևնոյն գծի վրայ:

Արդ Լըրոսի առասպելին այս վերջին պարագայո-մը միայն Պղարոնով չի մեկնո-իր. կային ապաճով ո-րիշ աղտակներ ալ, որոնք Թեր-ա շար ա-եւի Ըին էին և իրենց ծագո-մով նոյն իսկ նախապարմական ժամ որ սովորաբար կը կարծո-ի: Յունական բանաստեղծներո- սիրոյ աստ-ածը, կ'ըսէ Գ. Boeckh,³⁷⁵ Ըին բնաստ-ած (Naturgott) Լըրոսի պարկերը մեղադնեց: Իսկ Մ. Furtwängler մինչև իսկ կը յայտարարէ թէ Լըրոսի ճաշակագիտականն ո- սիրաճարականը յերագայ դարերո- գործ է:³⁷⁶ Լըրոս անո-ան յո-ն. ἐραοις էն յառաջբերո-թի-նն ալ րական-ին Լո-ծո-ած խնդիր մը չէ. Մ. Մի-լլերը պայն աղերսի մէջ կը դնէ սանակ. ar-vat կամ ar-vas ի Հէր, որ կը նշանակէ «վալ ող, սո-րացող, արագաճաւ», նոյն կարծիքէն էն նաև Mehlis և ո-րիշներ:³⁷⁷ Ինչպէս ծանօթ է, Հիսիոդոսի Համայնի ամէն բանէ յառաջ միայն խոսքը կար, ո-սկից յառաջ եկան Գէա, Լըրոս և Տարարոս. և ասոնց մէջէն ամէնէն նշանա-որն ո- Հզօրը Լըրոս էր: Այս վարդապետ-թեան նոր երանգ մը րո-ին որփեականները, որոնց կարծիքով ամենապարփակ խա-արեն՝ որ Հա-աստը է խոսի, յառաջ եկա- նախ Լըրոս, որ իր աստ-ածային ամենակերպ ո-ծով աշխարհէն կապմեց և յի- բերա-: Այսպիսի նկարագրով բնաստ-ած մը ո-շ թէ կանո-ի կրնար շար դի-րա- նաև մեռնելո- և վերսրին կենդանանալո- րեոսագծերով ճոխանալ, վասն զի իրմէ կապմո-ած բնո-թի-նն ալ ըստ նախամարդո-ն բնաճայեացիին շարո-նակ կը մեռնի և կը վերակենդանանայ:

Ասիկա կ'աշխարհի աղացո-ցանել Գ. Boeckh իր վեր յիշո-ած յօդո-ածով: Ամենամեծ փաստն է կա-է արդիկէն Ըին սափոր մը (Δήκος), որ ներկայիս Սասե-լի (Kassel) Թանգարան կը գրնո-ի: Ասոր վրայ ամենանո-րք գծերով ներկայացո-ած է աստ-ած մը, որ իր ոսկեղէն թի-երը րարածած թո-փերո- մէջէն նոր դո-րա ելլող վարաղի մը առջեւէն կը փախչի: Աստ-ածը ինք զինքը կը պաշտպանէ չախ յեռ-ով իր ոսկեճամո-կ վերարկո-ն րարածելով, իսկ աջ յեռ-էր պարաղ է օդոյ մէջ, ո-սկից սակայն սափոր մը նոր վար կ'իյնայ: Աստ-ածը առանչին չէ. չախ կողմէն աղարանջաններով և կանացի պարտերով աղջիկ մը մալերը արշակած անչկօրէն օգնո-թեան կը փո-թայ աստ-ծոյն: Ճիշտ միևնոյն եղանակա- աջ կողմէն ալ կո- գայ ո-րիշ աղջիկ մը և կորած սափոր

³⁷⁴Platonis Opera: C. E. Jb. Schneider, Parisiis, ed 1846, Հմմտ. նաև Platonis sämtliche Werke, Üb. H. Müller, Leipzig. II. Bd. 1854, S. 270-336:

³⁷⁵Philologus, 1901, էջ 321:

³⁷⁶Rocher 1., 1339 ff.

³⁷⁷Rocher 1., անդ:

մը ճեռվել վարացիներն վրայ կը յարձակին: Արդ ըստ *Boeblau*ի այս ընթացիկ աստիճանի միայն Լիթուանիայի լուսինը, որ իբրեւ լուսն է կ'ենթադրուի կամ գարնան աստիճանի ճեռվելը ներկայացնող վարացիներն կը ստանան, բայց գարնան միջոցին կը կենդանանայ նորո՞շտով և նոր կենսոնականութեամբ: Սափորի մեղի ընթացածէն որչափ կարելի է եղբակցել, Լիթուանիայի լուսնի շարժումները՝ Վերջի վերջը գաղտնի (Համար. Բորիմոս!) վարացի պոռ կ'երևայ: *Pauly-Wissowa* Հանրագիտարանի մէջ Լիթուանիայի գրադարանները բաժանուի կ'անկախ իրենց վերաբերումից այս յատկանշականութեան և կը բաղկանայ ամբողջ աւելի Լիթուանիայի գիտական կենտրոնի մէկ դրոշմը Համարի: Դ. *Boeblau* յատկանշումն արդէն կը մերժէ այսպիսի էնթալթիկ-միջոցները (Բ. յ. 5^{րդ} դարուն) ոսկեթելերով միայն Լիթուանիայի ներկայացուցիչ, ո՛չ Լիթուանի և ո՛չ ալ ուրիշ աստիճաններ: Լայն մասին աւելին մեր նիւթին դոքս է:

Լիթուանի աստիճաններն ի նպաստ խօսող յոնական վերջին վկայութիւններ կոչուի մեղի Պոլոնիականութեան ընթացիկ «Ասան գիտնայ և Լիթուան» անունով շատ ճշգրիտ լիթուանական գործը, որուն իրապէս Պոլոնիականութեան վերջնականութիւնն ըլլալը ընդհանուր իրաւամբ չ'ընդունանք, սակայն ծագումով շատ հին է և գրեթէ Հաւանութեան Պոլոնիականութեան և կամ անկէ ոչ շատ ատեն: Վերջնական սովորութիւնն ունի գրեթէ բոլոր Լիթուանիայի գիտնայ անուններուն աստիճանական մեկնութիւնն մը պալոս. այս բանին արժանացած էն բնականաբար նախ Վայսպրանի երեւի մեծ գիտնայ: Թե՛ այս մեկնութիւններն ինչ աստիճանի պարզական պոլոնիականութեան ժողովրդական բնութեանմէն կը Համապատասխանեն, ի Հարկէ Համեմատական վնասութեամբ միայն կարելի է իմանալ: Պոլոնիականութեան նոյն իսկ այս համեմատականութեան դժուարութիւններն կ'ապացուեն, վասն զի մեր ինքնուրոյն նիւթ Պոլոնիականութեան ոչ միայն աստիճանն անդին է ինչպէս լիթուանականութեան մըն է, այլ և որչափ կ'երևայ, բոլորովին ալ աւարտ չէ անշնական լիթուանականութեան և ինքնագիտութեան վնասութիւններ: Լայն է պարզապէս, որ գիտնականները շատ պարզապէս են գրեթէ ինքնագիտութեան գործածութեան մէջ:

Ասկայն Հոս ալ չափ մը կայ, ուսկից անդին անցնելու չէ գիտնական ըստ-աստ պարակայնը: Լիթուանի իբրեւ փաստ լիթուանականութեան վերջին նորոշումը Հարցումը, որուն ինչ ինչ պողերը որչափ ալ սխալ Համարուին և կամ մնան պակասին անլուծանելի և լիթուանականութեան բայց Հոս աստիճաններն ալ կը Հանդիպին, որոնք անկասկած լիթուանականութեան մնացորդներն են Հայ աստիճաններն մը և յարկապէս Լիթուանի աստիճաններն Համար մեծ նշանակութիւնն ունին: Եւ Հայ աստիճաններն լիթուանականութեան:

«Լ. Լիթուանի Վայսպրանի գիտնայ մըն է պալոս անուն-անուն-անուն է Լիթուանի Պոլոնիականութեան: Ասան վի ասիկա իշխանութեան Համար իր Լիթուանի պալոսի գիտնայ Լիթուանի վանկա ներքով աստիճաններն վերջը երբ վերջնականութեան աստիճաններէ կը Հաւանութեան, Բանդրոս գիտնայ ներքուցա, որ անկից ըստ-եցա՝ Լիթուանի, ինչպէս կ'անանգէ Պոլոնիականութեան Պարսկական պարսկականութեան մէջ: Լիթուանի Վայսպրանի իր աստիճաններն Պարսկականութեան գիտնայ անգամ մը պարսկական Հարցումներէ, բայց կոն-ը գիտնայ չ'անանգ պարսկականութեան իմացա, որ յաղթութեան կ'ընայ վարկերէ, երբ գիտնայութեան աստիճաններն երկու աստիճան-աստիճան կոչանաներ պոռ: Թագաւորը իր վաճառներն Հայական խանդավառութեան շարժում ինչպէս իր աղջիկներն և Հարմայնց որ իր Հարցումներէն միայն սերունդէն աշխի վարկեր գիտնայութեամբ երկու կոչանաներ պոռ-անանգ բերումին: Լայն եղածին աղջիկներն Հայրը Մեծաւագէտ անպարբեր արդով պանիլ չ'կարենալուն ժամանակ մը անհրաժեշտութեան լուսն, բայց յարմար աստիճան լիթուանականութեան աղջիկները աստիճան և

Հայրենի Հողը թողած Սկի-թացիներո՝ աշխարհը փախաւ: Երաժիշտ երբ Էդածը իմացաւ, սաստիկ ցրտահեղով ինձ գինձը Հալմոս (Αλμος) գետը նետեց, որ անկէ վերջ Երաժիշտ ըստ-եցաւ:

Բ. Հոն խոյր մը կը բոսնէ, զոր ցեղացիները իրենց լեզուով Երաժիշտ (Αραῖα) կ'անուանեն, այսինքն՝ երբեք այս անունը թարգմանել ուղենի՝ կոսաններ արող պիտի նշանակէր, զի ան գինձի անգամ որ աղջիկներէ գրնոնէ, անմիջապէս արիւնը (Հի-թը) դոռնալով կը թարշամի:

Գ. Հոն կը գրնոնէ նաեւ Գոնով Սիկիոն կոչումով խոր մը, որ երբեք պարգամ ելլէ, որ մարդկան մահ Գոնով, երկու կողմէրէ դժբախտութիւններէ ալ արող սարսափաւոր խորանին վրայ կը դոռնի, իսկ Համանի դամակով դաշելուն պէս կը սկսի արեւան առարկա Լոսանի մը, և այսպէս յետոյ աւելորդապաշտական արարողութիւնը կարարողները մեծ աղմուկով և աղաղակներով կը Հեռանան, թողլով խորը մեծանին մէջ, ինչպէս կը պարգամ Դորոթիոս Բաղդեպոն իր Բարերոս վրայ գրած գրքին մէջ:

Դ. Ընտր խով կայ Դորոթիոս (Διορθος) լեռը, այսպէս կոչումով երկրաշին Դորոթիոս, որուն մասին այս պարսկութիւնը կը պարսկոյնէ: Մեծը բաղնայով որդի մոնենալ և կանացի սեռը արեւուն խոր մը կը բեղմնաւորէ, որ յղանալով Դորոթիոս անունով որդի մը կը ծնան: Ընտր երբ կը մեծնայ և կը զօրանայ, մեծամարտէն Լեռնը կոռնի կը գրգռէ, բայց անկից կը սպաննոնի և այսպէս սարսափաւոր նախախնամութեամբ Համանուն լեռան կը փոխնի:³⁷⁸

Ե. Հոն նոնենոյ նման ծառ մը կը բոսնէ, որ առարկա արող կոս ցայ և որոնէ խաղողի Համոնին: Ըյս աւելի կակոզ կեղևով արողը Հասոնիցած պաճոն՝ երբ մեկէ մը խաղողի և նոյն միջոցին Լեռնը կոչումով, խաղողածը չեղին մէջ կը կանանչնայ, ինչպէս կ'անուորէ Սիկիոնի իր Ծառերոս վրայ գրած ԺԳրդ գրքին մէջ:³⁷⁹

Ընտրին նայումովին մարդ կը գայ արդէն, թէ անտով որ պարմանալիքներո՝ և մասամբ նաեւ անյարիւր դեղիներո՝ կարկարանի մըն է Հարոնածառ: «Երաժիշտ Հայաստանի գետը մըն է» կ'ըստի, բայց միտ կողմանէ անկէս իբր գետը կը նոյնացոնի նախ Բակարոսի Հետ՝ կցելով անոր ոչ-Հայկական առասպել մը, որուն Համաշայն Երաժիշտ յորջորջանի Պիւլոս անունով մեկուն որդոն անունէն ծագած կ'ըլլայ: Ճիշդ միտնոյն գետը յետոյ կ'անուանոն Հայոս և Երաժիշտ անունը այս անգամ իր Գոյութիւնը կը պարտի Համանուն Հայ Թագաւորի մը, որ իր աղջիկներո՝ սպաննութեան վրայ զգացած ցաւէն ինձ գինձը գետը կը նետէ: Հասկընալի է որեւէ ըստ ինձեան, երբ Herscher, որ Գրոնթեան պարսկական արձեւիքն մասին առ Հասարակ շար աննպաստ կը խօսի, այս ակնյայտին Հակառութիւնը դիտումնաւոր կեղծիք մը կը Համարի:³⁸⁰ Ըստ իրեն կեղծումով է նաեւ Երաժիշտ ծաղկի անունը ինձին իսկ Երաժիշտ անունէն (անդ. էջ 25, ծն. 27): Սերջնոյն Հեղադարութեան անոր կցումով աւանդութեան ըստ մասին շար անՀասարակ ըլլալը նկատելով՝ և ալ սկիզբէն շար կասկածով վերաբերումով էմ, սակայն Հոն յիշումով Հայ աղջիկներո՝ ծաղկի ժողովելո՝ գեղեցիկ սովորութիւնը, որ մինչև այսօր դեռ կը շարունակուի Հայ գիւղերո՝ մէջ, պարծառ եղաւ, որ Հայ բոյսերո՝ աղբիւրները անգամ մըն ալ խնկմ խնդրոյն գէթ Հեռաւոր Լոնտոն մը գրնելո՝ յոսով: Իմ թափած ամէն ջանքերս արարդիւն ելան: Երաժիշտ անունով ծաղկի

³⁷⁸ ὁς ἀχμασας καὶ εἰς ἀμύλλαν ἀρετῆς τὸν Ἀρη προκαλεσάμενος ἀνιρέθη. οὗτος κατὰ πρόνοιαν θεῶν εἰς ὁμόνυμον ὄρος μετεμορφώθη.

³⁷⁹ Plut. De fluviis, ed. R. Herscher, Lipsiae, 1851, 23, 1-5. Հմմտ. նաև ed. Philip Jacob Maussacius, Tolosae, 1615, p. 79-83.

³⁸⁰ Plut. անդ. Praefatio, էջ 27-28.

մը Հայ ժողովրդական անժանօթ է և Հա-անօրէն երբեք Գոյո-թի-ն ալ ո-նեցած չէ: Իսկ այն Հակասո-թի-նը, որ կայ Լրափսէս անո-ան ոյո-գաբանո-թի-ն առ-թի- յառ-աջ քերո-ած երկո- առ-աստեղներո- միջև, Հա-անօրէն աշխարհագրական է միայն. կ'ո-սեմ ըսել՝ Հեղինակը իր աշխարհագրական սահմանափակ ծանօթո-թի-ններովը թերեւս և ոչ իսկ անդրադարձած էր այս Հակասո-թի-ն: *Herscher* միտ չէ դրած, որ Հիներէն ոմանց խով³⁸¹ Երասխ կը ծագի ցա-րոտեան Լեոներէն և Հայաստան ո- Բակրիաստան կրրելով՝ կ'երթայ կը թափի մինչև արեւելեան ըսո-ած ովկիանոսը: Ի Հարկէ երկո- առ-աստեղներն ալ կ'առնաժեղէն են իրենց բովանդակո-թի-նա՞մբ. թող լով ո-րիշ մանրամասնո-թի-ններ, ինդի-ր է օր. Համար թէ Հայերը ո-նէի'ն արդեօք մարդալո-սո-թի-ն, թէ՛ Խորենացին և ժողովրդական զրոյցները կը Հաստատեն. բայց թէ Հայ իշխան մը թագա-որին աղջիկները աղանէլէն վերջ Սկի-թացիներո-ն երկիրը կը փախչի, շար բնական է և ընդո-նէլի: Սանդալեան պէտք չի զգար ցարակո-սելո- մինչև անգամ Հալմոսի պարսկականո-թի-նն վրայ, զոր Թեոաղեայի Լլմոնի կամ Սալմոնի և Հալմոնեայի և Բեռլոքիայի Լլմոն կամ Սալմոն փաղափներո- Հեթ կը Համեմարէ, անով Հայերո- և Թեոաղեան-Թրակեան աղբերո- ցեղակցո-թի-նն նոր փաստ մը գրած կարծելով:³⁸²

Սիսկ առ-աստեղը, որ Հոս մեղի իրական ոքնկո- մը կ'ընծայէ, Հադո-ածին վերջն է, ո-ր խօսք կ'ըլլայ Դիորիոսի ծննդեան և մահո-ան մասին: *Fr. Cumont* իր Միւսթի նո-րիւթ կողմէն գործին³⁸³ մեջ Հեթի-սալ կը գրէ առ-աստեղի նկարագրմբ. *Il y a dans ce récit un souvenir de la naissance de Mithra ἐκ πέτραις et du culte, dont les Arméniens l'honoraient, z. էջ 36: Վասն զի իր կարծիքով՝ Le récit de la naissance de Mithra est transporté à un prétendu fils du dieu, i. էջ 162, ծն. 3: Եյս պարճառ-ա ալ Սեղծ-Պղո-ս-արտիոսի Դիորիոսի ընծայած դիցաբանական գեղի մը խով ծնած ըլլալո- ցեոագիծը կ'ընդո-նի իբրեւ ճշմարիտ ա-անդո-թի-ն. միայն զայն Միւսթի ծննդեան Հեթ կը կապէ ըսելով. *Peut-être même chez les Arméniens localisait-on réellement la naissance du héros au bord de l'Araxe, անդ. ծն. 3: Եւկից կը ցեո-նո-ի, որ Cumont անգամ Սեղծ-Պղո-ս-արտիոսի փնտրարական արծեփին նկարագրմբ առ Հասարակ Herscherի Հեթի-սալով Հանդերձ չի խորշի բնա- առ-աստեղի իբր աղբի-ր գործածելէ: Եթէ Cumont Դիորիոսի մը դիցաբանական Գոյո-թի-նը չ'ընդո-նի, պարճառը վերջնականապէս իր Միւսթի ծննդեան և դիցաբանական նկարագրին վրայ կալմած ըմբռնո-մն է: Սեոային ցեոակցո-թի-ն Միւսթի իր աշխի նաև Հոռովեական շրջանին մափո-ր էր և բարոյապէս բա-ական բարձր մակարդակի վրայ. և երկրորդ փարէ ծնած ըլլալո- ցեոագիծը ըստ իրեն Միւսթի առ-աստեղին սկզբնական ցարրներէն էր, որ Հայաստանի և Սապատո-կիոյ վրայն անցա- յառ-աջակողմեան Փոփր Լսիոյ աղբերո-ն և անկից մինչև Հոռով:**

Իրականին՝ *Cumont* երկո-վն ալ գեթ Համոսից կերպով չէ կրցած ցո-ցնել: Լո-աջինը ցո-ցնելո- և ոչ պէտք զգացեր է. Էնթադրո-թի-ն մըն է, որ սակայն առ-անց աղբի-րո-թի-նն չէ մնացած իր գործին վրայ. իսկ երկրորդին Համար միակ վարակելի ցո-ցո-մը, որ կը բերէ, պարսկ. «սաման» բառն է, որ թէ՛ փար կը նշանակէ և թէ՛ միանգամայն յարգո-թի-նն առ-արկայ երկինքը: Բայց երբ ասոր դիմաց դնենք Լ-եոսան, պարսկական մի-ս նո-րիական գրիբը և առ Հասարակ ամբողջ պարսկական Հին Գրականո-թի-նը, որոնց մեջ փոփոկ ակնարկո-թի-նն միակ չկայ Միւսթի փարէ ծնած

³⁸¹Սորաբէն ընդ-Հանրապէս ճիշդ կը նկարագրէ գեղին ընթացիք: Յետոյ ա-անդո-թի-նն մը յառ-աջ կը բերէ, որոն Համայն Լրափսէս անո-նը ծագած է ըլլալ Լրմենոսէ, որ Լրդոնա-որդներո- արշա-անփին Վասնի ընկերն էր: Իր կարծիքով այս նշանացման պարճառը Յո-նաստանի Պինեոս գեղն է, որ նոյնպէս Լրափսէս կ'ըսո-էր: *Strab. II., 527, 530.*

³⁸²Սանդալեան, *Histoire de l'Arménie*, I., p. 151, ծն. 2:

³⁸³*Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra*, Bruxelles, I-2., 1896-1899.

ըլլալ ու նկատմամբ, և մի-ս կողմանէ ելել նկատելով նաեւ այն պարագաները, որոնց ազդեցութեան տակ Միւսրայաշարո-թի-նը ծագում առաւ և քարածո-եցաւ, այն ապէն շար աւելի կը նոսպի յառաջ բերող-ած ցո-ցման արժեքը, մանաւանդ որ եղածը Միւսրի առասպելին աւելի մերձեցում է վան իրական ցո-ցում:

Քարէ ծնող աստուածներն- թո-ն Հայրենիքը յառաջակողմէն Փոքր Ասիան է: Այսօր ընդունած պատմական իրողութիւնն է, թէ Հռոմէականները առաջին անգամ այս երկրին մէջ ծանօթացան Միւսրի խորհրդներուն, երբ Պոմպէոսի լեգէոնները շփման մէջ մտան իրենցմէ պարտուած Սիւրիկէան ծովաճէններու- Հեթ, որոնք լեռներու- վարայրներուն մէջ Միւսրի խորհրդապաշտօնը կը կարարէին:³⁸⁴ Հո-ւ է, որ Ջէ-ս Աղծոն լեռը կամ Ժայռը կը բեղմնաւորէ, ոսկից կը ծնանի Աղծոսի կամ ըստ Առնոբիոսի (V. 5) Աղծոս, վարէ ծնած է նոյնպէս Սիւրի-քէ: Միւսրայաշարո-թի-նան Միւսրը կը ներկայացոյցի սովորաբար փոքր-գական զգեստներով և խոյրով. նոյն իսկ Հռոմէացի մէջ ամենամեծ Հանդիսութիւններով կարարուած իր խորհրդապաշտօնները ամենատարբար աղերսի մէջ էին Մեծ մօր, այսինքն՝ Սիւրի-քէի պաշտօնին Հեթ. կը նոյնացոյն մերթ Սաբապիոսի, Արտիսի, մերթ պոնտական Մէն աստուծոյն Հեթ, որոն-ն սիրաճարն ու Հոմանին էր իր լիցի պաշտօնով արդէն ծանօթ Մա-դիցո-ճին: Աս-ր Համար է, որ Jean Réville³⁸⁵ ասոնց և ուրիշ վանի մը կարեւոր կէտերու- մէկնութեան մէջ փոքրասիական կրօններու- Միւսրայաշարո-թի-նան վրայ ըրած ազդեցութեան շար աւելի մեծ նշանակութիւն կո-րացի վան որ Cumontի վով կը գրանշէ: Սոյնը կարելի է ըսել նաեւ Wesendonkի Համար, որ շար աւելի յառաջ կ'երթայ և մինչ և անգամ Միւսրայաշարո-թի-նան մէջ կ'ետեղանական նշանակութիւն ունեցող Միւսրի մարդկութիւնը փրկելու- պաշտօնը իբրեւ այսպիսի ոչ-իբրանեան կը հռչակէ:³⁸⁶

Իսկիւր չկայ, որ իրանեան է Միւսրայաշարո-թի-նան Հիմնական Գաղափարը, որով Միւսրի Արամայեայ և քանանեւի աշխարհի միջև միջնորդի դերը կը ցոյց տայ: Պո-ր-պարզօք կ'ըսէ:³⁸⁷ ըստ Պարսիկներու- ըմբռնման Արամայեայ կ'իշխէ Լո-սոյ պայծառութեան մէջ այնչափ բարձր արեւն, որչափ արեւը երկրէն Հեռո-ւ է: Աւրիման կ'իշխէ սանդարմարի խաւարին մէջ, իսկ Միւսր միշին քեղը կը բռնէ: Սոյն իսկ Ա-ւսարայի մէջ կ'ընթերցանուի թէ Արամայեայ Միւսր դրած է ամբողջ շարժող աշխարհի վրայ, զայն պաշտանելու- և վրան Հակելու- Համար:³⁸⁸ Աճա միջնորդի այս Հին Գաղափարին կո-րած էն յետոյ մարդկան փրկիչ և Հոգիներու- առաջնորդը ըլլալ ու Հայեացիները իրենց ամբողջ մանրամասնութիւններով, որոնց մէջ ելել նաեւ պարսկական քարոներ կան, առնուած էն անոնք պարսկական ուրիշ առասպելներէ և միւսրայաշարական դրո-թի-նան յարմարցում: Այս քրեականիցով շար Հեթաճիւրիական է Միւսրայաշարո-թի-նան Հոգիներու- վարդապետութիւնը, որ յայտնապէս կ'ո-սո-ցո-րի Հոգիներու- նախագոյնութիւնը, որոնք ըստ Միւսրայաշարո-թի-նան անսահման թո-ով Գոյնութիւնն ունենի արդէն երկնի մէջ, բայց ոմանք կամ դառն Հարկէ սրիպո-ած կամ մարմնոյ մէջ դեւերու- դեմ կո-ւելու- Համար մարմին առին: Եւ այսպէս որոնք որ բարի կ'ապրին և շարին դեմ կը մակառնին, դաքսաստանէ վերջ Միւսրի կողմանէ երկնից կ'առաջնորդո-նին, իսկ շարերը դեւերէն դժոխից կը քարո-նին: Իւրիւր Հոգի մինչ և իր նպաստին Հասնի, բաւական ճամբորդութիւնն ունի դեւ- ընելի: ՈրովՀեթ-և

³⁸⁴Plut. Vita Pomp. 24.

³⁸⁵Etudes de théologie et d'histoire, publiées en hommage à la faculté de Montauban, Paris, 1901. էջ 336:

³⁸⁶Wesendonk Der Mensch էջ 143-151:

³⁸⁷Plut. De Iside et Osiride, 46-47.

³⁸⁸Lascht, 10., 107:

երկնի էօթը մենուորացիներու — կը բաժնո՞ւն, որոնց իրաւանշիւրը մուրաւի մը կը վերաբերէ, Հոգին որչափ մենուորացիներէ անցնի, այնչափ աւելի պարտաւորութիւն պէտք ունի իրմէն անցնելու անհրաժեշտութիւնը, որոնք մարմնի առնուով սրտացաւ: Լոսանոյ կը չգէ իր կենսիկը և անոնոր կարողութիւնը, Փայլածոն իր ընշատէր միտք-մեղմելը, Լապրիկին իր պարտական ցանկութիւնները, Լըբգական իր ինքնիկ կարողութիւնները, Հրապի իր պարտական մական Հոգին, Լոսանաբաժի իր փառասիրական ցանկութիւնը և Երեմի իր ծառ-մեղմելու և անհրաժեշտութիւն միտք-մը: Եւ այսպէս մերկ և պերժ աճեն պակասութիւն և պարտականութիւն կը մտնէ 8^{րդ} երկնիկը, որ կը բնակի թուր աստի-աշտիւրոն գերագոյնը, որ կ'անոնանո՞ւն *Αἰών, Κρόνος* կամ Երբեմն ինչնին բախար: ³⁸⁹ Հոս պարտական և անմեղաբարեւական Հայեացիներ միտքած պարտականներու — Հեղ զիցաբանական գեղեցիկ պարկեր մը կը պարպեն մեր առջև: Գերակշիւրը ի Ըարկէ պարտական ցարբն է, ³⁹⁰ բայց երբ աշտերնա դարձնեն Սիւրապաշտութեան անդամ ընդունելու — խորհրդացի շարտողութիւններուն, պարտական ցարբն և արեւնային պարտական, առջևնա կ'ելլէ դարձեալ Փոփր Լաթան իր կարծեալ կրօնական աճեն ալնի — պարտած խորհրդ Հոգին և կ'երաւարանի: Հեղաբար որչափ ալ ճշմարիտ է ինչ այն պարտական, որոնք Սապարուկիոյ մէջ եղող մոգերը Սիւրի կը մարտականին, իրենց մանրամասնութիւններով անպարտական արարողութիւնները կը յիշեցնեն, խանի որ Հրոյ խորանին առջև միւնոյն աղօթիկները կ'ըլլային, միւնոյն սորբ խորհրդ (*baresman*) յիշեցնեն, մեղրի, յիշի և կաթի նոյն նոնները և նոյն պարտականութիւնը, որ պարտականութիւն շոնշը աստի-աշտին Հոսը շարժէր — և այս պարտականութիւն Հոգին մինչև Ս. Բարսեղի ժամանակները կար դեռ ինչ ինչ ցիւրեր, ³⁹¹ միւս կողմանէ ասկայն ան ալ սորոգ է ինչ խանի որ Սիւրապաշտութիւնը իր ներկայ յիշի մէջ խանոն-րդ մըն է դիցաբանական թուրովին այլապէս Հայեացիներու, արարողութիւններու — և սովորութիւններու, ներեալ չէ կարծեմ բան մը իբրև Սիւրի անասելին ակաբանական ցարբ յայտարարել, երբ նոյնին նկարագրէ պարտական աղբիւրներու — մէջ բնա — յիշարարութիւն չկայ: Եւս կարծեմ անաւանդ Փոփ-Գիւրի, Լի-Գիւրի, Լի-Կառնեայի, Գաղարիոյ, Լիւրիկի և ամբողջ Եւրոպայի մէջ Գիւնոն-աշ յիշարարականներու, ինչպէս նաև այս երկրներուն — Հայող Սիւրի պաշտօնին նկարագրէ անանդ-աշ ուրիշ Գրա-որ ցիւրիկութիւններու — մասին: Սապարուկիոյ միւրապաշտական աղբիւր-մեղմելու այս նոր Գիւնին դոն-րա կը Հանեմ, վասն պիշ շար աւելի պարտականութիւն Հոգի մը կը ցիւրէր Հոն շնորհ — մոգերու — անանցին դասակարգի մը, որոնք Հաւանօրէն պարտական ծագում ունենին:

Հայաստանի մասին կարծիքները այլապէս ըլլալով Հանդերձ Գիւնականներու — մէջ գէշ այն ընդհանուր Համայնոն-միւն-ը կայ, ինչ Սապարականութիւնը իր աղբիւր-մեղմելու ամենապարտական շրջանին իսկ չէ կըցած Հայոն սրբին ջնջել ապաւին

³⁸⁹ Bousset, *Die Himmelsreise der Seele* (Archiv f. Religionsw.), 1906, էջ 160 ff. Cumont, անդ. 1., էջ 309-310.

³⁹⁰ Սապարի կ'ընէ մուրականներու — ընշար-աշ դերին, ունից անդողի կ'երաւող դոն-րա կը ցարբ նաև պարտական այն Հին Հաւարի, որով մուրականներ ընդհանրապէս շար աղբիւր-մեղմելու — Հեղ ինականը կը նկարդին: Զեմ կարծիք ինչ նախագոյ Հոգին — միւրապաշտական վարդապետութիւնը արդիւնի ըլլալ ուղղակի *Fravasi* ներու — վարդապետութիւն: Ինչպէս Jackson (*Grundriss der iranischen Philologie*, Bd. 2., էջ 674) կ'ըսէ, Պարսիկներու — Համայն մարդը Հինգ Հոգի ունէր. ա. *ahu* = Հոգի, միտք, բ. *daena* = ինքն, կրօն, գ. *baodab* = պարտած, գիտականութիւն, դ. *urvan* = Հոգի, շոնշ, և *fravasi* = պարտական Հոգի: Խել- *H. Miltun* (*Encycl. of Rel. and Ethics*, West. S. B. F. Bd. 5., էջ 5, ծն. 2) և Scheffelowitz (*Die altpers. Religion*, էջ 152) *Fravasi* ներու իբրև երկնային աննիւթական նախապարտ կը Համարին և վերջինը պարտի Հոգի մը. *Manes* ներու — և Հեղ. *Pitarab* ներու — Հեղ կը Համեմարէ, ասկայն այն սորոգ է, որ *Fravasi* մը միւսին Հաւարապետ մը կ'ընար ունեւալ և միշտ բարի նկարագրով կը մարտ-էր: Հմմտ. նաև *Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch*, 991:

³⁹¹ Epist. 238 ad Epphanium. — Cumont անդ. 1., 238.

երկրորդական խնդիր: Հայ մադրայականությունը մեջ աչքի չարնող երկո- շար նկարագրական երևոյթներն- կը Հանդիպենք, որոնցմէ պարկ է Բացարձակապէս պարական Մադրայականութիւնը: Հայերը Արամապ, Միւսը և Անաճիկ մեծեաններն- մեջ կո-տէրո- կերպարանէի պակ կը պաշտեն, և երկրորդ այս աստ-աթները Հայերո- իով ոչ միայն պարզ սեռ-օրէն կը մրաթո-են, այլ և իրարո- Հէր Ժննդական աղերսի մեջ կը դրո-են: Անաճիկ Արամապտայ դո-սոր, իսկ Միւսը որդին կը Համարո-եր: Պարզ է թէ ասով մեծ վիճ մը կը Բացո-ի Հայ և պարսկ կրօններո- միջ: Հէր-աբար սխալ է Բոլորովին իրանեան Հայեացիներով և աղբի-րներով Հայկական դիցարանի Միւսը ո-սո-մասներէլ և անոր նկարագրը Բնորոշել: Պարական աղբի-րները օգնական աղբի-րներ միայն կարող են ըլլալ, ո-րիշ ոչինչ:

Այս կէտը շար կարեոր է Աղծ-Պո-տարիոսի Գործոսի նո-իրաթ Հասո-աթիկը ճիշդ Հասկընալ- Համար: Եթէ Միւսը շար Բարձր դիրք կը վայելէր Հայ աստ-աթներո- մեջ, որոնք ատ Հասարակ Ժննդական աղերսներով իրարո- Հէր կապո-ած էին, խնդիրը նոյն իսկ յառաջագո-նէ միայն նկարելով՝ զարմա-նէ է, եթէ Հին Գրական աշխարհէ լսելի ըլլան մեր ականջին նա- Յայնէր, որ Հայ Միւսը որդի մը կը վերագրեն: Չմէկ պէտք է խորշեցընել Ժննդեան անսովոր եղանակը, որ Ագրիպիոսի Ժայռ-է Ժննդը կը յիշեցընէ. ո-սկից քարո-ելով Տոմաշէկ Գործոսի Ժննդը փո-ի-գականէն կապո-ած Գրական յերի-րանք մը կը Համարէ:³⁹⁸ Բարեբախտաբար ասիկա Միւսը Բարոյական նկարագրին դաշող առաջին անսովորը չէ: Ս. Յերոնիմոս³⁹⁹ պարապ դեղ չէր Գրէր Բէ «*Narrant et gentiliū fabulae Mithram et Erichonum vel in lapide vel in terra de solo aestu libidinis esse generatos:*» Եւնիկ և Եղիշէ⁴⁰⁰ իրենց ընթերցողներո-ն Հասկըցընել կ'ու-լէն Բէ Միւսը Ժննդ է Ըօրը իր իսկ մօր Հէր պաթած յարաբերո-թէն: *Cum*ոտ Հայ մարեմագրներո-ս ա-անդաթին աղգային աղբի-րներէ ըլլալո-ն վրայ քարակո-սելով՝ ամբողջը Թեոդորոս Մոսո-էսպայիէն առնո-ած օրար աղբանք կը Բաղայ Համարէ:⁴⁰¹ Որոշ չափով աղբեցո-թիւն մը կարելի է ընդո-նել: Եւնիկի, Բայց մանա-անդ Եղիշէի պարական կրօնին Հայող նի-թերո- մեջ ասորական աղբի-րներէ օգրո-իլը ցո-ցո-ած է, ո-սկից Բնականաբար Բացարձակ կախո-մ մը կամ ո-րիշ խօսքով Հայ Հողի վրայ նման Հայեացիներո- ամբողջական Բացարձակ-մը քակա-ին չի Հէր-եր: Այս ամբողջ խնդրոյն մեջ նշանակալիցը Միւսը Ժննդեան նկարագրը նման Հայեացիներո- ատ Հասարակ Գոյո-թիւն ո-նէնալն է. Բէ ա-անդողը Հայ մըն է Բէ Հայո-ն և պարսկին դրացի ասորի մը՝ խնդիրը չի փոխէր:

Գործոսի առասպելին ի նպաստ խօսող դրական ամենամեծ վկայո-թիւնը Հայ Միւսըի առասպելն է: Այսօր այլ ևս ցո-ցո-ած պէտք է Համարել Բէ Հայ Միւսը Միւսըի Հէր նոյն է: Ինչի որչափ Ժննդ է ասոր առաջին անգամ անդրադարձած է Ս. Սանայեան,⁴⁰² որո-ն Հէր-ած է Թ. Ա-ղալբէկեան⁴⁰³ և ո-րիշներ: Ի Հարկէ խօսքը Հայ Հողի վրայ դարերո- ընթացիկն պանապան աղբեցո-թիւններո- էնթարկո-ած Միւսըի՝ վրայ է, որ խա-արն ո- դի-երը Հալածողի իր սկզբնական նկարագրը առանց կորսնցընելո- Ժայռ-ի մը կամ լերան մը մեջ փակո-ող Հերոսի ասորիճանին

³⁹⁸Roscher, *Diorphos*:

³⁹⁹Migne P.L. 23. *Adv. Joovinianum*, էջ 303:

⁴⁰⁰Եղիշէ. Ալեկսիկ 1828, էջ 53, 58:

⁴⁰¹Անդ. 1, էջ 234:

⁴⁰²Չորանց քան պարական. էջ 42:

⁴⁰³Միւսը Հայոց մեջ էջ 71 ևն:

իջաժ է և ասով յարկապէս շօշափելի գծեր կ'ընկերէ մէկի ճամբմադրէն — ճամբար գինձը միճարական Դիորփոսի ճեղք, որ նոյնպէս լերան մը մէջ կը մտնէր — կամ լերան մը փոխո—ած է կ'ըստ—ի. երկու— քէսագծերն ալ դիպաճանօրէն իրարմէ շար քարքերո—թիւն շո—նին: Դիորփոսի քէսակէտով խնդիրը անով ա—ելի նշանակո—թիւն կը սրանայ, որ շարքերէն Միճրի ճեղք իրա—ամբ կը նոյնացո—նաւ Սլական Միճրանը, որոն ատասպելը իսնի մը մանրամասնո—թիւններ դո—րս ճանելով՝ գրելիք նոյն է Երրա—ապո—ս, Շիդարի և Միճրի ատասպելներո— ճեղք: Թէ Միճրի և Միճրանի միշտ ներքինն սերտ աղերս մը լլալո— է, նաև անկից կը քէսանո—ն, որ ինչպէս ճայ ժողովրդական զորոյցը Միճր Լիւոփո— անո—նով ժայռի մը մէջ փակո—ած կը ճամբարի որ կ'ըստի նաև Լիւո—սո— իւր,⁴⁰⁴ նոյնպէս զական Միճրանը քարքերակի մը ճամբայն փակո—ած է Սա—Սոնի՛ն՝ ալիսին՝ Լիւո—սի լերան խով (անդ. 83): Դիպաճանական այս աշխի՛ր զարնող պարագայով ճեղք—եալ երկու— եւրակացո—թիւններո— կը յանգնի. նախ ըէ Միճրի և Միճրանի ատասպելները շար ա—ելի ճիւն և սկզբնական էն իսն Երրա—ապո—սի մը Շիդարի, որոնի դիպաճանական անխառն քարքեր ալ շէն, պարսո—թիւնն ալ իր որոշ դերն ո—նի անոնց մէջ:⁴⁰⁵ Հայ ճիւն մարենագրո—թեան մէջ Միճրի նկարամբ ո'ր— է յիշարակո—թեան շճանդիւղիւր՝ անով կրնայ մեկնո—նել, որ լերան փոխո—ողը կամ լերան մէջ փակո—ողը թերեւ Միճր ինքնին շէր, այլ իր որդին, ինչպէս Սիւրժ—Սիւրժո—սարձոս կ'ա—անդէ: Ընոր ճամբար կը ճամբարիմ ըէ վաղածած է քակա—նի Միճ Միճրը, որ նաև Լո—ն—ժայն Միճր կ'անո—անո—նի, Պարիկ Միճրին կամ Միճրիկին ճեղք նոյնացընել, ինչպէս սովորաբար կը պարագի:

Երկրորդ եւրակացո—թիւնն ատաջնոյն ճեղք—նիւն է, ալիսին ըէ ճնո—թեան մէջ Միճրի ատասպելին քարածո—թեան շրջանակը ա—ելի ընդարձակ եղած ըլլալո— է իսն որ ժողովրդական զորոյցները կ'ա—անդէն: Ըստով կը մերձենանի արդէն Այրարարի երբեմնի պղալիւր և ժողովակիւր դաշտին և կամրջակոոր Երասիայ ժողցրարեան լիւսփերո—ն, ո—ր կը բարձրանայ ամէն ճայ արդի ալիսին մօտ Մասիսը: Ընտասպելը Դիորփոսի լեո— անո—ան քակ ապաճով զայս կ'անարկէ: Հոս մէկի օգնո—թեան յետէ կը կարկառե նախ ինքնին իսկ ատասպելը. վասն զի՛ ինչպէս շար սրամիտ կերպով արդէն մտադիր եղած է Լիւրշան,⁴⁰⁶ Διόρφοս թարգմանո—թիւն ըլլալո— է ճայ անո—ան մը, որ մերձա—որակէն մո—թ կամ միջին պիտի նշանակէր — Լիւրշանի կարծիքով Διόρφοս մո—թը թափանցող միայն կրնայ նշանակել: Երդ Մասիս լեո—ը ճայ ժողովրդենէ կ'անո—անո—նի նաև միջին լեո—, սի լեո—, մասաիւրապար լեո—:⁴⁰⁷ Βο—նարէն ó διόρφοս բառ մըն ալ կայ, որ կը նշանակէ «կրկնաքանի» կամ «թածկո—ած բան մը»: Այս բառն ալ կարելի է կարծեմ նկարող ո—թեան առնո—լ, իսնի որ լերան փոխո—ող ճերոս ըսելով ժողովո—րդը սովորաբար ա—ելի լերան մէջ թածկո—ած կամ փակո—ած կը ճակընայ: Ե— Մասիսի՛ մէջ փակո—ած է Երրա—ապո— ս յաջորդը այն աստո—ածապ գի ճերոսին, որ յո—նացած կէղծ անո—նով մը մէկի կ'ա—անդո—նի: Երկու— ատասպելներո—ն ալ լեո—ններո— նոյնո—թիւնն քարակոյսէ դո—րս է. ասոր նոր և վերջին փաստն է Դիորփոսի ճակառակորդը՝ ալիսին լեո—, որ ինչպէս ո—րիշ առ—թիւն արդէն մտադիր ըրած էմ,⁴⁰⁸

⁴⁰⁴Թ. Լիւրալիւնէնէն, անդ. էջ 83:

⁴⁰⁵Լիւրալիւնէնէն Շիդարի պարամականո—թիւնն շ'ընգո—նի թերեւ անոր ճամբար, որ մարենագրո—թիւնն մէկ Շիդարի զրոյ շի խօսիւր, այլ շիդարներո—, որոնի դիպաճո ճեղքներ էն: Պաննի ճամբարիւ կ'ո—ղ ա—ելի Իշթարի ճեղք, որով սակայն բազմաթիւ շիդարներո— ճարցը կը մնայ դարձեալ լո—ծման կարօր, անդ. 104:

⁴⁰⁶Հին ճա—արիւ ճայոյ, էջ 36:

⁴⁰⁷Լիւր. 36. Հմմտ. նաև Fr. Murad, Ararat und Masis, էջ 51, 26. 1:

⁴⁰⁸Արօնի թագո—մ և Դիպաճանո—թիւնն, էջ 303:

միայն Արայ Գեղեցիկը կրնայ ըլլալ: Անա թէ ինչո՞ւ. Մասիսի սրբորոտը ցարածոօղ
 դաշտը Անանուն և անոր Հեղեղով նաև Խորենացին «Արայի դաշտ» կ'անոնանեն. Հոն
 եղած է նաև Համերամի Արայի դեմ մղած պայքարը: Արագածի դեպի Այրարատի
 դաշտը երկարող լեռնաշղթաներէն մին ուղղակի «Արայի լեռ» կը յորջորջո՞րի դեռ
 մինչև այսօր. նոյն լեռան լեռերը կը գտնուին Արայի անոնով գիւղ մը, որ այսօր
 դժբախտաբար ամբողջապէս կործանած է: Ար պարսո՞րի թէ Արայ Հոն սպաննո՞ւած
 և թաղո՞ւած ըլլայ. ճիշտ նոյն գիւղին դիմաց կայ Բլո՞ր մը, որ «Համերամայ լեռ»
 յորջորջանէր ցականին կը կրէ: Բարայր մըն ալ կայ այս կողմերը՝ Հիմայ նո՞րրո՞ւած Ս.
 Վատմառնայի, որ սակայն ուրիշ կ'երևան գլխա՝որաբար Համբարձանի ցօնին:⁴⁰⁹
 Պէտք է չէ՞ Հոս յիշել նաև ասանդո՞րին մը, որոն Համայնայն Վասպո՝րականի մեջ
 մի և նոյն ցօնին ատըրի՝ «Կապեն ամէն Խամբարձանի գիշեր Մճերի խորի ցիւրի կը
 բացո՞րի... Մէկ ցարեկան խորս ի ցիւրի... Բարի ցիւրի բացո՞րի, Մճեր խորի միջէն ելի
 ի»:⁴¹⁰

Այս գլո՞րի շփակած՝ Հարկ կը Համարիմ անդրադառնալո՞ւ նաև ուրիշ կարևոր
 կէտի մը, որոն չափով մը ինծմէ յառաջ արդէն ուրիշներ ալ մտադրի եղած
 են: «Աշէի է ընկնո՞մ, կ'ըսէ Սր. Սանայեանց,⁴¹¹ և այս Հանգամանքը, եթէ Ազար
 Մասիսո՞մ արգիւրո՞ւած է Արցաշէի որդի Արքա՝ապդը, Վասպո՝րականի Տոպո՞մ և
 Ագո՝ա՝ալարո՞մ փակո՞ւած է Մճերը իրանց Հայրերի անէծքով. ասանդո՞րիններ,
 որոնք եթէ նոյն էլ չեն, բայց շար նման են:» Ուրիշ ցիւր մը «Աշէի է ընկնո՞մ,
 կ'ըսէ նոյն Հեղինակը, որ Հարա՝ոմ յիշո՞ւմ էն անոններ, որ կան Հի՝սիսո՞մ,
 մասնա՝որապէս Այրարատո՞մ:» Այսպէս Արքիմէդ (Խոր. Բ. ԿԵ. 144), Մարամար
 = Մարմէդ (Գ. Տէր-Սկրպշեան, Անանիա, էջ 15), Երո՝անդա՝ան (Խոր. Բ. ԽՁ.
 123) և Երո՝անդաշար (անդ. Բ. ԼԹ. 117), և այլն: Աշէի չի՞ զարներ նաև այն
 Հանգամանքը, որ թէ՛ Արարատի և թէ՛ Վասպո՝րականի ամենամեծ լեռները Մասիս
 կ'անոնանին, մին Ազար Մասիս, միւր «Նէի Մասիս» որ ինչպէս Hübschmann⁴¹²
 արդէն նկատած է, Փա՝սպոսի «մեծ լեռոն Մասեաթ» (Գ. Ի. 52) Հէր նոյն է. և այս՝
 Սիփան լեռն է: Ասոնց վրայ կ'ա՝ելնայ Արայի առասպելը, որ երկո՞ւ նաՀանգներոն
 մեջ ալ ինչո՞րոյն ասանդո՞րիններով իր ցիւրերը ունի: Այս աշխարհագրական,
 ազգաբնակչական-դիցաբանական զարմանալի երևոյթները զմեզ ազգային պարսո՞րեան
 ամենահին շրջանները կը փոխադրեն. խաղաղակրթական Հեղեղերն են ասոնք՝ Գաղթող
 և Բնակո՞րին փնդո՞ղ նախնի Հայերոն, որոնք իրենց նոր Հայրենիքը մտան
 ա՝ելի Հարա՝ալարմո՞ւթէն: Ամէն կողմանէ նեղո՞ւած Ուրարտացիները թողլով
 յաղթողներոն իրենց սիրելի Տո՝պան ու Բիանան՝ Գաղթեցին Այրարատայ նաՀանգը,
 որ դեռ բա՝ական ժամանակ մնացին իրենց առանցին թագա՝որներով ու խաղաղներով:
 Բայց Հայերը զիբէնէ ասկից ալ վո՞նքեցին. մաս մը Հա՝անոբէն Վա՝կապեն լեռները
 աղա՝ինեցան և մաս մըն ալ Բարձր Հայիկ և Տայիկ վրայէն յետոյ իրենց անոնով
 Խաղարիկ կոչո՞ւած երկիրն անցան:

⁴⁰⁹Աշէի, Արարատ, էջ 161:

⁴¹⁰Ս. Արեղեան, Դա՝իթ և Մճեր, էջ 59. առ Դ. Արալբեկեան, անդ 79:

⁴¹¹Արք. 1913, էջ 659:

⁴¹²Arm. Ortsnamen, էջ 324, 370, 396. Հմմտ. նաև Ազ. Միս. ԾԳ. Վիկենա, 1907, էջ 187, 260:

2.3 Լրացյ անոններ և իր Ժազոմեր

Անանուն և Մ. Խորենացին Լյուրարացյ տաշտին անոններ Լրացյ անոններն յառաջ բերելով՝ գոհացում գալ ուղած էն անարարակոյս իրենց ժամանակի Ըոգոյն և մարայնո-բեան, որ մեք էր — և այս ունակո-բեան մինչև այսօր Հասարակ ժողովրդական մեջ կը գրեանո-ի — անոններո- արարալին նմանո-բեաններէ սրո-գաբանո-բեաններ և երբեմն պարմո-բեաններ իսկ յօրինելո-: Սակայն ի Հարկէ սակեց րակա-ին չի Ըեդե-ի, թէ «Լրացյ տաշտ» անոնն ալ իրենի սրեղծած և կամ առասպելին Լրացյ դեմ Համերամի մղել րո-ած պարերազմը արո-եարական կերպով իրենի նոյն տաշտը փոխարած ըլլան: Լյուրարի Ընարա-որո-բեան մը անՀա-անական կ'երեայ ինծի նկարելով ժողովրդական ա-անդո-բեանները և մանա-անդ այն պարագան, որ չէ ցո-ցո-ած րակա-ին, թէ Անանուն և Խորենացին գրեղական անոններէ պարմո-բեան սրեղծելո- իրենց մարմաջին մեջ այն ասործանի յառաջ գացած ըլլան, որ Ընոց ի վեր րեղո-յ մը կապո-ած առասպել մը Հակառակ ժողովրդական րերող ըմբռնման Գրչի մէկ Հարո-ածով ո-րիշ րեղո-յ կցած ո- նոյն րեղո-յն պարագաներով Ըի-սած ըլլան: Պէթ Անանունի մասին այսպիսի բան մը չէ կարելի Հասարակել:

Մարտիկ կան, որոնի մինչև անգամ կասկած կը յայտնէ թէ Լրացյ անոններ կեղծիչ ըլլայ, և կամ օրար ազգերէ փոխառո-բեան կը նկարէն այնպէս, ինչպէս էն իրականին Լրամալդ մը կամ Անաճիք մը: Ըստի Գրո-բեանն մեջ լո-ծելի վերջին Հարցերն էն, որոնցմով Ըիմայ պիտի ղբաղին: — Թէ Լրացյ ազգային դիցաբանական Ըերոսի մը անոնն է և Ըեդե-բան Անանուն իր պարմո-բեանի մեղի Երդ տարո- Հայ ժողովրդական իրական առասպել մը կ'ա-անդէ, կը գրեանո-ի արդէն ինչին իսկ բնագրէն, որոն մալո-ր լեղո-ն և անբոնալբօսի ոճը փառք էն Ըեղինակին արժանաՀա-արո-բեան և անխարդախո-բեան: Որոշիչ նշանակո-բեան ո-նի այս րեանկերով նաև Լրալեղներո- Գոյո-բեանը, Պղարոնի պամփի-լեան Էրոսը և մասամբ նաև Դիորփոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակօրէն խօսած էմ արդէն: Հոս կը ներկայացընէմ ո-րիշ փաներ ալ, որոնց մեջ նշանա-որն է Յովսէպոս Փղա-րոսինը: Հրեայ մարենագիրս պարմելէն վերջը թէ ինչպէս Դա-իլ ղանալան աշխարհակալո-բեաններով իր պերո-բեան սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յարձակելով ի մեջ այլոց նաև Մովսէպոներո- վրայ, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ, մէկ մասն ալ Գերի կը րանի, կ'ա-եղցընէ Ըեդե-եալ մեղի Համար շար կարե-որ րողերը. «Ե-մինչ անոնց վրայ րարեկան րո-րի րար-, անմիջապէս Ժոփաց Լորապար թագա-որին՝ Լրացյ որդո-յն դեմ վալեց, և անոր Ըեդ Եփրարայ խով պարերազմելով՝ անկեց 20.000 որանա-որ և 7000 չիա-որ պաններ: Լյուրար, որ մինչև անգամ Հապար պարերազմական կառի ա-ար առա-, որոնց մէջ մասը սակայն ոչնչացո-ց, Հրամայելով որ Հարի-րը միայն իրեն Համար պահո-ին»⁴³ Թէ ունից առած է Յովսէպոս այս րեղելո-բեանները ներկայիս ղիս այնչափ չի Ըեդալիւրի, թէ և շար Հա-անական կը Գրեմ, որ Հրեական առանձին ա-անդո-բեան մը ըլլայ անոր աղբի-րը: Յայտնի է արդէն ո-րիշ կողման թէ Յովսէպոսի ժամանակ Հայաստան շար Հրեայ Գաղթականներ կային, աստի իրենց մայր երկրին Ըեդ շարո-նակ յարաբերո-բեան մեջ աղբիւրով, կրնային իրենց նոր Հայրենիի մասին րեղելո-բեաններ Հաղորդած ըլլալ իրենց ազգակիցներո-ն, մանա-անդ եթէ անոնի Հրեական ազգին րեանկերով բոլորովն ալ անարարբեր նի-բեր չէին: Յովսէպոս

⁴³ Antiq. Jud. Lib. 7, cap. 5, 1. «Φόρους τε αὐτοῖς ἐπιτάξας κατ' ἑτος τελείν, εἶτα ἐπὶ Ἀδράζαρον τὸν Ἀράου μὲν νιόν, βασιλέα δὲ τῆς Ζωφηνῆς ἐστράτευσε καὶ συμβαλὼν αὐτῷ παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν τῶν μεν πεζῶν αὐτοῦ διέφθειρεν ὡς διαμυρίους, τῶν ἵπποτων ὡς ἑπταχιλίους.»

Մոյլեան ցրտանի մասին ալ Հեղափոխական Հասարակական Դոճիկ մոնիթորինգը, որ Հասանօրէն նոյնպէս այսպիսի — ի Հարկէ վերջ մը Հրէական Գոյն պահպան — ցեղեկոթիւններէ վաղ ուսած է: Հոս ուշադրութեան արժանին այն է որ այս Հասարակական անվիճելի կերպով կը ցոյց տայ որ միայն Արայի Գոյն-թիւնը, այլ և այն թէ Արայ անոնը Հայ ժողովրդէնէն Երդ դարէն մինչև առնոսպն Բրիտանի ժամանակները այն չեղ կը Գործածոէր, ինչպէս Անանոն և Խորենացի մեղի աւանդած էն և մենկ ալ սովորաբար կը Գործածենք:

Բրիտանի մինչև Պղարոն և անկէ անդին կը մնայ խնդիրը վիճելի նիւթ: Պղարոնի Էր կամ յոնացած չեղ Էրոս միւնչն Արայ անոն մէկ ցարքերէն է. Հեղափոխար երկոստն ալ Հասանօրէն Գործածական էին միաժամանակ: Մնան օրինակներ շարք էն. Հմմտ. միայն «Հար» «մար» (Հայր, մայր) բառերը, որոնք որիշ Գաւառաբարբառներու մէջ «Հեր» (կամ իւր) և «մեր» եղած էն: Բասմաջեան իր Արայեցներու վրայ Գրած փոփոխ կաշնարութեան մէջ նիւթն նկարագրեց մարդորութեան արժանի խօսակցութիւն մը յատուց կը բերէ, զոր ունեցած է նա Պրոֆ. Յ. Հալեպի Հեղ: Ուսուցչական կարծիքով Բաբելոններու Գլոսն անցնող և Դարեւ Ա. ի դեմ ապարամբութեան դրօշը պարզող Հայագիւր Արայը նոյն ըլլալու է մեր Արայ Գեղեցիկին Հեղ: Բասմաջեան այս խօսակցութեան արդիւնքն ինչն իր կողմանէ ճարտարօրէն Հեղափոխութեան վերածած է, կամ այն է, որ Բեհիստոնի արշանագրութեանց մէջ ինչո՞ւս Արայը մեր պարամպարայ Արայն և Պղարոնի Էրը չէ, և կամ այն է, որ Պղարոնի Էրը Բեհիստոնի Արայն և մեր Արայն չէ:⁴⁴ Ինչը աւելի առաջնոյն մէջ է, թեւ որչափ կ'երկար ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն և ոչ ալ երկրորդին մէջն է, երրորդ Ընարաորութիւն մըն ալ կայ, որոն չեմ գիտեր Բասմաջեան ինչ պարամպար Համար չէ ուսած անդրադարձալ: Ինչ դժուարութիւն կայ միաժամանակ, թէ ապարամբութեան Հայագիւր առաջնորդը Արայն կոչո՞ւս ըլլալ իր սեպական ապգին մէջ պաշարած ու սիրո՞ւս Արայի անոննէն: Իր Ըօր Հալեպի (կամ Խալեպի) անոնն իսկ Ուրարական Գերագոյն ասարածը չի՞ յիշեցներ: Ասարածներու անոններով մարդկային անոնանկոչումներ բացման էն. Հայկ, Սիւրան, Ապրիկ, Անահիտ, Վաւէ ասարածներու անոններ էն. Եսթերի սկզբնականը Իշխար է, ինչպէս նաև Արեոս և Էրոս Յոյներու և Հոնովմայեցիներու խով շար Գործածական անոններ էին, Սիւրանի ծառային անոնը օր. Համար Էրոս էր: Հեղափոխար Արայ Գեղեցիկն անոնն նաև ապարամբ Արայի մը կողմանէ Գործածութիւնը կարելի է և Հասանական, վերջին կոկորդային իր ցառը մէծ դժուարութիւն չի կրնար յարոցանել: Երկու դեմքերու նոյնացումը անՀասանական է. վասն զի Արայն ինչպէս արշանագրութիւններէն յայտնի կը ցեղանի, իր Հայրենիքէն ելած Գաղթական մըն է: Բաբելոնի պէս Հակայ վաղ ին մը մէջ ապարամբութիւն կապականութիւն և իբրեւ երկրորդ Մաբո-Գորդոնսոր Ընարարակ ելլել կարենալու Համար, ճարտիկութենէ և անշնական վաղութենէ վերջ մը աւելի բան պիտի պաՀանջուէր. առ նոսպն վարժ ըլլալու էր նա Բաբելոնի կեանքին, յարաբերութիւններուն և լեզուին. և ասոնց Համար ժամանակն պէտք կար: Արդ խօսիս Ընոթեան վրայ ըլլալով, այսպիսի պարագաներու մէջ Արայն օրար Ըողի վրայ և օրար Ըողի Համար որչափ ալ մեծամեծ վաղագործութիւններ ըրած և իր մաՀոսմաբ ինչ ասարեմանի ալ եղերական վերջ ունեցած ըլլալ, դժուարաւ թէ իր բնիկ Հայրենիքի վրայ այնպիսի խոր ցրտանութիւն մը չգէր, որ խորաններու վրայ բարձրանալու ասարեման ասարածանար և ամենանշանաոր առասպելի մը առարկայ ըլլար: Հայ ապգը մարդկութեան շարք աւելի մէծ և Հանճարեղ զաւակներ պարգեւած է, որոնք

⁴⁴ Հեղափոխութիւն, էջ 7-8:

Հետո՝ իրենց Հայրենիքէն՝ օրարո-թեան մէջ ախանշելիքներ գործած և անոնցմով ալ անմահացած են. և սակայն Հայաստան անոնց ո՛չ խորան կանգնեց, ո՛չ կոթող. անոնցմէ ոմանց յիշարարէն անգամ չէ մնացած մեր այգային ցարեգիւրներուն մէջ:

Եւ՝ Երայ մեծեաններո՝ զոհասեղաններո՝ միայն արժանացած չէ. բարչրացած է նա մինչև ասորիները և Հայկայ պէս ան ալ ունի իրեն յարո-կ ասորի: Երբ ուսումնասիրո-թեանս արադը կը Հա-ափէի, քանելով որ Երայի ատասպելը շարք մը ասորիային գծեր կը կրէ իր վրան, կը պարմանայի, թէ ինչպէս այգային աղբիւրներո՝ մէջ չկայ ոչ մէկ յիշարարո-թիւն, որով կարելի ըլլար ըսել թէ Երայ նաև ասորի այարդ երկնիք վրայ իր ցեղը ունի: Եյս պարճառաւ ալ ատանչին գոհոնակո-թիւն պարճառեց ինծի Պրոֆ. Աճառեան, երբ Երայի մասին գրած ատաջին ցողերը կարդալով՝ փո-թաց չ. Ն. Ալիկեանին ուղղած նամակի մը մէջ Հաղորդել ինծի այս մասին կարեւոր նորո-թիւն: «Չ. Մարիկեանի Համար, կը գրէր մեր Բաղմարդին Աճառեան, թերեւ անօգո-ց չըլլայ յիշեցընել թէ Համամ Քեր. էջ 288 (Հրպի. Եդոնցի) Երա գործածո-ած է իբր ասորի անոն, ճիշդ ինչպէս Հայկը: «Նոսալ է լոսին փան պարեգակն, նոսալ է և ասոր փան զլոսին, նոսալ է Երայն փան զԵրոսեակն գեղեցիկ:» Տեղիքս Հրապարակած է յետոյ Աճառեան իր մէկ գործին մէջ:⁴¹⁵ Թէ Երայ անոնով ո՛ր ասորը կամ մոլորակը կ'ակնարկուի Հոս, դժբանքաբար չէ կարելի որոշ բան մը ըսել: Եյս անարո-գո-թիւնը արդիւնի է մասամբ Հայ ասոր աթաշխական անոններո՝ անորոշո-թեան, որոնց մէկ մասը և ոչ Հասարարոն գործածո-թիւն ունի: Բաղշալի է, որ այս շարք քանակեցով քանակին անկոն մնացած երկիրը մշակուել ատանչին ուսումնասիրո-թեամբ մը: Քանի որ յիշո-ած Հարո-ածիկին մէջ Երայ ասորը Երոսեակին Հեց կը Համեմարո-ի, թերեւս աւելորդ չըլլայ Հոս յառաջ թերել Հայ մոլորակներո՝ անոններո՝ Հեց նաև այն ալ գերոնը, որոնի Հայերո՝ Հեց մշարար 2փման մէջ եղած են:

Բաթել.	Եսոր.	Պարակ.
Սին	Սաւրոյ	Մաւ
Նաբո-	Նեթոյ	Տիբ
Իշթար	Բալթի	Ենաւից
Շամաշ	Շամշոյ	Խորշէց
Ներգալ	Ներիկ կամ Երէս	Սաւրամ (Սերեթրագնա.)
Մարդո-կ	Բէլ	Եւո-րա-Մալդա.
Նինիթ	Քեամ	

Յոն.	Հայկ.
Σελήνη	Լոսին
Ερμής	Փայլածո- կամ Լո-ծ, Գիշերավար
Αφροδίτη	Լոսաթիւր կամ Երոսեակ,
Ήλιος	Երեգակն
Αρης	Հարա կամ Սալ, Ծհրա-որի, Սարմիբ ասոր
Ζεύς	Լոսնիթա Երարաից (Երամալդ)
Χρόνος	Երեակ.

⁴¹⁵ Հայերէն նոր բառեր Հին մարեմագրո-թեան մէջ, Հր. Բ. Ալիկեան. 1926, էջ 102:

Երբ Համաբաժնեկանները — որոնցով արդարացիորեն Համայնյն ամեն մշակո-թային Հիմնական էրե-ոյն, որ Հին ազգերո- պարմո-թեան մէջ կը գլխան-ի, ըլլան անոնի կրօնական, դիցաբանական, իրա-ական, ցնորական կամ աշխարհայօտական, ուրիշ ատաժ էն ո-ղղակի կամ անո-ղղակի Բաժնեկանն — ամենամեծ խանդավառ-թեամբ և պարարտոր-թի-ններով իրենց դրո-թի-նը ցարածելո- կաշխարհին, իրենց գլխա-որ փառերէն մին ալ Հնո-թեան մոլորակներո- վրայ կազմած վարդապետ-թի-նն ո- անո-ններն էին: Գիտո-թի-նը Հարկադրո-եցա- եղած պաշտօններո-ն մասամբ գոհացո-մ ցալ ո- և աւա ասոնց կարգէն էն նաև մոլորակներո- և առհասարակ ասորդաբաշխ-թեան և ասորդադիտո-թեան Հայող Հարցերը: Յետագայ թերո-ած անո-նացանկներո-ն իրարմէ կախ-մը ակնէր- և. նոյն մոլորակը ընդհանրապէս ամենո-ն մէջ ալ մի-նոյն նկարագրական յարկո-թի-ններով օժտո-ած դիցաբանական դեմի-ն մը անո-նը կը կրէ: Մասամբ բացառո-թի-ն կը կազմէ միայն Հայկականը. և այս պարագան արդէն Հայ անո-ններո- ուղղականո-թի-նը կապակցելի կը դարձնէ, վասն զի մոտեալ ո- չէ, որ մասնա-որապէս ասորդաբաշխական նի-թերո- մէջ Լատո-բաժնեկաններո- Հայաստանի վրայ ըրած ազդեցո-թի-նը արդարեւ կարգի մեծ եղած է: Եյս կը վկայէն մեր Լոյսերները, մեր Ձեռագիրներո- յիշարկարանները և ժողովրդական զրոյցներն ո-աւելորդապաշտո-թի-նները: Ե- զարմանալի օրէն Հայկականներո-ն մէջ անորոշո-թի-ն կը գործէ ըն-ն ա'յն մոլորակներո- նկարամբ, որոնի միայն (այսինքն) Հերմէս և Լրէս) Լրայի ցնորակներով նկարող ո-թեան կարելի էր առնո-լ:

Երբ Հնո-թեան մէջ եղած ըլլալ ո- է Լրայ անո-նով ասորդ մը կամ մոլորակ մը, որո-ն մասնա-որման և որոշման մասին դժբախտաբար ցական-ին վերապաշտ դիմի մը թուելո- պրիտո-ած էմ, անշո-շարդաշահ է, որ ըլլար նաև Լրայի նո-թրո-ած ամիս մը: Լրդ իմ կարծիքով՝ ինչպէս ո-րիշ առի-ն արդէն յիշած էմ, Լրայի անո-նէն կազմո-ած է Հայ Լրայ ամիսը,⁴¹⁶ որ մեր Փետրո-ար-Մարտին կը Համապարասխանէ, երբ Նա-ասարդ ըստ վաղակական ցարո-ոյն Օգոստոսի միջոցին գլխով. կրօնական ցոմարի Հաշի-ով Լրայ կ'իյնայ Օգոստոս-Սեպտեմբերի միջոցին: Երկո- պարագային ալ շար ցարմար ասոր-թոյ մը, որ կը մե-նի և դարձեալ ցարո-թի-ն կ'առնո-: Թէ՛ Քաղոց, որ Հինգերորդ ամիսն է և թէ՛ անոր յաջորդը Լրայ վերականական մի-ն ունի օրէնիով կազմո-ած էն. առաջինը կը նշանակէ Հո-նչի-ն օրեր, երբ ի Հարկէ Քաղ արո- այժ իմացորով չէ առնո-ած,⁴¹⁷ իսկ Լրայ ցորի նշանակէ Լրայի օրեր:

Պարզ զո-գադիտո-թի-նն չէ, երբ յոյն մարեմագիրները կ'ա-անդէն թէ Թեաղիայի ցոմարին մէջ ամիս մը կար Լրէոս անո-նով, որ նոյնպէս մեր Մարտ ամսոյն կը Համապարասխանէ:⁴¹⁸ Լրէոս (= Ἀρείος երբեմն նաև Ἀρεὺς) Ժանօթ Լրէոն (Ἀρης) է, Թրակացիներո- ամենանշանա-որ ասոր-ածը, որմէ առնիով՝ յոյն մարեմագիրները Թրակիա երբեմն մինչև անգամ Ἀρεία կամ Ἀρία կը կոչէն: Հերոդոտոս (V. 7) կը վկայէ, որ Թրակացիները Լրէոսի Հէտ կը պաշտէին նաև Դիոնիսոս և Լրդեմիս. Հոմերոսի վով ալ Լրէոսի Հայրենիի նկարամբ նոյն ըմբռնո-մն ըլլալ ո-ն⁴¹⁹ արդի գիտականներո- մէջ ինդրոյս մասին առ- Հասարակ ընդհանո-ր Համայնո-թի-ն կայ: Հար չնչին փոփոխանո-թի-նն մը միայն, որոնց պարագլո-նն է Gruppe,⁴²⁰ չգրո-մ ո-նի Լրէոսի

⁴¹⁶ Նաև Ք. Պարկանէն «Լրայի արմարը»-ն կը Համարի. Հմմտ. Հ. Լճո-թեան, Լրմարական բառա-ան, Լ. էջ 625:

⁴¹⁷ Մ. Ն. Հմմտ. էջ 141:

⁴¹⁸ *Athen, Mitt.* 7., 71. *Schol. Apoll. Rhod.* 2., 504:

⁴¹⁹ *Homer, Il.*, 17. 301, *Od.* 8. 361:

⁴²⁰ Gruppe, *Griechische Mythologie.* 2., 1376:

պաշտօնին ցարածման Հակառակ ընթացի մը ցաւով՝ Թրակիայէն յառաջ՝ Բէոզորիա անոր նախնական Հայրենիքը Համարելո՝, որ սակայն թուորովին անՀա-անական է: Արդ Համեմատական լեզուագիտութիւնը ու պարմադնենութիւնը թաղմանի ուսումնասիրութիւններով ապացոյցած են, որ Հայերը և Փոքր-Գաղիները Փոքր Ասիա Գաղթող Թրակացիներ էին, որոնք Քրիստոսէ յառաջ 1500ական ընդհանրութեամբ Հա-անօրէն իրենց ցեղակիցներուն Հեթրակա-ին Բալկանեան թերակղզին կը բնակէին: Յանդրգնութիւն չէ որքան ըսելը թէ Արայ Գեղեցիկ և Արէս իրենց ծագումով միեւնոյն իրարմանական զեմիներն են, այն ցարքէրո-թեամբ, որ մին փոքրասիական, իսկ միւր յո-նական աղբիւր-թիւններ կրած է դարերո- ընթացիին. Բարեբախտաբար առանց իրենց Հասարակաց ընդհանր գծերը կորսնցընելո-: Երկու-ին ալ պարբերաւ մի աստուած էին. երկու-ին ալ ժաջ որսորդներ էին, որոնցմէ անբաժին էին իրարմանական շները. երկու-ին ալ սերտ աղբիւր մէջ եղած են սերտ իրարո-Հո-նոյն Հեթ: Ափորդիպէի և Արէսի որդիներն էին՝ Բայ ի որդիներէ նաև Լորոս և Անդերոս,⁴²¹ իսկ դո-սարներն էին Գլխա-որաբար Ամալոնները, որոնց Հայրենիքը Փոքր Ասիա է: Հարմոնիա երբեմն դո-սար, Բայց երբեմն ալ Արէսի կինը կ'անուանուի, ուսկից ծնած կ'ըլլան ըստ որի շարքերակէ մը⁴²² Ամալոնները: Այս ցարքէրո-թեան պարծառը Արէսի պաշտօնին արտադի կարգի ցարածո-ած ըլլալն էր. որով շարքերակներ և Գա-ստներ չգրո-մ ունէին ա-ելի իրենցական իրարո-Հի մը կապելո- աստուածոյն Հեթ և ասով առասպելը անխո-սափելիօրէն փոփոխութիւններո- կ'ենթարկու-եր: Թրակիայի մէջ Արէսի իբր կին ծանօթ էր նաև Լորինիս (Ερινύς), որ յետոյ յոյն իրարմանութեան մէջ շարք նկարագիր սրանալով՝ ասի-որաբարական շար իրարո-Հի մը եղաւ. ինչ ինչ յոյն մարմնագիրներ զայն նոյն իսկ Αρά վրէժխնդրո-թեան իրարո-Հո-նոյն Հեթ կը նոյնացընեն:⁴²³ Արէսի կին էն նաև Փի-րինէ և Պիւ-ոպիա, ուսկից կ'ո-նենայ Αρηταιδης Հերոսը: Մակեդոնիայի մէջ իրեն անո-նն էր Արաս (Αρας), կինը՝ նոյնպէս Լորինիս: Անո-նէն ծագած է ապաՀով՝ Երէ նոյն ինչն Արէս չէ, Արանգիայի խաղաղին Հիմնադրին անո-նը Արաս, որո-ն պարբերաւ մասեր և խաղորդոր դո-սարներն են Աորիս և Արայթի-րէս: Արէսի պաշտօնին մէջ յոյն իրարմանութեան րեսակէրով շար անսովոր կարծո-ած երեո-յթ մըն ալ կայ, զոր սակայն Երէ Արայի ցարքէրո-թեամբ նկարենք, շար իր-րա- կը մեկնո-ի: Այս երեո-յթն է Սպարդայի մէջ Արէսի շո-ն զոՀելը: Թեր-ս Արենացի մը րՀաճէր և դժկամակէր, րեսակէրով իրենցմէ այնչափ սիրո-ած շներո- զոՀո-իլը Բայց այս միեւնոյն երեո-յթն փաստ է միանգամայն թէ շո-նը ոչ միայն Արայի, այլ և Արէսի առասպելին սկզբնական ցարքներէն էր:

Արայի մեո-նելո- և յարո-թիւն ասո-նլո- Հեթիներն անգամ կան Արէսի առասպելին մէջ: Հոմերոս (Ili. V. 385) կ'ա-սնդէ թէ Ալէոսի որդիները (Αλωάδαι = Հայ. Ալէ!) անգամ մը Արէս Բո-նելով շղթայի կը զարնեն և պղնձի րակառ-ի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ո-ր պիտի մեո-նէր Արէս, Երէ անոնց մորո-ն Ե-րիթիա եղածը Հերմէսի⁴²⁴ (= շո-ն!) շիմացընէր, որ արդէն ո-ժասպառ եղած Արէս իր կապերէն և բանրէն կ'աղարէ: Որդիականի մէջ (II. 305) Οτοςի և Έφιαλτηςի (= Αλωάδαι) Հայրը Պոսէիդո-ն է. նոյնպէս է նաև Ապոլլո-դորոսի խով (I. 7, 4), որ սակայն առասպելը ինչ մը փոփոխելով կը պարմէ: ԸնդՀանրապէս երկո- մարմնագիրներո-ն ալ Հասարակաց է Որոսի և Եփիալթիսի արտադի կարգի արագ զարգանալը, որոնք իրենց ինն ցարքէկան Հասակին արդէն

⁴²¹ Schol. Apoll. Rhod. 3. 26:

⁴²² Gruppe, անդ, էջ 1083, ծն.:

⁴²³ Preller-Robert, I. 834:

⁴²⁴ Յոյները Եփիպրական շնաստուածը միշտ Հերմէս կը ըստգմանեն:

մէյմէկ աւան-որ Ըսկաներ էն և փորջեր իսկ կ'ընեն երկնի՛ն՝ ելլելո՛ւ և աստո-աթներո-
ղէմ կո-տ-ելո-: Այսո-ճէր-ն էր խորորի Ապողո-րոս, երբ կ'ա-եւլցընէ ին մին չէրա
դիցո-ճ-ոյն աշտ ցնկած էր և մի-սը Երդեմիս, Կորոնի բռնաբարել կ'ո-ղէին: Երէս
շղթայո-իւր ապաւո՛վ այս պարագային ճէր կայ ո-նէնալո- է: Հոս ալ Երէս չէրմէսէն
դարչէալ կ'աւարի, բայց կը փախչի Սափսո կղզին և ճոն կը պաւո-րոր ճէսանափար
(σιδηροβρώτος πέτρα⁴²⁵ = երկաթաբող փար) ըսո-ած Ժայռ-ի մը մէջ: Շարերը ճոմերոսի
καλκέω ἐν κεράμω, որո-ն մէջ Երէս կը փակո-ի, աղերսի մէջ կը դնէն Կարիայի Կերամոս
(Κεράμος) փաղափին ճէր, ո-ր Սպարպայիներո- պէս Երէսի շո-ն կը Կոճէին:⁴²⁶ Կան
սակայն նաև ո-րիշներ,⁴²⁷ որոնի իւր-ն ա-եւլի իրա-ամբ նկարող ո-րէնս կ'առնո-ն ճոս
յո-նական κέραμος ըսո-ած սափորները, որոնց մէջ մարդկային այրո-ած դիակներո-
ածի-նը կը պաւո-րէ: Այս պարագային Երէս իր կապանքներէն աւարել ո-րիշ բան չի
նշանակեր, բայց երէն անոր յարո-րի-ն պալ: Ո-րէմն ճոգիներո- առաջնորդ շնաստո-ած
ճէրմէս ալ այն դերը կը կարարէ ճոս, ինչ որ Երալեղները Երայի առապէին մէջ:

Երայի և Երէսի ճարցը ո-րիշ խօսով միանգամայն Երայ անո-ան Ժագո-մի ճարց
է: Ինչպէս ինչ մը յառաջ յիշեցի՝ Յոյները Երա (Ἀρά) անո-նով զրէժինդրո-րէնս
դիցո-ճ-ի մո-նէին. սակից Ժագած էն Ἀραί (= Երայներ) ըսո-ած ոգիները, որոնի
դիցո-ճ-ոյն անբաժին ընկերներն էին: Ἀρά կամ Ἀρέα մըն ալ կը յիշո-ի յոյն
մարեմագրո-րէնս մէջ, որ դո-սոր էր, կ'ըսո-ի, Երամասի, այսինքն Տէոս փաղին
ճիմադրին: Երայ իբր անո-ն կո-գայ նաև Ս. Գրիի մէջ. անգամ մը իբր նաւապետի
մը անո-ն. «Ե որդի՛ն Յիւրեայ, Յափինա և Փասփա և Երա.» էբր. ՌՂՃ. յո-ն. Ἀρά, Լ.
Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր երկրի անո-ն Ara, էբր. ՌՂՂ = Հարա (Լ. Մնաց.
5, 26), Կոր դժբախտաբար ոչ Հայը և ոչ ալ Եօթանասնից թարգմանո-րէն-նը
ո-նին: ՌՂՂ ո՛վ Ս. Գրիի երկրի մը կ'անարկէ, ո-ր Թագալաթաղապար Գ. Ռո-բէնի,
Գադայ և Մանասէի ցեղերը քարագրեց: Սեկնիշներէն ոճանի անո-ամբս Խառ-ան կը
ճասկընան, բայց ոճանի ալ Bochartի ճէր⁴²⁸ Կայն Մարասրանի ճէր կը նոյնացընեն,
որո-ն բնակիշները Յոյները երբէմն Ἀριοι կ'անո-անեն, (Herod. 7. 62), իսկ երկրը Ἀρεία
(Ptol. 6., 17), զսան զի կ'ա-եւլցընէ A. Legendre⁴²⁹ նաև Թագա-որո-րէնս Գ. Գրիին (17,
6, 18, II) գիտէին, որ Լաոթեպանցի թագա-որները Բարայեւացիները ճոն կ'ափորէին:
Կի-րեղ Ազնիւանդապո-յ ընծայո-ած Սեկնո-րի-ն Երարածոց քակա-ին անդիպ
գործին մէջ ևս կո-գայ Երայ անո-նը և այն իբր ծննդոց Գրիին առնո-ած. «Ե-
այս էն որդի՛ն Սեբեգոնի Երայ և Ե-նան,⁴³⁰ մինչդեռ ին՝ բնագիւրը և ին՝ բոլոր
թարգմանո-րէն-ները Երայի ցեղ՝ «Եյի» կ'ընէնո-ն, ծննդ. Լ.Ջ. 24, Καὶ ὅς υἱοὶ
Ζεβεγῶν Αἰῖ καὶ Ἀνά, որո-ն ճամայն է նաև Լաթինականը: Այս ամէնը կը յիշեմ ճոս
պարզապէս ցո-ցընելո- ճամար ին անո-ն մը իր արքային յի-ով շար անգամ ո-րիշ
անո-ան մը նման և մինչ-և իսկ անոր ճէր նոյն կրնայ ըլլալ, առ-անց սակայն երկո-վին
միջ-և պարճառական ներքին աղերս մ'ըլլալո-: Սոյնը պէտք է ըսել նաև Ἀρά անո-նով
ասորական աստո-ծոյն նկարմամբ,⁴³¹ որո-ն մասին արդէն շար բան չենի գիտեր և
Կոր կարելի ըլլալ իւր-ն ո-րիշ առ-ի-ն յիշո-ած Խառ-անի Երո- աստո-ծոյն ճէր

⁴²⁵ Հմմտ. Schol. 2, 5, 385:

⁴²⁶ Arnob. 4, 25:

⁴²⁷ H. D. Müller, Mythologie, 2. 50, Հմմտ. նաև Pauly Wissowa, Ares:

⁴²⁸ Bochart, Phaleg. 3. 14, Caen. 1646 p. 220:

⁴²⁹ Vigouroux, 1. 818-819:

⁴³⁰ Չէն. Միքի. Մատ. 231, Թ. 22բ:

⁴³¹ Revue numismatique 1904 et Note de mythol. syrienne 1905 pl. 41. և 417 cf. 204. Հմմտ. նաև Revue Biblique 1913, էջ 152:

Համեմատել: Սանդալճեան⁴³² Երայի սկզբնականը գրած էր կարծե՝ ուրարտական (*Ar-a-a* անո-ան մեջ, զոր Տաշեան Հնարա-որ կը Համարի:⁴³³ Տեղականապես կրնայ Հնարա-որ ըլլալ, քայց ամբողջ Համեմատութիւնը շատ կասկածելի է յարկապէս անով, որ նախ ընթերցող-աշին ո՛չ ճիշդ և ո՛չ ալ իրապէս ասոր-թոյսանոն ըլլալ ուն երաշխա-որութիւն ունի: Ի երկրորդ Սանդալճեան Հեթե-եղով խրատնեական և Հայ Հին ասանդո-թեան Հայաստան ոչ միայն թուր արգելո- նախաՀայրենիք, այլ և սկզբէն իսկ Հայերո- րեական բնակավայրը կը նկատէ: Որով Թրակացիներն ու Փո-ի-գացիները, զորոնք ինքն ալ Յոյներո- Հեթ հայերո- ցեղակից կը Համարի, Հայաստանէն Փո-ի- Լսիս և անկից իրենց նոր Հայրենիքը գաղթած կ'ըլլան և ոչ թէ Հակոտակէն՝ Հայերը Թրակիայէն կամ գէթ արեւմտ-դէմ Հայաստան:⁴³⁴ Սանդալճեանի Հայերէնով ուրարտերէնի ընթերցումը Հիմէն չախող պէտք է Համարել: Այսօր պարզականօրէն սորոյգ է թէ Ուրարտացիները Հնդ-եւրոպական չէին ո՛չ լեզուով և ո՛չ ալ ցեղով, թէ ան ալ չէ կարելի ուրանալ թէ իրենց մասամբ Հայերո- Հեթ խառնու-եղովը՝ Հայերէնի և Հայ ցեղին վրայ ըրած ազդեցո-րութիւնը Հայ մեծ եղած ըլլալ ուն է:

Այս ուրիշ Հնարա-որութիւն մըն ալ, որոն անդրադարձած է Պրոֆ. Երոնց.⁴³⁵ այսինքն՝ Աւեստայի մեջ կը յիշուի Հասարակ մարդո- մը Երա (*Ara*) անոնը, զոր Բարդուի⁴³⁶ իր Իրանեան Բառագրիչին մեջ կը միջի *Aramatay* անո-ան կրճարո-ած մեկ չէր Համարել ու: Երեւն Երոնց կասկածով կը վերաբերի ինդո-յն. վասն զի Աւեստայի ընթացածը ոչ միայն դիցաբանական ո՛ր և է արժեքէն զորով լուս ստեղծական մարդո- մը անոն է — և այս դիցած է նաև Պրոֆ. Երոնց — այլ և *Aramatay* Հայ դիցաբանութեան մեջ կը ներկայանայ արդէն Սպանդարամէր չեով, որ Հին պարսկ. իմաստութեան և երկրի դիցո-Հոյն *Spenta-Armatī* կամ *Armatīš* Հայացած չէն է: Հնդկները զայն կ'անո-անեն *Aramati*, որ նոյնպէս դիցո-Հի է. իսկ պաճաւ-երէնի մեջ նոյնը եղած է արդէն *Spandaramat*, ունկից ծագած է Հա-անօրէն Հայկականը: Սորոյգ է, Հայկական արական ասոր-ածութիւն ըլլալ ուն էր, որ երբեմն Դիոնիսոսի Հեթ կը նոյնացո-ի (Հմմտ. Բ. Մակ. 6, 7). ունկից ազդո-եղով *Güntert* կը մերժէ մինչ և իսկ Սեդայի և Աւեստայի *Aramati* երկրի ասոր-ած ըլլալը:⁴³⁷ Սակայն *Güntert* միջ չէ դրած, որ Հայերը Սպանդարամէրի Հեթ ունին նաև Սանդարամէր մը, որ թէ և Հա-անօրէն միևնոյն պարսկական անոնէն ծագած է, քայց իր դիցաբանական նկարագրով և պաշարով կը Համապատասխանէ յոն. Հաթէսի կամ Հոռով. Պո-ո-րոնի: Սովորաբար կը գործածո-ի նաև անանձնա-որ իմաստով իբր դժոխք, անդո-նդ ևն: Այս պակաս անո-րութիւնը այնչափ յայտնի է, որ *J. Marquart* առանց կասկած միակ յարո-ցանելո- Հայ Սպանդարամէրի դիմաց կը դնէ *Dionysus*, իսկ Սանդարամէրին՝ *Unterwelt*:⁴³⁸ Թէ պարսկական միևնոյն դիցաբանական դեմէր առաստիւլագիտական ի՛նչ յառաջարո-րութիւնէն անցնելով՝ Հայ դիցաբանութեան մեջ երկո- ասոր-ածութիւնը վերածո-եր է, թէ երկո- ասոր-ածութիւնն

⁴³² Les Inscriptions cunéiformes Oratiques, Venise 1900, էջ 328:

⁴³³ Ուսումն Հայերէն լեզուի 372:

⁴³⁴ Histoire, 1, էջ 155, 189. 190 ևն:

⁴³⁵ Հայերէնի, 1926, Թ. 2, էջ 73:

⁴³⁶ Chr. Bartolomae, Strassburg, 1904, էջ 186:

⁴³⁷ Հմմտ. առ Wesendonk Ormensch, էջ 77:

⁴³⁸ Untersuchungen zur Geschichte von Iran, 2, էջ 105, 2և. 5: — Հմմտ. նաև Դուր. Հ. Արգիւն. Մակա. Բ. Գրիչի Հայ լեզու-միութիւնը, էջ 129-130: Բայց մանաւանդ Հ. Տաշեան, Ուսումն Հայ լեզուի 679, և Հ. Սարգսեանի «Սանդարամէր, Սանդարամէր և Սանդարամէրապէր» յոդո-ածը, որ գեղեցիկ կերպով ամփոփած էն անոններու մասին Հայ մարտագրութեան մեջ եկած րեղիքները. Հ. Լ. 1928, էջ 458-462:

ալ Հայ իսկական անոնները ինչ էին նախնաքար, շար ԳԺՌ-ար է որոշելը, վասն
 Գի Կրամարելի վկայությունները կը պահպանեն: Հա-անական է թե Ո-րարարարներ-
 Գերագույն աստուածը Խալդի Դիոնիսոսի պէս Գին-ոյ և որնարար-նի Ընդ աղերսի
 մէջ կը գրո-էր. այս կը պէսնո-ի Գեթ իրեն նո-իրո-ած մեծեանի մը վանդակէն,
 ո-ր վանդակ-ած էն նաև ողկո-լալիր որնարար-նի: Սակայն չեմ կարծեր թե
 Խալդի Հայ Գիցարանո-թեան մէջ աստուածային պաշտամո-նիի պէսակէտով ո՞ր
 և է նշանակո-թի-ն մո-նեցած ըլլալ: Հայերո- խով Խաղարիները միշտ թշնամի
 և արժամարելի Կարր նկար-ած էն. փաստերը Բալմաթի- են. կը Բա-է միայն
 յիշել «Խաղարարո-ր» և «Խաղարալեդո-» Բա-երը, որոնց արո-Գաթանական իմաստն է
 «Խաղարեւնի պէս Ընչող» (լեդո-), իսկ իրականին կը նշանակեն անարթ և վար
 Ընչող կամ խառնաԸնչի-ն լեդո-: *Wesendonk* պրակ. Սպանդարամերի վրայ խօսելով՝
 Միհրի խորհրդներո- մէջ, կ'ըսէ, մեծ Գեր ո-նի նաև Մայր Գիցո-Ըն, որ
 ասարժով փոխարանական է. և թե նկարելով, որ Սպանդարով կ'իյնայ Մա Գիցո-Ը-ոյ որդին
 պարզաբեր-թեան և Բեղմնա-որո-թեան աստուած կ'անո-անո-ի, ԳԺՌ-ար չէ այլևս
 Հասկնալ թե ինչո՞ւ՝ Հայերո- խով իրանեան *Spenta Armaiti* կը նոյնացո-ի Դիոնիսոսի
 Ընդ, որ Ժաղկող և թարշամող Բո-սականո-թեան աստուած է:⁴³⁹ Ե- որով՛հետեւ
 Դիոնիսոս թրակեան աստուածո-թի-ն է և ըստ *Wesendonk*ի (անդ 73) և *Günter*ի⁴⁴⁰ միայն
 վկայո-թեան Գիոնիսեան խորհրդներո- մէջ երևան եկած խանդավառական ցոյցերն
 ո- յափշտակո-թի-նները (*Ekstase*) ասարժով արիական Ըն Սոմայի պաշտօնին Ընդիերը
 կը կրեն իրենց վրայ, պարզ է թե Հայերո- խով ալ նման Գո-Գալցո-թի-ն մը կրնայ
 եղած ըլլալ. այսինքն խորհրդարարարարարար- ատարկայ եղող Մայր Գիցո-Ը-ոյ մը
 խով նաև արական աստուածո-թի-ն մը ըստ Հայ մարեմագրո-թեան Սպանդարամեր,
 որոն նախնականին անոնը, ինչպէս վերը արդէն ըսի, ԳԺՌարարար կը մնայ Կալ-ի
 անծանօթ: Ե- կարծեմ ա-ելորդ չէ մարդիկ ընել, թե ընդՀանո-ր Գիցարանո-թի-նը
 չի ճանչնար Բա- մայր Գիցո-Ըն մը, որ մեռնող և յարո-թի-ն ատնող աստուածոյ
 մը Ընդ միայն սեռային յարաբերո-թեան մէջ գրո-ած ըլլար. Ընդ-աբար Երայի
 նկարամբ խորիւրդ Գեո- արո-Գո-թեան կարօր է: Եւ Գային խորհրդարարարարար մը
 Ընն մնացորդներէն է Հա-անաթէն Օգոստոս ամսոյն մինչև կէսերը խաղող շո-րելո-
 նո-իրական ատորո-թի-նը, զոր մեր նախնիները շար վայելչօրէն փոխարանական
 ըմբռնո-մներո- պար շահեցընելով՝ կապեր են Ս. Աո-ի ամենամեծ ցոնին Ընդ,⁴⁴¹ որ
 Ժամանակով ալ ճիշդ այգեկո-թի արեւները կ'իյնայ:

Երայ անո-ան նախնականը, կ'ըսէր ինծի երթեմն Սիեննայի Համալսարանի յայտնի
 արեւելագետ մը, եղած ըլլալո- է կամ *Araxes* կամ *Arat* և կամ *Arat(i)*: Ինծի
 քոլորովն անՀա-անական կ'երևայ առաջինը, որոն Հայերէնն է Երասի և վրացերէն
Rakhsi, ո-սկից կը պէսնո-ի, որ Հայկականը Կառ-երո- շրջո-մ կրած է: Թէև կը
 խոստովանիմ, թե վանի մը արշանագրական վկայո-թի-ններ կան, որոնք ինչ մը մարածել
 կո- րան. այսինքն նախ Լոսթոսարանցիները իրենց արշանագրո-թի-ններո- մէջ կը յիշեն
Arabti անոն-նով Ընդ մը, զոր վանի մը Գիոնականներ Երասիայ Ընդ կը նոյնացընեն:⁴⁴²
 Երկրորդ Բողաս-վեօյի արշանագրո-թի-նները *Harri* ներո- Ընդ (= Երիներ) կը յիշեն

⁴³⁹ Ormenscb, էջ 149:

⁴⁴⁰ Der arische Weltkönig, էջ 342 f.:

⁴⁴¹ Վոլդովդեան մէջ Ժանօթ է ա-ելի «Լարո-ընծայ» «Լարո-ընդայ» (Հմմտ. Երայ) և կամ պարզապէս Ս.
 Լարո-ածածին ցոն:

⁴⁴² Հմմտ. Սանդալճեան, *Histoire*, 1, էջ 167:

նաև *Arabti* անոնումով վաղ ափ մը:⁴⁴³ *Pap. Anastasi 4, 1*, բոս-աթ պապի-բոսին 6re ցողին մեջ ալ կը կարդանք 'alibrati — 'a-libra, Կոր սակայն *Maspéro* կը բաղ չաչ ընթերնոն-Լ ՆԱՌՐՈՂԱՅ աշխնին «Լոյս աստ-թոյ»,⁴⁴⁴ իսկ *W. M. Müller* կը թարգմանէ «Էդ-երամայր աստ-թոյ» աշխնին Թամո-պի կամ Լեդոնիսի:⁴⁴⁵ Լրայ անոն-ան *Araxes* ի Ը-եր նոյնացման շար կասկածով վերաբերո-ելո-ս բո-ն պարճառն է *Araxes* ի նախնական չե-ին բոլորովին անծանօթ ըլլալը. Լ երկրորդաբար նաև նոյնին Համապարասխան Հայ Երասիւր, որ Վարգացման բոլորովին ո-րիշ ընթացի մը կը ցո-ցընէ: Մինչդեռ *Arat* ի և *Arat(s)* ի նկարգմամբ խնդրը ո-րիշ է: Երկո-վն ալ ըստ Հայերէնի չայնաշրջական օրէնքներո-ն շար ալ կարելի էն Լ Հա-անական. մանա-անդ որ անոնական նման չե-եր թէ՛ Փոփր Լաիոյ ժողովո-րդներո-ն Լ թէ՛ յոյն մարենագրո-թեան մեջ չեն պակսիր: Լ մենէն ա-եւի ակնառո-ն դարչեալ թրակեան Լրեան է, որո-ն սեռ. ը կ'ըլլայ երբեմն նաև *Ἀρητος*:

Ուրեմն այս ամենը կը ցո-ցընեն, թէ միակ ո-ղիղ ճամբան ան է, որ Վմեւ Լրայ Գեղեցիկէն պղպտնեան Լ-րին միջոցա- թրակեան Լրեան կը քանի: Լ'ս է ո-ղիղը, վասն զի աս միայն ոչ թէ Լ ու Լրայի ատասպելը գոհացո-ցիշ կերպով կը մեկնէ, այլ Լ Հայ ազգին ծագման Համընթաց կ'ընթանայ: Վերջին կէտը երբե՛վ մեր աշխնն վերալ-Լ-ո չէ, ինչ Համեմատութի-ններո-ն ալ չե-նարկեն: Լ պաճով կո-նան մըն է այս, որո-ն վրայ յեցած կը բաղ չայի ի-այլ մը Լ յառաջ երթալ Լ նաև գերմանական Լ-րը դիցաբանական միեւնոյն շրջանակին մեջ առնո-լ: Հայ ընթերցողներէն թերե-ս շարերո-ն անծանօթ ըլլալ, որ Երեմիաբի օրը ինչպէս Յոյները «*ἡμέρα Ἀρεως*» Լ ասոնց Ը-եր-Լ-ով նաև Հո-ովմեացիները «*dies Martii*» կ'անոնեն, նոյնպէս ալ Գերմանացիները աստ-թոյ մը անոն-նով կը կոչեն զայն. սովորաբար *Dienstag*, բայց երբեմն ալ *Ziutag* կամ *Ertag*, վերջինս գործածական է ա-եւի Բա-երիայի արեմտեան կողմերը: Լո-աջին երկո-վին մասին քարակոյս չկայ. երկո-վն ալ միեւնոյն դիցաբանական անո-նան զանազան չե-երն են Լ պարճառական սերտ աղերսի մեջ Ըին Հնդ-երոպական Գերագոյն աստ-թոյն *Djeus* կամ Դիո-ն անոն-ան Ը-եր: Տալ վեճի նի-թ է միայն «*Ertag*»ը. ոմանի⁴⁴⁶ նկարելով անոր յո-նականին Ը-եր գրեթէ նոյնութի-նը զայն պարզապէս յո-նականէ փոխառ-ութի-ն Համարեցան: Սակայն ցո-ցընէ Լ պէտք էր Լ այս դժո-ար էր, վասն զի փաստը չկային: Ընոր Համար նորագոյն ժամանակներս *Th. Siebs*⁴⁴⁷ փոխառ-ութեան էնթադրո-ութի-նը իբր անՀա-անական մերժելով՝ խնդրոյն Լո-ծման երկո- Հնարա-որո-ութի-ն յառաջ կը բերէ. այսինքն՝ ըստ իրեն *Ertag* ծագած ըլլալո-ն է կամ *Mertag* էն (Ըին *Martitag* = *dies Martii*), Կոր ժողովո-րդը դարերո-ն ընթացին փոխանակ *am Mertag* ըսելո-ն՝ կրնայ սխալ բաժանմանք *am Ertag* ի փոխած ըլլալ Լ կամ պիտի ըսենք թէ *Er* Ըին գերմանական աստ-թոյ մը անոն-ն է: Վերջնոյն Հնարա-որո-ութի-նը իրեն Ը-եր կ'ընդո-նին նաև *Schrader-Nehring*, Հմմտ. անդ 666 Լ *Dr. A. Zehme*:⁴⁴⁸ Սակայն պիտի նշենք ո- Բա-երիայիները, կ'ըսէ վերջինս, *Dienstag* ի պէղ *Ertag* կ'ըսեն, վասն զի *Er* անոնց վով *Zeus* երկինի աստ-թոյն մեկ մակդիրն էր: Միեւնոյն կարգի անոն-ններ չէն արդեօք նաև յո-նական *Ζεύς Ἀρείος*, *Ἀθηνᾶ Ἀρεία* Լ կամ սպարդական *Ἀφροδίτη Ἀρεία*, որոնց պիտի Համապարասխանէ թերե-ս Հայկական «արին Լրամալդ, արին Լրամալդ-այ»:

⁴⁴³ H. Winkler, *Die Arier in den Urkunden von Boghasköi*. O.L.Z. 1910, էջ 288-301. նոյնը թրգմ. Հանդ. Լ'մ. 1913, էջ 197:

⁴⁴⁴ Հմմտ. Du Genre Epistolaire, p. 47:

⁴⁴⁵ O.L.Z. 1900, էջ 449-450:

⁴⁴⁶ O. Schrader, *Reallex. der Indog. Altertumskunde*, 2., herausg. von A. Nehring, 1929, էջ 666:

⁴⁴⁷ *Mitteilungen der Schles. Ges. f. Vh.* 25. (1924), էջ 2:

⁴⁴⁸ *Germanische Götter- und Heldensage*, 1913, էջ 42:

Bournouf իր *Légende athénienne* գործին մեջ առաջ կ'երթայ և յոնական երկոսնոններն ալ Հնդ-երոսական Հին *arya* անոնեն ծագած կը Համարի: Ի Հարկէ Պրոֆ. Սրէշմեր խօսակցութեան մը միջոցին զիս առանձին կերպով կը զգոշացրնէր այսպիսի մեկնութենէ մը. վասն զի իր և իրեն Հէր նախ շարերոն⁴⁴⁹ կարծիքով *Άρειος* կայ կրնայ ունենալ միայն յոն. *ἀρά* բառին Հէր, որ կը նշանակէ «աղօթի, անեծի և վրէժխնդրութիւն», ուսկից է նախ *ἀραῖος* իբր «աղէկաբէր» և «անխնայ» «խնայող», որով *Ζεὺς Ἀρείος* պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներոս «Ջեւ վրէժխնդիր, պարերսպմող»: Միայն թէ ինչին իսկ Հնդ-երոսական ազգերոս մեջ արևոսած այս *Ar* արմատով դից անոններոս շարոններն այնպիսի պարագայ մըն է, որ ինչ սեղմում ալ ընենի որոշ անոններոս նկարագրէ, չէմ կարծէր թէ անոններոս գէթ մեծամասնութեան և *arya* միջև ո՛րեւէ աղերս մը եղած չըլլայ: Պատական օրինակ մըն է նախ Հնդկական *Aryaman* աստուածը, որ Սեդայի երգերոսն մեջ յաճախ օգնութեան կը կոչուի Սարոնայի և Սիդայի Հէր: *Bollensens* և *E. Hardy*⁴⁵⁰ պայն շար գեղեցիկ կերպով *deus aricus*, այսինքն՝ Լրիներոս իսկական աստուածը կամ նախաՀայրը կ'անոսան: Ջարմանալ է, որ ըստ երկոսնոն անոսան Հերիները կը գրնոնին մինչև իսկ Բոննէյի Պայակներոս խով, որոնց մասնաորայէս Հիսթորիանարմատն մասը կ'առնած չկայ, որ Հնդկներէ շար մեծ աղերսութիւն կրած է իր կրօնական ըմբոսնմներոս մեջ: Ըստնի ունին *Petara* (= *Pitar?*) անոնով գերագոյն էակ մը, զոր երբեմն նախ *Batara* կ'ըսեն: Ըստ *P. W. Schmidt*⁴⁵¹ *Batara* ծագած է սանակ. *bhattara* բառէն, որ Տէր կը նշանակէ: Պերագոյն էակին խով կ'ընդունին աստնի նախ երկոս աստուածներն ալ, որոնի *Petara* են սրեղծութիւն ըլլալ ուն առաջ «մեծ Հոգի» կ'անոսանին, թէն առաստելի մը մեջ ամբողջ սրեղծագործութիւնը ասոնց կը վերագրեն: Մեկուն անոնն է *Ara*, իսկ միւսին *Irik* որոնի երկոսն ալ թոշնայ կերպարանիով կը մրաշոնին: Ըրա կը սրեղծէ երկնին և աստղները, Իրիկ երկրոս, անոր Համար երկրի Հէր ինչն ալ իգական կը մրաշոնի: Մարդը երկոսն է միասին կը սրեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բոնէ մը, որ չի յաջողէր, յետոյ Հողէ կը կազմեն այր և կեն, որոնի կը կենդանան և զերենի սրեղծողներոսն Հէր կը սկսին խօսիլ: Թէրնա պարզ պարագան զոգարտիսութիւն մ'ըլլալ ուն է, որ Լրէսի խոյրն ալ *Eris* կ'անոսանին:

Իրանական կրօնի մեջ *Arya* արմատով առանձին աստուածութեան մը չենի Հանդիպիր, բայց պարսկական ուրիշ անորոններն մանաւանդ իրենց նշանաոր դիւցապներգութեան մեջ կը Հանդիպին *Eray* անոնով Հերոսի մը, որ իրան. *airya* կամ *ariya*ի Հէր կայ ունի: Որդի է Գրիդոնի՝ ՊաՀակի յաղթողին, որ իր Հակառակորդը բոնած շղթայակապ Պեմալենդի մեջ կը փակէ: Ըստ անորոններն Գրիդոն իր երեի որդիներոսն խաղութիւնը փորձելոս Համար զարՀոսրելի վիշապի մը կերպարանիով յանկարծ անոնց առջև կ'ելլէ: Ընաջինը շոտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ և ներ իսկ կը ներէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ երրորդը խաղաբար կը խալէ վիշապին վրայ և կը սպառնայ զինչն սպաննել, եթէ չՀետանայ: Ըստ Համեմար Գրիդոն անոն կը դնէ իր որդիներոսն, առաջնոյն Սէլմ, որոն կոտորայ աշխարՀիս ամբողջ արեմոտիը (Փոփր Լսիս, Պաղեստին, Յոնասարան ևն), երկրորդին՝ որ խաղութիւն կը ցոցնէ անանց իւլէի, անոն կը դնէ Տոս (Տիր), Կալով իրեն իբր ժառանգութիւն Թոսթասարան և Ջինասարան: Իսկ երրորդը՝ որ խաղութիւն ու

⁴⁴⁹ Gruppe, *Die griechischen Kulte und Mythen*, 1887, էջ 118:

⁴⁵⁰ Die Religion des alten Indiens, *Münster*, 1893 էջ 55-56:

⁴⁵¹ *Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften*, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:

միանգամայն խելձցո-ցո-ցած էր, կ'անո-անէր *Eray*, որոն կո-րալ Իրան:⁴⁵² *Spiegel* շար-
իրա-ամբ մտադիր կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ *Eray* չեն՝ Հանդիպիր, կը
յիշո-ի սակայն Հոն *Airya*, որ «*Eray*ի որդի» կը նշանակէ,⁴⁵³ ո-սկից կը քեանո-ի, որ *Eray*
Գոյո-թի-ն ո-նէր նաև Ավեստայի շրջանին:

Arya անո-ան դիցաբանական նշանակո-թի-նը 19^{րդ} դարո- ընթացիկն շարժանացա-
դժբախտաբար Գիտնականներո- այն մտադրո-թեան, որոն արժանի էր, զիսն զի
շարեւր այն կարծիքն ո-նէին՝ — և այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ *Arya* արեւելեան
ըսո-ած Հնդկ-ըրոպականներո-, այսինքն Հին Պարսկներո- և Հնդկներո- ցեղային
սո-անջնայարո-կ մեկ անո-ն ըլլալ. և թերեւս մասամբ այս էր պարճաւ, որ ազգերո-ս
նախաՀայրենիքն կը փնտրո-էր սովորաբար Սոգդանիայի և Բակտրիայի կողմերը:
Բարեբախտաբար Գրիգոր-Եցան նաև լո-րջ և Հմո-գ Գիտնականներ, որոնք ոչ միայն
չորարո-եցան նոյն սխալ ենթադրո-թեան, այլ և աշխարհային յաջող ո-թեամբ
Համեմատական օրինակներ Գրիգոր մինչև իսկ կեղտական (Հմո-գ. *arjo*- արմատով
սկսող Բալմաթի- անո-ններ) և Գերմանական ցեղերո- մէջ (Վերջնոյս իբր օրինակ
Հմո-գ. *Ariovistus*, *Ariobindus*): Ի Հարկէ *arya*ի սրո-գաբանական իմաստը քակա-ի
անսորգ է. սովորաբար կը մեկնո-ի իբր «Բարեկամ», «այնի-», «այնո-ական» վերջին
իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերո-ի իր. «*aire*», «*airech*» Ժագած «*aryaka*» բառն որ կը
նշանակէ «այնո-ական», «յեր»:⁴⁵⁴ Բողալիէօյի արձանագրո-թի-ններո-ն Գրիգոր-Ելովը
նախաՀայրենիքն Հարցն ալ որոշ և ԳոՀացո-ցիշ կերպարանի մասա-: Այսօր ցիրոզ
կարծիքն այն է, թէ 19^{րդ} դարո-ն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով և ջանվերով փնտրո-ած
այս որբանը Հարա-ային Ու-սաստանն էր իր ամբողջ երկայնո-թեամբ և Խրմով:
Պարսկներն ո- Հնդկները սակի'ց բաժնո-եցան իրենց արեմտեան ցեղակիցներն.
Աս-կասեան լեռնաշղթան կրելով միան նախ Հայաստան, որ Հարեւր 1450 ի
արեւները իրենց յառաջնադացո-թեան՝ որչափ կ'երեւայ, արգելի Հանդիսացան, որով
Հայաստանի արեւելեան կողմէն իրենց չո-ն շարո-նակեցին դեպի վար: Հարա-ային
Ու-սաստանի ի նպաստ փաստերէն մեկն ալ այն է, որ ըստ Սորաբանի Այով Ժովո-
վովերը Գեո- ազգ մը կար, որ *Sinder* կ'ըսո-էր, արդ *Sinder* Հա-աստը է Հնդկի, զիսն զի
Hindu, ինչպէս նաև Հնդկի պարսկական էն իրենց Ժագո-մով, մինչդեռ Հնդկները
իրենի զիրենի *Sinhu* կ'անո-անէին:⁴⁵⁵

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներո-ն Հեղ Ե'րբ Բալկանեան թերակղզին և անկից ալ
Փոփր Ասիա անցան, անսորգ է: Ամէն պարագային 1000էն յառաջ արդէն Փոփր Ասիա
էին: Հնդկո-դո-ս յո-նական-պարսկական պարերազմի մասնակցող Հայերո-ն Համար
կ'ըսէ. Փո-ի-գացիներո- պէս Հագո-ած էին, զիսն զի Փո-ի-գացիներո- սերո-նը էն:⁴⁵⁶
Ե-դո-վո-ս ա-ելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը Փո-ի-գիայէն կը սերին և իրենց լեզո-ն ալ
փո-ի-գական շար բառեր ո-նին:⁴⁵⁷ Ասոնի Ժանր փաստեր էն Հայերո- և Փո-ի-գացիներո-
եղբայրակցո-թեան: Դժբախտաբար ա-ելի բան մը չեն՝ Գիտեր. և ոչ այն թէ Ե'րբ
իրարմէ բաժնո-եցան: Ա-ելի որոշ էն ցեղեկո-թի-նները Բրիտանի յառաջ 8^{րդ} դարէն
ստորին, երբ Հնդկ-ըրոպական ազգերո- նոր շարժո-մ մը Փոփր Ասիայի ամբողջ ազգերը
իրար անցո-ց: Այս արեւները Հայերը կը Գրիգոր արդէն Փոփր Հայի իրենց Գո-րդի
Թագա-որին սո-աջնորդո-թեամբ, որոն զօրո-թեան պաՀ մը ակնածելո- սրիպո-եցան

⁴⁵² Սանտաբար *Airya* կամ *Arija*, որոն յով. սեռ. *Arijan* էն Ժագեցա- յեղոյ *Eran*, ո-սկից *Iran*:

⁴⁵³ *Iranische Altertumskunde*, 1. 547:

⁴⁵⁴ O. Schrader-*Nehring*, *Reallex. der Indog. Altert.* էջ 54:

⁴⁵⁵ Հմո-գ. *Wesendonk*, *Zarathustro*. էջ 3:

⁴⁵⁶ Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρυγῆς ἑσσεσάχατο, ἔοντες Φρυγῶν ἀποικοί. *Herod.* 7., 73:

⁴⁵⁷ Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγίστουσι. *սա. Ստեփ. Բո-լ. Արմենիա*:

մինչև իսկ Ասորեսրանի թագաւորները:⁴⁵⁸ Ասոնի պաշտական իրողութիւնները Էն-սակայն իրողութիւն է նաև ան թէ ԴԻԴ Դարոն միջոցին Եփրատ գետը անցնող Հայերը այլևս Երասկան և փոխասիական խառնուրդ մըն էին: Հոլգեր Պետերսընի Համայնքի փոխասիական է մինչև իսկ իրենց Հայ ազգանունը, զոր Հիմայ Յենսենի Հետ ինքն ալ — թէև Բոլորովին ուրիշ տեսակետով — Հայ անուան Հետ աղերսի մէջ կը դնէ:⁴⁵⁹ Այս քաղ ինքեան օրար աղտեցութենէն քնականաբար անմասն չէր կրնար մնալ նաև Լրայ Պետեցիկը, որ որչափ ալ իր երբեմնի որոտը և պատերազմիկ աստուծոյ մը նկարագիրը Բոլորովին չկորսնցուց, Բայց Լորայի, Լորոնի և նման աստուածներու պէս ինչպէս ինքն ալ մշտնջենապէս փոխասիական Մեծ մօր աղտեցութեան տակ և այս արդէն Լրայի աստուծոյն Համար շատ քան կը նշանակէ:

⁴⁵⁸ Schmidtke, *Die Völkertafel der Bibel*, էջ 51-52:

⁴⁵⁹ Հանդէս ԼԺԱ. 1929, էջ 333: